No. ४३८६

Title मृगेन्द्र वृत्तिः

Author श्री भट्ट नारायण कण्ठः

Extent १४० Age [illegible]

Subject तन्त्रम्

ছন্দবৃত্তিঃ

৪৩৮৭

4387

F- 140

Missing Page No 8

अपूर्ण

यद्वाम्य ... चंद्रार्धचूडः तस्य चरणांबुयुगं ॥ ... नयुक्तिनिर्गूढं ... आगम ... पाग ... युक्ति ...
कमपर्ति यथागमयुक्तिगूढं ॥१ ॥ ४ कुशाग्रमतिभिः च पुनः विकल्पविसरैः निरूपितस्य व्याख्या कृतौ ... आद्रियंते ४

कृ॰टी॰
१

(1)

श्रीगणेशाय नमः ॥ चंद्रार्धचूडचरणांबुजयुग्मशालीन्वागीश्वरीं गणपतिं क्रमशो गुरुंश्च । लेशाद्यथामतिपदागमयुक्तिगू-
ढं श्रीमच्चौरपंचाशिकार्थमहं वदामि ॥ १ ॥ कविजनबोधविभवप्रथनाय तावद्दुर्जनस्य [illegible] जननपत्यकृतेऽणवो गिरा
मम पुनः प्रतिभाविषयो न विवेचनं । जिनशास्त्रार्थमेतादृशे मनस्तु पक्षपाताः ॥ २ ॥ संक्षेपतः प्रकृतसप्तपरिस्फुटं पेयाचमतेपदस
र्थमथान्वयेन । यापःकुशाग्रमतिभिर्विस्तरादृियंते व्याख्या कृता विफलविलसितभिश्च ॥ ३ ॥ सा नाम्नां श्रीकंठनाथारि-
वस्तु कृतिजनता तुंग प्रावतीर्णा तत्कृता श्रीगणकं स्वान्विभमत कमलोभीलनचोरभास्वान् । श्रीविद्याके मदनमादि-
रम्यपदिताकारिंर शेकरामुपपश्यामवनलक्ष्मीविविलापैविभृतिं च तस्य सवैणपलोगणं ॥ ४ ॥ उपर्युपर्युक्रमनानि कैश्चित्समेतं
नगरणां हिनवेषनानिनोद्विजगुर्दहेनिरमधपावनाहात्रू कृताभिदमनशास्तः ॥ ५ ॥ तेनाहमस्मौ विवृतौ प्रवृत्तो नोद्वेग
वीणाहिता तोतुला । पहछपाकोतिनगभीराशादूमृगेंद्रमाहोमभिरंचवसेन ॥ ६ ॥ किमपि यदि हनोक्तं पत्रवकिं विदुहतकं कथि-

अद्यापि तत् अद्यापि ... न प्रदिना मुद्राय स्पृततः मुक्ति ... मंडन व्याख्यातमित्यर्थः २
एकदा श्री विद्या ... तमसि जेद्रुरूप दिशंति पाठ पन्न इद आदि देशः दकिनि स्ववत्यत्वं । पत्र स्वप ... खेला ... सर्वोपयोग्यं विदे

तोषाणां अपकूर्वः तोषापकूर्वः एकं प्रसंप्रवृत्ताः एकप्रवृत्ताः तोषापकूर्वे एकप्रवृत्ताः
तोषापकूर्वैकप्रवृत्ताः १ स्पष्टीकुर्वतः १

नमपिस्मपामनवसत्कारं नावभाति । इति वृत्तान्तस्य हेतोपार्द्धैकैकसहस्रं तामरसपिविशुद्धमुखाः समुद्भूताः समन्तात् १ अतः
परं सर्वेषां तां श्रृवेणु वरेण्णाः शाक्यमुनिना तरिपाहिक सवार दीपसंततिः २ अथ नागाहिमलापेनम्रा इति तन्ने
पतनः परमेशं नमस्कृत्य संसारासुघोद्धातवकारणं । तत्संबंधाभिधेयप्रयोजनानि वाच्यानि । क्रममनिर्दशनार्थं । पुरा खलु
नेपालमण्डले भगवानाह स्म । शिष्यः समधिगतसकलवेदशास्त्रार्थमतन्वो मुनिहारीतनामा शिवशासनानुरक्तो लोकहितेच
कोपि : समासादितरीतैः ज्ञानक्रियाचर्यायोगजितात्मभिः नैमिषारण्यवासिभिर्मुनिपुंगवैः कृतप्रणामाञ्ज
लिभिर्विनीतैः समस्तं श्रीमत्कामिकमेदं पृष्टो हारीतः सकलं पृष्टः महाज्ञानि शिष्यगुणोपपन्नान् दृष्ट्वा परमेश्वरादि
षण्णामपूर्वकर्मणि रमाहृतिहारीतशिवज्ञानसंशिष्यो नाम गुरुक्रममनुकुर्वन् शिष्यान् निरूपयति । परमेशं नम
स्कृत्य महादासनं विनतः । हरिहरकमलासनं तानमस्कृत्य तरुजनाः ३ हे सज्जनाः परमेश्वरभक्तिप्रकर्षपरितोषितशो

मृगे भाग्निशापतालह्रस्तुसोमनन्दं चंन्तशाखाह्वीपनिपमातुष्ठानं पोषांनमएव स्रोतारः संबोधिताः। पद्मसैसुपमं हारोऽभवन्महाशिवश्री
१ नोयन्मोन्ताणुरुषिरंमणा। नेरिष्ठपवोक्तमिति। हाणिरिंद्रक्रमापातेन्तानं शुराणुनस्त्राकणिपतेनिमसंबंधः। हानिपरा
भः पाशानुंसौ पूर्वतनन्तन्कहरति। पघपिपौमिकोपंसंता श्रनेनेशाखिषिपिता मान्ता। नयापिरं इताहूमे निवेरि
(2) होमापनावेवहूरतश्रोतेपः। पेमाहूः। श्रपः प्रकारोऽलिंगं शान्दूस्तामस्मसंनिधिः। योक्ताः सामान्यशाहूनांविशेष
स्थितिनिहेतवरति। तुतएनहिनिवेन। पस्मारैंद्रे श्रीस्मि नकामिकमेरे भगवन्त उमापते वक्तव्येनेदस्य स्रोतनवेनेव
संबंधः पनीतः। नया हि। पुरस्तादिहेवमुनीनामिंद्रो वदतीति। शिवोऽग्रीणीमिरं तानं पं अमेनेभ्योऽन्वोः। कामद
तोन्तामिके नियमितेनवहूनि तानि नेभ्योऽवगतदृश्योनिर्जाता लीरुत्सरङ्गः। दराबुमापनिर्मह्यमिति। तस्मा राम·
दतनश्रीकेऽनायाणिरिंद्रादिक्रमेणापातमितिभ्रवतीर्णा। किं तत्। ज्ञानं तेन नेन विद्या चर्या क्रिया योगाख्यनि तानि १

विद्यानवाचिता दिशुद्धस्य प्रकोटकोसंज्ञास्तदा लिकादेवाः॥ मंत्रेश्वराः अनंतादयः ईश्वरतत्त्वा

क्षतिज्ञानातिइति रुचिः ४

शास्त्रं । किं कृत्वा शृण्वंतु । परमेश्वरं नमस्कृत्य । तदिह स्थितिं संसारो भ्रमणाद्रिमिश्रीद् विलक्षणं विश्वमीश्वरं नीशः ।
ईश्वरं कृत्वेवानेतेशरीरनामपक्षीति परमपदं निर्दोषणं । परमस्वामाव मेषां तत्त्वग्रहणः शिवत्वाभिषेके ईश्व
रानं तेजो गणेषु आदिकरणानि । परमेश्वरं नमस्कृत्य । कापवाद्यं नोभित्ति स्मिन्नपद्धो भूषा तं तत्र मनेनातं त्राव
2 ताकं महद्ज्ञमृषिमिति । कर्णनादिति धात्वर्थनः सर्वेषां च गमर्षीनां ज्ञानार्थत्वाद्वगत परमार्थतया कपिल
नमस्कृतमृण्वतेति श्रोतृणां नमस्कारोपदेशः । स्वनमस्कृतपरमेश्वराणां श्रवणेन श्रुतृणां च निर्विघ्नं संसि
द्धिगमनानामभावात्तेषु श्रोतृजनमेवं शिक्षयति । कोऽर्थी कृततया विधिविधिः प्रवृत्तिरभिगम्यते । तेन
परमेश्वरं गुरुं च नत्वा । इष्टपरंपरं प्रवृत्तया पश्यमपि श्रोतृश्रवणंमिति यदविस्थितं । यथैव तदिदं स्तोमाप
ति नाउपरिष्टं तं रिस्मानो पयापिर्थ्यं पव्रालित्तयापिव्याख्यानो पक्रमे मंगलाचरणाभिधेयनालकिं विउमाते ।

यहे १ घप १

मृ. ३ कराविरन्तिरन्त्रिराल्मगकाविविविनकनकमयकमनीयमहीतलमनोहरमतमगनविनटविहरण हेमाकिंनेनालो चतुरं १
पललितपवनुप्फुरंहिकंवगावंसुकुलिहृषेनवेदास्यपन सुराणानमंकल्कोगिणं श्र हाग्निहृपरिवृतंदुर्भरंमहाहांपि
रहणपतिरपणपन॥ श्रयनपाविवद्गराजारर्शनमनिनकोणकुलिनऊनिगणमहाहृतः शतकनलघ्नमयाणो त्वं
3 वराजा स्वसमपमहेत्र्रवथ्यतामसमुत्रधा फेनेनांतर्नि॥ हृतवश्रेणमारसाशिशेहूपंविच्छेद॥ तध्याणरननम्रमसहृ
त्याजनिनमघमारकमानलत्स्शानपेभगवंतमस्तुतंत्राम हृतलजनगणज्ञः सामाभिस्वालोचीन॥ त्तंत्रनवहरि
णानवोहितमालत्मासां सर्वभूताभिप्रायकंनारसिंहकवचं पञ्चतागोकं पाये तमस्त्र ईईह त्वंजन्तारुद्रस्तुभग
वंतेपिनाकिनमाराधयवर्षसहस्रानतेचतुंदृष्टाः॥ पिमनमासारपिच्छसी तद्कोनेनहिंनेपुरोगमसर्वेनारिदेगणकृतान्त्र ल्प
यवनसीभूतेभगवानिपिनाकिनिनिपविंडुः त्वोनस्वास्पतेजानेः॥ श्रीमत्कामिकाख्येवाम्नायपरमेश्वरउपरिदेशाय २

पूर्वपक्षे सुप्रकाशिता ॥ न तोदयस्तेषां बोधात्तं तत्र प्रथममेव अभिव्यक्तं मत तदेव मंत्रे स्वरादि व्वजनानामादर्शं ॥ आदि देशे पर्वः ३

तस्वं ह्रस्वनृतिं दूरूपिणः । सप्तपदार्थभिन्नपूर्णपतिना । ततो मृगं ह्रस्वश्रोतत्वात्मृगं इह संतपाश्वपितं । से वं वयत्वनुपट्
। एकारः १ पतिः । तथा हि । सर्गादौ परमेश्वरः ऊर्ध्वशाकरूपिणो न्नपश्चिमस्तोत्रः पंचकमेदभिन्नंतात्तं स्वेच्छानुगृहीत
विघेश्वराष्टकमवबोधनानं तनं तद्धि अर्कं मंत्रे स्वरादिभ्यो वसमाणमवदादिदेश । तथा चोक्तं श्रीमतिकरणे । स्ववृत्तं तत
स्मे वेशः । शिवान् स्वच्छादृशात्मज्ञानं । ज्ञानमेकं विमलाख्नुं तेषां तत्संख्यया वदत । कामिकं च गणेशात्मस्वशिवाख्य
3 मतं तु पोगमभिसाद्दिं । अव्वचात्मनातितिश्चात्मा नेवनिर्विकारणो नानुग्रहेणानुगृहीता नितिमाप्तः । तेमनुमापतिः
श्रपा । तस्मात् शङ्कः । ततोपिमाद्रांतः । तत्रकाशानुग्राहितः । सूत्रः स्वशिष्येभ्यः प्राहेति । रत्नात्मंर्वलभ्यकारि
ष्यामः । अभिधेयात्स्वे हतानक्रियायोगचर्याः । यो नवतं नवतं नवनिः । तस्मैतो न वमपि भुक्तिमुक्तौ । एतमेश्वरः स
वस्साधकश्मागोपन्नासन्नद्याधकनिरूकरणं च । यद्यपि नत्वत्तितानगम श्रामाणत्साधनाय वयममेवोपपुत्तोतन

अमुक=अोषधेनामुकरोगनष्टतिप्रति=आयुर्वेदेनईश्वरप्रणीतेन।गणितेनसर्पादिग्रहणज्ञानं।।मंत्रवादातुमंत्राणिजपपूजानीयादितोडनादिनाम्नोतादिनाशः।।
स्वरात्‌गांधर्वविद्यया मेघदीपायुत्पत्तिः।रसोपविषदात्‌धातुर्वादात्स्वर्णादयुत्पत्तिरिति=आयुर्वेदादिनाईश्वरःसिद्धः१

मृ॰गं याधिकास्त्वकारेणोपायेनद्विवेचितं।अथानन्तरंवैष्णवसामः।केवलमेतावदेवेदृशस्तिमानीमहेश्वरं।तंअपूर्वेदास्वगणितानांमे
४ अतोरश्मेसेतान।रसोपविषदातृणाहाम:सपरिहत्यततस्ति।नत्वामतंसंजनतादसर्वार्थदर्शांदर्शनांतरमतोन्हणांस
(4) सविषमेवानिर्मलनिर्गतशापसर्वार्थतानक्रियाणांकेवलसर्वदासर्वत्रगहस्थनस्यपारमेश्वरतांदेवसर्वाधिष्ठातेः
सर्वविषयं।एवंविविधविशेषणविशिष्टस्यवकार्यश्वंभकतानांभगवानाशामाणां।एतत्स्वपण्यावसरंवसामः।नदेव
मीदृक्‌रूपोभगवानआगमस्यकर्ता।आगमत्वंतत्तापपत्ति।अतस्त्वदृषोरपीविमहृद्याक्रियणतान्नोदेनरेतरण्यपदे
षःस्यात।यथाकश्चिद्देवंगच्छ।देवदत्तोहमापानरुति।नदापास्त्रवणाद्यतदेमेममंते।हतदेवदत्तोयमापानरामि
।नवानदेवदत्तस्यनद्वाकस्यचेनदेतरण्यपतेषकं।नडकेषुचदृशार्थेषुविषभूतरसवादादिषुनदागमस्यफलवत्तमुपलम्
पलभ्यादृशार्थसाधितत्वासनस्याविनयत्वमनुमीयतेदनालमनेनचक्रमनमनुसराम:।नदेवंहारीतमुनिःस्वशिष्या ४

ईश्वरोक्तेषु २

गरुडादिमंत्रा विजातीयक्रियात्वात्‌४
विषभूतादिनाशकाः२ ईश्वरागमस्सर२

प्रविषाव
तत्वाद्२

णां तानोपदेशांश्च तिलार्थं इक्षुमाणानतत्वं दृश्यपि प्रियं च्याहृ। नागपणामुमेव तत्वेभा दृष्टा जातपो दृष्टिना:। तेष्वशिवं वक्षातिष्ठाप्यते
देवाद्दिनमानमा:। अद्दिपी श्रमनाश्रितविद्योरण्यमेन तदाश्रमता दैवणावने माद्दृजलशपूतपोजुनपेल शुरिति संवेध:। महाता
री नामृषीणामग्निहितवशसिद्धसंभवा तद्दितारीतिविशेष णावागीश्वरीगर्भसंपोजन संभक्ता हिताक्तत रीतावेतोऽकं
3 प्रपत्नेन प्रत्नणवीनतत्वादेशाद्भवनादिगरादृ नेष्टं। अरी हितानां तत्राहिश्चवणानविकारान:। यद्युतपलवाप्तत्रे:
।शिवं प्रतिष्ठाप्येति। लोहवाणलिंगाद्वाधारेखामामभे वाद्विताप्रमेश्वर प्रतिष्ठाप्य नेपाले कस्येनाशाप:। अन्य
वर्णपाव द्विर्दिवनते द्विमा नानांग रत्नाप्नतिष्ठादिविषय... उपपने:। तस्मिन्नैवैकस्मिन्ना हितमेकाथ
नमान संभेस्तेन यावित्ता: संत:। तेषु:शिवायनेन नवहर्णां तपश्च कुर्यातर्थ:। अथ तानम्भावितान्मानाकराविद्विष्ठा
श्चिप:। तदाश्रमपर्यन्ते तेन पंताप्रातवेधभूतश्चन्ने तांच तान्भावितानतं च श्रद्धालुं तानाकांस्मिंश्च कालेपुनिर्ण्याण्य

प्रथमं तु सामान्यमंत्रविधिना शिवस्थापनं कृत्वा ततः तदुक्तं विशेषप्रतिष्ठां उतासया
विशेषप्रश्नोत्तरं करिष्यंति ४

विशेष्यसंब द्धएवकारः=अयोगं व्यवछिनत्ति॥ यथा पार्थएव धनुर्द्धरः पार्थिवसदृशोऽन्यो धनुर्द्धरो नास्तीत्यर्थः॥ एवं विशेषणसंबद्धएवकारः अयोगं व्यवछिन
त्ति॥ यथा॥ शंखः पांडुरएव॥ तद्वदत्रापि चोदनैव हि प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनेति क्रमेण एवकारो विशेष्यविशेषणसंबद्धः=अन्ययो
गायोगौ व्यवछिनत्ति॥४

मूलं कः नदीपमाश्रमं सिषेवे। नतत्स्वबलेन संपन्नितः दृष्ट्वा तांश्च सर्वान् ननाम यथायोग्यं चोरस्ताधर्मः किमर्थं नानुवर्त्यते। सदंडस्ते

५ भरद्वाजादिमिश्रमसमर्पिते नानिविमस्कारेणा पार्श्वस्थानमाश्रमारानुपस्थकं कुशलं दृष्ट्वा ब्रवीत। किंतरिस्थते

श्राह। चोदनाधर्मः किमर्थं नानुवर्त्यते। चोदनेति किंपाणः पवर्तकं वचनं माऊः। तरमात्तोधर्मः किमितिनानु

ष्ठीयते। चोदनेन गृहीधर्मेषु प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनेतावमन्ययोगायोगव्य छेदनेनतनः प्रवर्तमानानामैहिकस्याम्

च४ त्रिकस्यफलस्याविसंवाद्यतः। नयामोकं प्रतिस्म त्रिदितेधर्ममतं तिष्ठद्भिमानवः। इहकीर्तिमवाप्नोतिप्रेत्यचा नुत्त

मांगतिमिति। नहि परीत तवपीवायलिंगाणावनारस्तयमनप्रणीवायतातैव प्रत्युपायं प्रत्यहमदः। तपानिकांतवे

दोक्तमपर्याह्मयवहारिणां संवाहिव पिताकोऽध्नेयानेमानदेहतता। मत्सुपि। पावेदगायांस्मृतेपोपा श्चकाम्यिकदृश्यः राम

। सर्वाणा निष्फला। प्रेत्यतमोनाहिताः स्मृताः। इत्येवं जैमिनिमतानुसारिणां। नसपवचस्तुता। नक्ष्वेतन्नपंधर्म ५

=पवशपमाविवातः४
नास्तिकादिप्रणीता संदिग्धार्थेषु पिचेत्सं दनादिवाक्येषु२

चार्वाकादिप्रणीत
ग्रंथाः२

नकं ऽडं न दैपदि ४

६

ष्ठो ऽस्नाविहितो ऽस्तु ने । देवतानां पवनो पापं तत्तपसा मीत मिच्छये । ते मा हृद्ध कात्म्यः । इंद्रं तापसमहपेना न मुनिशर्द्धनामं
अर्पितिति शनि व च नमवो ग न । योपमस्मा मि मि हितो कद्रा ख्येदेवता श्मारनो पापमलक्षणो धर्मः तपसा समाहितसि
धर्थं श्र्या मेवनेम वो इन्मेवामि ... हितो अवकस्यापितः । ... हितो हना नामपालिङ् । लो ऽन्नेतन ... रिश र्घ्यवस्या पितवि
श्विनिवेध हस्तजनतादि किमाश वर्त्तकवचनमभिधीयते । यथा जो तिष्ठो मेन पूजेत स्वर्गकामो ऽमादि । तच्च श्रुत्वेन पा
धर्मसू प ४ श्रौतं तन्मूलत्वात् स्मार्त्तमपि । तथा चोक्तं । तस्मात् श्रुतिस्मृती एव प्रमाणं धर्मस्य चाशनि । तथा वेदो ऽ ... ऽखि
लो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां इति तद्वत्तां नावदेवविधास्तका हि महाभारतविशेषिमः पौराणिकाः संहि
ताः । स्वनाम्नकाश्वनस्त्रितपोधनामिदं तानर्षि । यथा महाभारते लो हे । येन कावारदेवं शिवं रुद्रमुमापतिं । इह लोके ऽस्ति
लिवाप्यते परं निपरमां गतिमिति । सर्वस्यं मर्वे तानाालिंग पार्वपतिश्रुं । तस्मिन्न व्यापि कौशीतकरोनिरुषमधर्मः

वेदविदां स्मृतिर्मन्वादिः शीलं आचरणं च धर्ममूलं भवतिः २
+ अखिलोपि वेदः +

उमापतिं सर्वयंतीति शेषः २

सूरो॰ इति तथा चाहिंसावमकोक्तद्वादशनपञ्चमहोत्सवः। विविधवाह्निगमारामपुण्ड्रमिश्रतमंगलादिति। तथा श्रुतमस्मगोशक्र
६ तपिष्टृत्रःखंडाहिलिंगकं। सप्तनपञ्चशतिष्ठाप्यश्वदाकानवगच्छतीति श्रुपगम्यापि ब्रूमः। पाद्मिश्रापेणास्मभि
धीयते भवाः कृ सतावतत्स्थूलार्थ एव वस्मर्पितो। तत्राहि वेदिकिसंहितारोद्रीवाख्या कद्रुप्रदेवता। सांनिध्यकारणो पाभि
(6) नीविहितः कालिकोविधिः। कद्रोदेवतान्यास्याहितिरोद्रीसंहिता। आग्नेयः सामलतणो चार्यवैणो चवेदेति। यजु
र्वेदेहिकद्रेकाद्दशिनीसंहिता। आपूपतेयस्यांभगवेनोकद्रः सर्वाभिप्रेतसाधकः प्रदोते। ऋग्वेदेपित्रिपंचकेपनामहे
श्यां कद्रापतनवसेकपार्दिनेस्माकद्रापतिश्चरथश्वनेगिरस्माहिकाप्रविधानाम्ना तां तत्राहिपिष्टविधानफलादि
घेनएव। सामवेदेपालि। आपूपतेहि सामस्कविधाने। याचोदजातद्वोवृगीजदेहानिदेवश्रतातिपारोद्रीनामसंहि राम॰
ताएतांप्रयुंजानोकद्रस्त्रीणातीति। एवमाथर्वणेपिकद्राण्यानविषयः। तन्मंत्रसंहिताश्वसंभवंति। न च केवलसंहिता ४

मात्रमेवास्ति। तत्र तत्र रुद्र एकेकेन तावत्या व्यपनयान्त्सूपते। पुद्दिष्ट एषते रुद्र भागः स हूतस्त्वं विकपातेनुषस्तवाहे
नित्युत्तिः। कवैतावन्नपावन्तकालि करोतिकल्पोवेदानंत उक्तो विधिः भगवतः सांनिध्यकस्तनाधनूपते। नपारि
काठेकस्तवपमिशिष्टोत्तरुद्रकलेविषवणाष्टरकोपस्पर्शनमित्य त्वोकं देवं प्राप्ता। नोत्र्यभगुडे धांयमालोरनी
6 गोप्या। तिनेपा भवति। शाकपाकक्षणोमेत्तमत्तः कुत्सितमांसैः श्वस्ताधवेतनभगवतेपस्यतानि। एवं च श्रद्धानमन
सांतैमि नीप छापास्थपिणामपि बोद्धनासदृर्शितोपम त्वेष प्रसिद्धः पंथाः। किं पुनः परमेश्वरस्य काशनविहरन
हामोहतिमिरतया विषयहष्टीनामन्येषां। रहकेपिप भावंक्रितासिः च हस्त नयमुः नानाहमिथ्या तानेकश
रूपावें हि देवताः एवमपि कथितेन ही पंभक्तिश्च कर्षतातेमिकृतां इतेनपरमेश्वरपयोगान्नयधृतः अभवनशीलं
सतान्मुनीनसस्मितमाह। किंतत्रमिथ्यात्वानेवः पृष्टाकं सेवंयिप दैत्सावि गार्द्धेनादिशिभागाधनषति पादकताने॥

मृगं.

७ स्वेतत्समिथ्यानंमसंतत्सतो तत्तथाविधदेवतात्रयाते:। एतत: कर्मानुष्ठानादेव फलं नेदेवतान:। शरमात्रे हि देवतानन्व
लुवत्ते श्चत्सत्नेत्त श्रमाणा पुत्रूच श्च स्तत्रगत्रा त्यात्थि कवहसंभव मेव देवताया: श्रतिपद्यामहे। किं तर्हि विधेतेएव देवता
।साद्दशश्रमाजितिस्थितेत्र्यपितत्र्यपोगोलकफवह्निवह्नृपलभ्यमानत्वान्यार्थश्रयमाव: रू रूपएव। तेषु तेषु क्रियावि

7 शेषेषु गम्यादशगच्छ नेणागमं प्रहानदेवता विशेषाणा व्यां लभते। तत्कं। अविनिर्भित्स्म शास्त्रार्थ्यापेदं कारमास्व
दमिति। नचात्र कल्पितेरूफवविस्पेषितताकोति निरूपम:। प्रति तावेशमा:। अनेकाकारस्तु पसिद्धवद्भूतादेवतावि
शेषश्रवणात्। तत्रोरूपतुणमपहिप्र: शरूरूपस्यैव विज्ञंभितं। यदेकमपि सत्तत्तद्देवताविशेषपत्तीति देवता
मात्मवतीति देवतानां वायौति। ततो व श्रुति: इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु रथो दिव्य: सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद् राम
विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहु रिति। एवं तस्मिन् त्रेदेवेषु पल्वपरमात्मयात्मानि सांनिध्यं प्रतितारस्य ७

८

तत्तत्स्थितमेत स्ववृ मिकादेवतेऽस्यैव मन्ये नाभिधाय व्यापारे देवतानुमेकार्थं द्रष्टयिनुमहः· शास्त्रेत्य १

ॐ पस्या ८ जनैः उपहतामप्रयायिषो सोतयोः ४

दाहिवत्ता शब्द अनित्यिकाद्धिसद्दिदनानाविधते । विग्रहवत्स विग्रहो भवत्वा कातुभवत्वात्ते ऽवस्तुत्वाद्यर्कि किंचित्ते
नेन स्याउभयत्वात्ते विनिवृद्धधर्माध्यासः त्वसिद्धो नविनिवृत्ते कांतवादाप्युभयः अनेकपतद्वयोद्वाविन हेतवसंगच्छ
त्यपिग्रहवत्वेन शब्दैनेवकिमपद्वं । विग्रहवत्वेनाभिव्रहे शाविस्थितेष्वप्युपलास्थपागेष्वपञ्चस्तुमूर्तत्वान्नेस्याः सांनि
धात्रुपपत्तिः । नन्वमूर्तत्वम त्वपिसांनिध्यं नाम विदूरदेशस्थोपस्था तेनजनोपहृतमप्यस्मार्के डुविवणोर्हष्टमित्य
नेकांतिकं मूर्तत्वेनानैकांतिकमर्केडुविवणोः स्वप्रभाभावराणो न्रवितरत्वेन कफलोहेश्योपलस्यस्थानमात्रस्यो
वैउजनेनोपलंभयोग्यदेशावस्थानमेव सांनिध्यं भवतां प्रतिभाति । न कालत्वं । नयाचात्मनंतुगारंगोत्संगवर्तिनी नते
कोपिदूरदेशवर्तिनिभूषणोपयोगि भेन्न केः । प्रेस्पमाणानैकेकंशनियाको मशानवासी निधं भजते । तस्मात्स
मकालमनेकरहस्यो जनेनोपलिंभजिताजोपयात्मकमनेकरहस्योजनेनरदृष्टमेवंदेवनापात्स्वकाले भित्रदेशास्थपाग

वतदत्मत्रमूर्तत्वेसोपाधिकि हेतुः ॥ तथाहि ॥ [illegible] प्रकृते अनीश्वरत्वेमुपाधिः स्वसाध्यस्यसव...देशासंजि...स्यप्राप्ते
मेत्वा ॥ यत्र यत्र मूर्तत्वं तत्र तत्र अनिमाद्यष्टानाम्पारत्वं नास्तिद्यति ... योगिनिमहत्वमस्ति परं तु ... त्वं नास्तीति साध्य...

नाशदकाऽदितस्योत्पर्थः॥

सूत्रं. ८ सो नि ध्यं मूर्त्तिमान्न संगा यापि तिरश्चा वत्तपे वासा: साधीय:। किं कं वननलोभ कैश्च नाणोभात्तबाधितं। नकिलनया

विषयं तस्य दृशां निरहिं तस्य मणरोह व इच्छ: यच्छ शांति शेषे स्वपीण पक्वना नानेन मह्निं मोहे दृतावितो षस्य साध्यं कोकिमपि

माणाञ्ज निमानिानयाहि। अपरोक्षतनेन मकल पमाणामे षस्य न लस्य नावज्ञा सेगो वर:। न सूतां द्विपविष

यहं गा तम नं श्रयनत्स्य सम भवति। अय अहिंताविश्र कृष्णा विवृणं णो गिरनत्तेन त्मना निश्चापकमिति रेवल। त

त्रा पस्माद्दृष्टयलोहिपार्थदर्शिनो योगि: स्मादि विषयलस्य संतेन वेगा: सा सा क्रियनरसेतनस्य र्धना त्रुपप

ने पमाणामावात्। अतो द्विपो ऽतो द्विपार्थदर्शी चकास्त्रिकाध विवमि ष्टस्य तथा विवक्षुतष्पस्ने णासिद्दे

नसाधने यमासोकत्या पिभवत: किमिति नत्र पावहं। नवलाचास्थ पहेत साम र्थं मत्ते मानं। तथाहि। नगादि आय.

रुपुर्वोपर्वतसा त्मण्डाहि धर्मिकार्य मिति सा त्याधर्म: साधप वसानतयाय स्वावपवेतन त्कार्यपयावल मिसा ८

अतींद्रियो ऽतींद्रियार्थदर्शी ... ३
+ द्रिय +

मयाकिंवक्तव्यं प्रेमनीयाः अप्रियलोद्भूतं दूषयति २ नच इत्यस्य दू तिपदेन सह अन्वयः

काप्रकारिणपारिविपत्नणाद्रन्तस्यापं इदं तुपत्रकिलात्मोशे कार्यत्वं नाक्लितनद्रसावयवत्वमपिनात्मीतिनचैवं सद्दे
तोरीञ्चराशरीरणाने कांतिकत्वं । पणाञ्जन्यैमिनीयाः । यथैनेकांतनस्त्वइदेतुः । स्लेतनछ्यीरारिदनामवेशितितसापि नहिद्धा
कार्यत्वेनन्यत्वमात्रमिरिप्यमाणत्वादिहितिमिद्धनगतः कार्यत्वेपिघरेकार्यतनहिद्धिशेषुतानकिपोपपन्नकर्तुकार्यविनामा
विाद्यप्रयादितत । कार्यवेहेतुगत्वेनमोरिदमपिनिरातिशयतनक तेत्वसंपन्नेनिर्मातांरागमयति । पश्चात्नेनिर्मा
१ तामकर्तृत्वइति । किमेतनत्रमाणांभवेदेतनपघवाधितेसान । आग्नापरमाणिवं द्विषादेर्जगद्वागम्यासिद्धसा
वयवत्वमितिमागात्सिद्धापंदेहेतुः । परमाणुनामचैतनेनसत्वनेकत्वाद्भृदादिवत्कार्यत्वममत्वभिचारिहतिकिलमव
तामस्तुपगमः । पक्षेतहृष्टांतीकृतेवत्वमिशाकारदृष्टांतिरपादितकृतमुपादानसहकारिकारणाद्यानुगुणावेगुणा
निर्दिष्टतेरस्मानिवेशंसावयवत्वंतरस्तेरेवतनत्वान्तरवेशमहशामितरेवहिमहीमहीधरादिगतं सावयवत्वं । नत्कसा

वत्वमिपाकारदृष्टांतरिपादिगतं सावयवत्वं समीचीना
समीचीनत्वं दृष्टांतादिगतं कं प्रतिं १
तरुगादि २
परमाणवः कार्याणि अचेतनत्वे सति अनेकत्वात् रु
महामहीधरादिगतं सावयवत्वं तु अनुमिति मंप्रति १

सावयवत्वमितिहेतुः कांतासिद्धिः १

पक्षधर्मता दृष्टं साध्यं कार्यत्वे हेतुः ... वानुमितिः प्रामाणिकी

स्थापकत्वेन पूर्वं यामिद्रा । नाहि तस्य स्याप्रतं तत्त्वमुक्तं गामधिमा पुनार्थं प्रामाणिकमिति । यद्वक्तं तदसिद्धं । न पुनः सा
धनवत्तेश दृष्टा तमानानाष्ठपेण । पराहा धर्मकीर्तिः । सिद्धं पाद्गम धिपदा भावान्तरे शक्ति मत्या विवेष्यादिहेतः कं तस्यापद्ध
भावने । वक्तव्यमेतेषां सिद्धिः पिशद्दृष्टमा न्या द्विधेश्निः । तदुक्तमनुमितिः पांतु द्वयादिस्वप्रकाशानन्तरनिवर्तकानुपलम्भादीनाम
नुपलम्भे दृष्टो नाभावः । न चेतस्य तदभावः । तदास्मि स्या सर्वकर्तृता हानिः । स्या प्रमाणं तत्र यथाति रेको नुविधायिनो
भावाभावो वलम्बादीनां दृष्टो । न च दृष्टकारणमपहाय कारणान्तरं तदीश्वरीकल्पयितुं युक्तं । एवं हि सति सर्वत्र कार्यका
रणभावो विलयेत । तदुक्तं । यस्मिन्सति भवत्येव यत्ततो न्यस्य कल्पने । तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिरिति । किंच
न तावत्स्य शरीरजन्यत्वं मते दृष्टं तदाविशेषामपुरुषो युक्तः । तस्य नग लक्षणाकार्यसिद्ध्यादेना संभवात् । पराहृ कार्यं शरी
राणां पृथक् तेन कर्तृत्वं यस्माद्वेतपे । कार्यत्वादेतेन गगनः कर्ता हेतुर्मतः । ततः स्वयमेव स्वरूपविपरीतसाधकत्वात्

जगत् सशरीरकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत्। १

२ किंच कार्यत्वं हेतुः सोपाधिकः । उपाधिस्तु शरीरजन्यत्वं तत्स्य साध्यव्या
२ पक्षे त्वे सति साधनाव्यापकत्वे सति ... जन्यत्वं तत्र सशरीर
... स्वशरीरधर्मी तद्विपरीतस्वरूपं साधकः कार्यत्वहेतुः १

अदाणीइंद्रियाणि लिंगानि अनुमानानि अप्रतिक्रम्य गच्छतीति अप्रलिंगानि गः ५

पत्तिहेतुः शरीरं तेन समस्तानि विदुमन्ति च लपपोणितत्वं तत्र यास्य शरीरत्वं निर्मितं कर्त्तानिर्मितं वा तत्र निर्मितं तत्वेकि
मस्मीतत्सर्गकाले समशरीरः शरीराहितो वा देहेन्द्रियाहितस्यन कश्चिदिति विकार्यं दृष्टमिमस्कितो । शरीरं वास्त्रे तशरीरं
मजनितातीर्ह्रितस्य सशरीरं किं कृतं । स कृतत्वे न कृतत्वे वा न वे स्थमेव मात्रिवाधकमनुदेवात्मा धकेऽप्रमाणात्र किंचि
10 दुपपद्यते अप्रयोजने कृतामागमलहाणां प्रमाणमसिद्ध इत्यं तानीन्द्रियार्थनिस्नामकेन तः । अपवर्गमानसामिध्येन संप
नेर्दृश्यता तेनत हेतुः अन्न लिंगानि गोयथः । उक्तः शास्त्रेणाप्यर्थतः इति पृच्छते वेनिए कठमाह । वाकं नहयथा मिच्छेत
कामागमलक्षणं एतत्तोति हांसादिगीतेपदाहमस्याभारतादि भगवान्व्यासमुनिः मातिवस्तात नेनमसावमादयाति
ते गृतः सं ज्ञादिपुवदेवेषुतस्थैवैश्वर्यं षिपुवाचे । तं गच्छ शरणादेवं देवादि भुवने स्थादिमित्यादि । श्रुतावपि पाकाज्ञा अप्रयोपो
अस्तुपदे वशीभूपो वनस्मति पूपोकज्ञो विश्वाशुवनाविवेशानतोऽमकज्ञापनमो अस्तु तथा । त्रिपंचकंप्रजामहत्स्मादि । तदे

पौर्वापर्यपर्यालोचनया विचारेण निराकृतः ।   प्रतीतिमात्रेणेत्यर्थः बुद्धयः ॥

मूलं ॥ ११

तदन्यथासिद्धं यद्वा हि पौर्वापर्यपर्यालोचनानिराकृतोपयाश्रुतस्तुतिसमुत्थापितोपस्थितार्थः । यतो नेत्रवतीतिमात्रेवि
षलेश्वत्तेश्वमलयेनिषतिपत्तिं भावयंति । तथा किल विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुंक्ष्व इत्यादौ न च विषभक्षणेऽभ्यनुज्ञाने
पमाणमपि न वा [illegible] कार्थः । किं तर्हि । वक्तिक्तफलहेतोर्न तन्निषेधपरत्वमस्यार्थ । एवं चात्रानाद्युपात्तानन्दात्मनो
योगतत्त्वविनियोगोर्द्धिबद्धपशमो निर्विघ्नः । तदिष्टानां तत्तत्वमर्तानुष्ठानमसुद्दश्यापेक्षेवमर्थः । स्तुतिवादश्रुतेत
मेवार्थवादरूपश्रुतीनां कारणांतिशयावेदनेन विनेयप्रवृत्तेः श्रद्धावहविधिवाक्योपदत्तानोपजननप्रतीतिसंगतत्वेन सस्यप्रामा
ण्यमिति नन्विति किं मार्गविशिष्टेश्वतोऽनित्यभावावेदकत्वं । तथा चाहुः । स्तुतिवादश्चतस्त्रेष्वनयावर्णमति विप्रमत
पौर्वापर्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिमिति । अथ सकललोकसिद्धावधिसिद्धान्तेपद्धवतीया विद्यते । पतस्मै वे
दरूपमाविद्धं दृंगनावालोजनं परमेश्वरस्योच्छ्रायविधिधीरितः सर्वतो नेदैवमेवा इत्थारता मिलितेश्वराणो दृश्यते वा उ ११

२४
[illegible] सत्कादिर्निः सुवर्तं नवतीति कालुस्सो सकागस्य पु.रू.प्रा.४
स्तुतिरिति यावत् तदवेदनविनापुरुषाणां प्रवृत्ति

श्रद्धावहतानियाति विधिवाक्योपदत्तानानितेषां उपजननीया प्रतीतिस्त्व [illegible]

गाख्यानानित्यःतमसत्वमपयनकालरमनक्कामहदा हांधकवधवैलोकाक्रमणात्गुपरचितानिवकुक्षाःपठंतःक
॥ थयंतः मृत्वेन ऽपलभंते तेतद्देशोनवार्थविनियोगनियमजपनयःप्रभृति क्लेशकारिणीमपिकर्मपद्धतिमनु
तिष्ठंतोस्मानवर्णयंति। नद्युतमन्तरेवतादृविशेषाः स्माहा लोककामाःकामाथवः। अपर्यालोचितवेदार्थपर्यणताउग
नपूर्वतनप्रवर्तितानवादस्मायादःसमर्थितम् अभिमानादृत्तत्सिद्धिमिच्छन्तेहोव्रततृष्येवेदमात्यस्तनापपायातो
प्रामाणिक आप्तप्रकृति पावंत २४ सिःपथपमत्यिनगुणपूर्वर्तितः प्रवाहः तद्यागमप्रवाप्तौ च तत्पिततत्वं चनसकतमेनप्रमाणेनासिद्धं तन्व प्रातिपतिः २४
र्तितादागमप्रामाण्यं चेत् स्थितं स्थितं तस्मिद्व्यागमप्रामाण्यमितीतरेतराश्रयदोषः। नित्यत्वेनागमस्य
कार्यत्वार्थप्रामाण्यं न सिद्धं पुनिंमपुरुषस्य मनरेवताविशेषः कथमपि नितिश्चनानिश्चक्रेक्लिममभिधायपद्य
तिद्युमिःलोकलाबशिष्यानाहरस्ते तीरावचोवारिवेलाव्रांतोबुधिनेवमःशाकेण्यानवद्यालेषाधीरोलःमारणो
इत्याप्तप्रतीतादागमात् पुरुषस्य प्रामाण्यसिद्धिः॥ पुरुषप्रामाण्यसिद्ध्यादागमप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः ३
+च+

तद्यपवर्गादितदिग्यात्र्यपिवायुनावाक्तेन अपने तुच्छकाः ॥ धात्वन्तर्यां समिद्धत्वेन यंर्तत इव गुरुत्वाभावः २
+ निःसारत्वात् +

सूत्रं · स्यात्तत्रस्यनेनोक्तं क्लेशकर्मेत्याणोश्वरः इति कारणमवतार्य एवं निम्नमार्गानुसारिणां द्वारिणां तेषां वेलां समुल्लङ्घ्याम स्थापयन्तं नः तुल्यवृत्तिरिति यावत् १
२२ प्रीतितो पेक्षेषां भावद्वारा दीनां संवंशीमतिपर्वतस्मारवन्नान्तर्गतलाघवे हेतोर्निर्वचनालम्बकं पकेन तु हेत्वाह । अविद्येनेशा
केणापथ्या किल वेलावलम्बनमुद्दहनलङ्गरंगदद्व हेतोः स्लोवहेना अवलत्वे शुनिमित्तिः । तात्तापन्ना इमाधर्मा तप संश्रयसंश्लेषः परस्परं संयोगः स्वस्थानादिच्युतिः २
(12) द्वैतेन हरपकोऽकृतावेत स्वैर्यपत्रमुचलन्ततेन स्वैत्वं प्रतितेश्रुते इदमप्यर्थः । नतानुदैतामूर्तिरपरामृष्टः पशोरवतरि
भोगाश्रयः
शेषैश्वर्यपमेयत्वामानतो नेन त्रिदर्शने । विभूतितपोगतारतम्यममयदिलोवनगेश्वरत्ताशितामान्यपुरुषमावास्य
यद्दृष्टं यद्दृष्टं स्पृश्यतेन ता विशेषणानि माधेश्वर्यं संपत्तिमत्तमा पणतिनतकापशाकाम्पृशक्लिमनितं पुणपदने
करेशमात्रमसंनिधिमात्रमसंभाव्यमन्यसेनाकृतकर्हा विरस्मपरहशी रवदृश्यतामूर्तिः । क्लेशकर्मविपाकाशयपरो ग्रामः
गिन्यव्याप्तिकाल । रत्नानामित्यान्माहदाहिदर्शिष्यानिबंसकारणतमविशेषस्वर्णमपत्रैनातनमूर्छितापणपाणा १२
पंचक्लेशाः कर्मप्रसिद्धं इष्टाशयः वासना

स्वदर्शनं निमित्तमां सातस्यां अस्ति बेत्रविद्धिनीमां सदैः ४

दस्य३

द्वि मूर्त्तित्वमसमवायि मूर्त्तित्वं किं न तणं वास्माकं तत्स्वगुणपरहेनेकदेशाहं निमित्तकारणयोगान्न समूर्त्तित्वाद्य
त्वाद्दृतोस्वयोगकत्वंदेशान्तस्वाद्यगुणपक्षः साधर्म्यं सिद्धतात्तस्माद्योद्दिस्पर्शवत्तुलकालमनेकदेश्यास्ता निमित्त लक्ष
12 णो वसर्वात्मना नाक्षिपस्मादाहस्यथवैर्निगं मूर्त्तिमत्तां सताम पर्यालिमा दिविसिद्धवकर्षयोगिनां पुरोगि
इदानीमपि ४ नां गुणपरहेनेकदेशांसंस्विधिपयेतेपि नाहभावः तन्निरतिशयसफलोत्कर्षयोगिनः परमेश्वरस्याद्दर्शना
भिनिवेशाभिः कुंभकारादिनिदर्शनकलुषी क्रियमाणजगं निर्माणस्य किंकारणः किमाश्रयः किमुपकरणश्च
ताद्यसाद्धिकत्वविरलवोत्तुषविशालितयावोकोमिद्धूरागमाणि ना किमीहः किंकायः स खलु किमुपायस्त्रि
वनं किमाधारो धाता सृजति किमुपादान इति च। अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःस्थो हतधियः कुतर्कोऽयं कांश्चि
न्मुखरयति मोहाय जगतोऽहितिपयामाशरीरदेवताविशेषसंगत्वोसंभवद्दोषस्तथैवाप्रसिद्धस्वकारणोवस्था

घटशब्दः निरर्थकः शब्दत्वात् टंट्रशब्दवत् ४

सूरो. म: सानु न या न पात्र निपाघमा नो पि नन क्षि राक रा गत्र वा गा नां प्रणो म ने इन्त्र भ विखाती ति सुरं वे देवो पहृ हन त्वमेवा
१३ परांषा निव पा हृा ज्ञा उम ले देवे : मउ ज्ञ ल नमाप महृ स्व सा षि लो प्पु प न्ति हि सिं नवि मूठ वेन मा मदे स्पु र: णा णिन
लेखि नो पि मनु पला यते देव हृ नेस्ना मन्नय णि रि ति श्री हृ स्या भ्या न हे त्व हृ शा न्ना भ्या मा य श्लि ष्पु णा मेन्च त्रा पय मेव
(13) न्या य: श्रमज्ञा न हृ स्या हृष्य पा त्मि वं घ टस्या य; श ब्द ना हि हृ श ब्द त्व म भव ना कि ल श ब्द मा त्र हि दे व ते त्रि शि ति ता नं स्र
न: शब्द मति कं देव ता न प्पु ग म के मते न हृ प ति नपु त वा च क य ति रि क्त वा च्या र्थो स भव: सु हि हि श्वा नां प
या न न्यो न्यो र्थो वि छ ते एवं श ब्द त्वा वि शे षा न्न घ टा श व मय मेक त्वा पो स्तु नवे न प्पु क्तं श्व तु भव वि शे षा न न या हि
ना स्ते घ ट श ब्दे पवस्त्र इ श ब्दो ना मा ने न घ ट ने व हृ ने श्र र्थ कि पा मि ति घ ट: वे दा ति ज्ञा ह प ति दी प ने वे ति व हृ स्ये व राम
वि श पा वा हृ प्पु मला श ब्द त्व ति रि क्त वा च्या र्थ स भव तो घ ट श ब्द स्ये वो हृ ज्ञा हृ ग णं व हृ श ब्द स्ये व वा ज्ञा ह ना रि स्था मृ १३

नवानपोत्सहति त्रिपितन हाथ पोः स्तुत्त्र्यो रुगकारमावाविं वनलरूपपोत्त नर्थं क्रियाकरणेनमनं दर्छतकोन
वाषुगाव कणी रैक्तं मतस्वनश रूमात्रे रेवता कितार्ह नहार्येवेनिमि दंरेशनां वाकानर्न्मणा सिद्धमितिपरमत
13 मतुमंध्रापदूषणमिति अथा नांविषयतां कामनुजगकादिनवे कंकर्मरुणा हिशरानां सार्थकतं कथंमवेनरंडोवकी
हिरणु मयरत्नारीनिवाकानि शकादिहेवतालिंगानि मंत्रार्थवारपण लिनतेषांलुरूपपायाथीमिति प
दुवद्धिरभिहितंतन तथाहु सार्थपतिपारनपणांठस्रूपमाणनां कर्मरुणा रिशरानां कथमर्थवत्वं स्यादतन
त्र कर्मशरा: क्रियाभिधायिनः श्री ह्रीनवहं नीत्वाद्यः एवं रूपशहाजामा हिशराश्वपयाश्चतंछागमालमेते
मवश्चेतशरूमरूपाभिधायिनः छागशरूमवजातिवाचिनः शकादिशरुवनशरूत्वाद्विशेषानरूपणायार्था
संभवेमस्मानर्थक्यं तत स्वशोरनागकानामकिंचित्करत्वं पद्यराशकादितावजपवाकास्यान्यविषयत्वेकल्प

मृगें. १५

(14)

मानेनाद्विषयाणामिंद्रो वृत्रमवधीदित्यादीनां कर्मशास्त्राणां सह स्वर्गकत्र्यपाणपादीनां बहूपाद्यभिधायिनां शास्त्राणां क
थमर्थवत्वसातत्वकार्यज्ञातेमन्नापत्रपद्यादपि तेरां कोपनविधिविशास्त्राणामेवत्व हूपपायार्थ्ये नेश्चाहिशास्त्राणामिति
स्मात्तमर्थरप्युक्तं लोकचारः क्रमाथवरांजिनसप्युक्तं यतः प्रकाशेणाखिलो मिथ्यासमूलनात्मनपुक्तिमतनसर्वेस्मूलो
भूतानां हेतवः सर्वाः प्रवृत्तयः नेधा स्तोरिपुम्रा करं पर्थ स्तमितारे र्निर्मूलत्वस्या पित्रबाहस्ये क्रां तेन न मिथ्यात्वे कर्हासि
त्कं वादिनात ननेत्वसर्वप्रवाहेनमस्य हत्सेत्वस्य युक्तिमतनेप मातोपपन्नं समूलत्वे सति मिथ्यात्वासिद्धेः मूलं चास्या मिलियावहु
गमः तथा चाहुः प्रसिद्धमागमः या मौ लोकहत्पाभिधीयतरति प्रच निर्मूलो यः प्रवाहः सवेन्मिथ्याहूपः तस्य पु
क्तं यस्मादेवं कस्यमानेभूतानां सर्वाः प्रवृत्तयो व्याहृता न सर्वा हि हितप्रेप्सु रहितजिहासुर्वा नप्रमाणमूरनां कृत्वा राम
तोपशक्तत्वा लोकव्यवहारो दृष्टफलेभेवाकस्मादाव दृष्टफलेषे शमूर्नो हे प्रवर्त्तते किं तु प्राय शोगतानुगतिकः प्रवा १५

पा [illegible]

प्रमाणसत्तां निश्चित्य

लोकव्यवहारदर्शनपूर्वं जगतामनुगतिकप्रवादमात्राधिवासितमतिः पुमान् प्रवर्तत इति पूर्वेणान्वयः १

आगमपरीक्षापर्यन्तं किमर्थं क्रियते च यावत्पिदे शिष्टाचारः स्वीक्रियत इत्यत आह सं चेति तद्विदामिति ४

रमात्राधिवासितमतिः । कीदृशं च भवता यद्वा रसमूलमन्येषां । यदि चिरकालभग्नत्वेन बहुजनोद्बोधमात्रं तत्त्वं तन्मुक्त

मेव यन्न यथा प्रचार एव नास्ति तथा च सति नास्तिक्यालोचितमनेकजनग्रथितत्वेपि कुतोस्यादवरसेवं विविधमूलं परी

क्षते । न तु भागमपरा हेवेषेन लोकवाह्यविचारः । नैवैतदेवं यतो भवद्भिः पि श्रुतिस्मृत्यागमारन्यप एव सङ्घनेभ्योन्ततो युत्तद्य

15 रः शिष्टाचारास्वेधर्ममूलत्वेनाभ्युपगतस्तत्र लं दृष्टेषणा । नैवं समूलेन लोकप्रवादेनेस्ताणाभ्यां विशिष्टवत्वं तामसम वः । त

याह । अमन्यहं स्वल्पाविमन्यपेव मुनिः । किं तु नामाखिलजननप्रतीतमेतद्यन्मुनिरूपमनुः परमेश्वरेणावरप्रयत्नेना

नुगृहीतः । तथा च महाभारते श्रानुशासनिके पर्वणि भगवद्व्यासमुनिनोपमन्युनाकां प्रदर्शितं । आह मां भगवानीशः

प्रहसन्निव शंकरः । वत्सोपमन्यो प्रीतोस्मि पश्य मां मुनिपुंगव । दृढभक्तोसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ह्यसि । अनया

वत्सभक्त्या तेनात्यर्थं प्रीतोवानहे । तस्मात्सर्वान्प्रददामि कामानाराध्यमनसा सिद्धिमानिति । अथ योगाचितेमिष्येतदुपमन्युनात्म

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदामिति ५

प्रभावकथनायोक्तं ॥ श्री ॥ किं प्रमाणांपदेव मसौ भगवतानुगृह्णीतः किं न सतः यस्मात् कथं तस्य वैयोमिष्यायस्ययः प
योनिधिः ॥ एषकिलसकलभुनिजनपवनन्नपीरहस्यमानः सौराष्ट्र सुधीनः नस्य नवसः किंनाममिथ्या तं अपमाशापः प
प्रेभ्व एवं श्रमवेरोहमितसन्तत्तगाहितं तदानीतस्य प्रवेतपरिकुण्गोरधिवशीकारः श्रद्धर्स्तु निजनश्चयहोनम्पानपरिशवसं
वारीनापिवचां ॥ मिथ्यातोहनाकिंविल्लसवचनेश्चशांतरागद्वेषाणां सहासौख्य तप्रभूत प्रविष्टारथ्यां नाम्नुनीनां मणिषमि
थ्यावादिलामभुपगमेमनाश्पोपि रत्नरश्मिणा सुपेतयहो सर्शनकोश लं किंवकोशक्रतोह्निपाशेनविषजालाव
लीमृत्वाङुकतया मोचितः एतादृशः श्रोतोक्षेनजनेः विपानलौर्षिः पापपराह्णपभीपलोनाशीविषपाशेन विवशीक्र
तः श्वेतःपानीतिपशितेगपयीश्याणशालेनपरमेश्वरोणाऊँकारमात्रेकलाकोपायिनामस्मीकृत्यमोचितइति एम
श्वैनेपविश्लै भूपोमिजनेप्सुमस्तनानापैसु निश्वपूतिमिश्त्वदृशः श्रीनापिचमिकालदर्शीमिर्दैवैः सुपर्वात्तितपवा ॥ १५

नमोचितः काः लिंगिदेवतना माः पिः शिववनतः शिवंमिरंतरं पूजयन्सितः तस्य मनेनस्य कृताः प्रेषिता सदानयनार्थं तैर्द्दृष्टैः शिवपूजनासक्तं तं दृष्ट्वा पुत्र तव गतं तदाः जो पाकां जोनं
नमे नोगः पापी विषपाशेनकः श्वेतः शिवलिंगेन सह गाः शैवरूपविषज्वाल पाय दाः विव शत्रु तस्मै दत्तं सा देव शिवः तेन गा दीर्घ भूत्वा ॥ काकत्वा कोपा सिना
यमे नस्मी कृत्वा तत्र विमोचितः इति कथा ॥ ३

+ श्रितेन +

देपघंतमाश्यामलीह्यागमभेवनमहृतरतिवक्रथंतयावमानिस्तुतिरमम्हनमभवत ःयामात्पलापेदैमेनभीन
भीताश्रुवमलीहतनरतितनरस्तु कंपपांमरमेतामांतेमाहृंनेनामण्यातेहेननोरोषाणांकर्णेश्रपन्नाहक्रतफनेननि
ननात्यस्तुते ॥तस्याः यामात्मापकोपगुपहामोनकश्चिनकिंतकर्णेभानिश्वपयमातांकोनसरणमःयशुनसि
15 पेभुवेनमहक्रमेसादिवाकावदेवनावलातकर्तेयापापाणिनानाविनमुखेसामहहमलमेनवक्रतमनुमरामः॥
रतिवारातुषं तेताहरतामायहर्षितान।ताश्रुणहरवावलानीतपीतामवस्त्रा॥ऊँक्रवदेवतातिलवसत्ताबाणा
तपामेश्वरप्रशंसाहर्षयहृतानंदाश्रुवशाहविस्यष्टिगात्रानभाद्वाजादीनहृष्टारइत्तानवपतिपांठलोपेन्यवंहारी
तनुनः॥शिष्यानाहतंहृपंदर्शयामासवज्री देवः॥ततकाले॥ततरामादिसंकाशंतहृपमानेनमहृणोः॥पन्य
ग्राकंभाश्वदैवैर्गतोश्वहृतसमानमात्मीयंहृपंवत्रपाणिर्देवः॥ततःकाळेसकरीचकारतेनोतिशयमयोगसरेतम

मृगें॰ मोशात्कर्तुर्णग्रीतिवचिशोषणाद्धपं॰ कुलिशास्यहिस्वभावएवाप्यमस्तु तत्रमामाबारतं रानकडतात्वतको निरुणपप्रमा
१६ वास्तुतम्नृरिमहः सपूर्वतमिति तेनमृगिर्भर्तुर्भिक्षुलामभिश्वालुवनताः। सोब्रवीदुत्यलोकामोजगन्नाथवेतिप
(16) यः। तेवविश्रीणिवलानं नृपनामिति सोब्रवीतात किंतेकोलमपषद्यानिनिहिलघोतसंपतः। तेभाह्लाक्षाररुपः तंप्रत्य
सौक्षतत्वस्वरूपंदेंकगणनुः सामभिःस्वक्ष्या संततस्त्वस्तुः। भवमर्वजगत्कवरोगेरोभवहि[illegible]थ्यां तामिमिता
नाह। तेतेदेवश्चक्राः पारमेश्वरं तानेशातेश्शतं वृताः सद्वतस्पर्धितं तानोपदेशं दाहं तावत्पतिवचनं नृपनामिमाह। किं
तमेमेकएवभवतोमध्या स्मकलश्रोतलजनानाभिमतोपथ्यावसं श्रेतुकवत्ताः। शशभवतुमर्वेश्वेवभवद्भिः नृपनामिमन्ये
वंभगवनाशकेणोकेमति श्रयतेषामभद्दानोभगवानग्रणीरभूत। [illegible]नलाः पवछभ्यापतः सप्तसूर्ज्जितं[illegible] राम॰
यानं नरं तेषामध्या दैत्यपारिगतापेगातनभगवान्निविधश्च हात्मामासाधिवानसचशास्यवाग्पुकतात्रवाग्मीपछमा १६

तानममनेनेति तात्त्व
श्चिन्मयशब्दसमुदाय
इति यावत् ४

दिर

वत्सोब्रह्मकौशलायतिष्ठतायपोगानतवगन्धंस्रमाद्धानोऽपुनिर्वापनरतिन्यायेनशिष्योचितपानीतापुत्रस्तुणपञ्चपूर्वपत्र
कारणेनवारेडुमश्छतांकिमयश्छेत्याहु।कथंमेऽस्त्वाशेनहाणंतानगुत्तमं।किंवचेतामिनेस्याणणिनिर्मिमेभगवानितिहोणहेतत् त
16 भगवताम्मम्पुण्येहुना।ध्यमितोभोतानेभः।ञातिशापफलेनात्वेष्टतेमंतानेतत्कथंमहेश्वगतवशोतेसकृपान्वि
घलाशिष्ठिणानपुसंतेहानेह्रिह्रिरूपमवबोधहूपंशर्हूपंवनतहवबोधहूपंशशहूपामहूऽंमर्कपुपवर्तंतेतनशोहितःपरमेश्व
णहवबोधरूपमेताजतकथंसामककथंवशर्हूपताभेमवहुमेरवमिन्नेकंपक्षेकिंवाक्लेन्ममभगवानिस्मकोरेन।नश्व विकार्य४
नेमिमंहितवपोनेनः।कश्चित्कर्त्ताकिंचित्कार्यंकुर्वन्दृष्टः।तस्यचभगवतएतत्करणेकिंकारणमित्यर्थः।यया
चपतिवचनं।सृष्टिकालेमहेशानः।पुरुषार्थवशास्थितो।विमलेविमलज्ञानंपंचतोतोमिमाशितं।।सर्वसंपरमेश्वरेण
पुरुषार्थसाध्यकिंचुक्तात्मनः।संपत्स्यर्थविमलमित्यवबोधात्मनोनादरूपेतेनवपयंतवसनततादेशहातोपाधिमेरूपात

निश्चयोजनवान्नेद

विमलाज्ञासौ मितिश्च विमलमितिः तद्रूपोयाः प्रबोध आत्मा तस्य नादरूपत्वेन सूक्ष्मरूपत्वेनेकोऽर्थः॥ अथवा
विमलं इति प्रतीकं धृत्वा व्याख्या॥ तथाहि विमला।

मृगें. ऊर्ध्वाग्रहस्तिताण्णिप्रमोन्नरस्तोन: पंचकेनाभितः समंतात्मसमन्तेन लहितमिनिमराशिवस्येण दर्शनात्ममतां
१२ शापितेनताने निर्मितमितिकमः। अपोननं च पूर्वस्थितं ऋषभवर्गितं। किंवत दर्शितावकधानवाघानष्टोमहेस्वरानाम
(17) मकोटिस्वसंख्यानानमेंत्रां स्वपरमेश्वनि। मंत्रोद्धारप्रकरणाभिधास्यमानत्वानमध्यवर्तिनो वाचकधानस्यमंत्रगणास्य
पेवाख्याप्रनेतारणो श्लोविषेशात्मानास्तथामार्गपस्याशुद्धस्याध्वनस्कलाला लभनाविर्भावाशुद्धविद्याभुवने कृतास्थि
तीनाममकोटिसंख्यानामन्त्राणामरमेश्वरोविष्वज्ञरति पूर्वेणास्तेवंधः। कालमा मामे पिशच महस्यस्य प्रतानहरिहकाले लकार२४
यथाहिसर्वः प्रतिसर्गकालेमानुयाकरोतीतिनिर्वर्त्तमानतेवनशवितेश्वराणां वामादिशक्तिप्रेरितेनसमस्त
भावाविर्भावनंनामकारणंमंत्राणांत्वावरणापगमानमकरी कृतरक्रियानमुभपेषामपेषांपरमेश्वरानतान राम ·
क्रियाशक्त्योरुद्दीपनंतेषां। नतुनवैकाण्यवन्निर्मलीकरणमधिकारमलेनापात्वान्मुक्तेरस्मारतिवस्थामः।। तस्वेन १२

त्रमदेवस्वत्न्मंत्रोश्चोत्कामंत्रेश्वरान्वक्रमाह। अथाष्टशाधिकं शतं मायाधिकारिणां मंत्रेश्वराणाम् ऊर्ध्वमि
नेशोपमते ज्ञेसो मायायाम् अधिकारिणो मायाधिकारिणः। तेषां पुरापितेनषुद्धाधवर्ति गिरीश्वरा मन्त्रतेवाश्रामशाद
शाधिकं शतं ते विष्णुनत्रहति। पूर्वोक्तो वृक्षवेषः। तत्र मण्डलिनो ऽष्टौ वृद्धमाणाः क्रोधाद्याश्वाष्टौ वेवरुद्राणां च वश्या उधा
17 रकाणां शतं ते श्रीकण्ठवीरभद्रौ चस्ये वृमषाद्शोत्तरं शतं ते शम्वन्मंत्रेश्वरा ते शिवेन नियुक्ता मित्यर्थः। तेषु यत्कः सपगवा
निदं योग्येषु भिक्षुवेवकाशयत तो मेषु पोर्थः सडपपद्यते। तेषु नेनाहिषु मंत्रमहेश्वरेषु मंउल्लादिषु च मंत्रेश्वरेष्व
भिव्यक्तो हि शरद्भिर्न तने तेरो पक्रान्तेन्ता तं प्रकाशयति। कस्मिन्निषपि किमर्थं प्रकाशयतीत्याह। योग्येषु सिद्ध
येषणेरपक्षां जनत्वादि रा तिशयपश्रेयः। श्रेयस्तु भुक्तार्थमुक्तार्थं च वक्ष्यमाणार्थः। अतो मे षिति। एतच्छास्त्रं मोपेते त्रयपरि
पक्वां जनतयायरुशास्त्रानुवर्तिनतोषुषिषेदेऽपः कापिलपांचरात्रादिशास्त्रोर्थः समा गितितेऽक्रपोग्यतानुसारेणोपप

मृगें. घ्नते। यत्तु गुणो भवति तं प्रकाशयति। परउ शास्त्रप्रणोत्हनविष्ठापनं तच्छास्त्रप्रकाशनमपि कार्यं पर्यालोच्य तत्तत्संशिष्याय न।
१८ त्वयास्यतानेसास्मभ्यमभिधीयमानस्य किमभिधानमित्याह॥ शिवोक्तांगिमिदं ज्ञानं मंत्रमंत्रेश्वरेश्वरैः कामप्रत्वात
कामिकेऽपि तथागीतं बहुविस्तरं परमेश्वराज्ञो क्रेनक्रमेणाव्यस्तं तमेनं तत्तानं शास्त्रंक्रं स्पष्टे व्याप्तं इत्यर्थं। वश्यपक्षश्यक्ष
(18) श्रोत्रणाबहुत्वाद्द्रुमेर तेनविस्तांत्रिमिमतकामरत्वा त् कामिकत्वेनापरेब्रूमि मंत्राणां मंत्रेश्वराणां चेश्वरैः
मंत्रमहेश्वरैरानंतादिभिरुपरिष्टं तेभ्यश्च गमण्कस्मैकिंचनाय्येनकोरव्नवानित्याह॥ तेभ्यो व्यगमत्सहस्रशोगति स्त्रीला
लीरस्मात्ड्रुमोरत्नान्तुमापतिर्मह्यं सहस्रैर्भवसमितैः तेभ्यो नंनेत्रशारिम स्त्रतीपनेत्राग्निशिखानिर्दग्ध स्मरात्रहभगवा
नुमापतिरधिगमम्यवसंख्यैरेकारैःशामिः सहस्रैः संक्षिप्यमहामरातमो ह्रिमरानंतं नवापिविकांद्विनाहस्रैः सारार्थवा रामः
वकैः वशेनिराकुलेतानंतर्ड्रकोरवपूर्णमातत्र्वापवर्थवा सनुमारहपं विस्तारं तत्का सारार्थं मित्रामिपिवी दुत्मेन कापि १८

सृष्टिस्थितिसंहारप्रतिविर्भावितिरोभावात्मकं पंचविधं कृत्यं

१४ न्तुकैः काश्चिद्वाल्मीकैर्नियतकुलेक्रमं तांत्रं शास्त्रमभिध्याय स्वरचितेद्रोतनी नाहंमिहारी मलशिष्यान्नूतं पदविधाकंठात्मनमन
हंतारप्रणाकं कश्चनो गुणेदि राकांताउणे ज्ञानवकरणं वयमे॥ ॥ अथ अनादिमलापेतः सर्वकृत्सर्ववित्शिवः । पूर्वव्यत्यासित
साणोः पाशजालमपोहति ॥ संबंधाभिधेयप्रयोजनानि वक्ष्यमाणे विविधानि । अथैतासु पंगिकसंबंधादिकं यनादन
तं विधायेदः पादः प्रक्रम्यते । अत्र तथा शिष्यत्वेन पशुपाशाख्यात्रयः पदार्थाः । तत्र नाममलान्तं आत्मा नाम चेतना
नेदि हिनत्पाशपत्रः पंचविधकृत्यकारित्वं । तत्कारकाणि स्वशक्तिरूपाणि मायादीनि च क्रिया वदीतापानत्फल
चपभूतां च नुश्राद्योनकर्मणा परकैवल्यासादनमिला विधिशक्तमानं नन्तूर्ध्वीकारेणोदंमूलसूत्रे । अनादिमलाप
तः इति । अनादिशब्दः क्रियाविशेषणं । अनादिकालमामलापेतः स्वभावनिर्मलः परमेश्वरः । तथा अनादिश्चासौ मलापेत
श्चेति त्वसौ तीव्रमलस्मरणकालोपकारणवर्गं । किंच अनादेर्मलादपेतः स्वाभाविकमलविरहेण परमेश्वर एव साधक

अनादिरपि मुक्तानुग्रहेश्वरप्रसादात् प्रध्वस्त
समस्तमलः अधिकारमलरहितः १   यस्य मलापेतत्वमनादि २   पतिः   सौर

मुक्तात्मनां म ... प्रकटीकृतेच्छाक्रियत्वमसः ॥ यस्य इच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिश्च परमेश्वरेण प्रकटीकृते ।
... स्वांयत्तः २

मूलं

रीकृतेच्छाक्रियः । किंचित्स्वशेषितस्तस्य हि मलस्याधिकारमलेन युक्तो मंत्रमंत्रेश्वरमंत्रमहेश्वरवर्ग इत्येवं समासत्रयपरकरणाश्रु
काणुभिर्विधेश्वरादिभिस्त्वसाहित्यः प्रतिपद्यार्थो व्यवस्थितः । तस्य च त्रिविधस्यापि सर्वज्ञतासर्वकर्तृत्वे च विद्येते । मुक्तात्मनां
तु मलस्यापि सर्वार्थेच्छाक्रियात्वेन शिवालाभो हि न समासमर्थ्यमस्ति न त्वयो हन्त कर्तृत्वे कारणायस्याभावान्नेष वर्तते । अतः स्वात्म
मेव श्रेयोयोगाच्छिवत्वमेतेषां विधेयस्वागाणां शिवपदप्राप्तिरिद्धत्वात् । भगवतो रुद्रस्यैव सर्वत्रेश्वरत्वेनत्वात् । तथा च मुक्तात्म
नामप्रवृत्तता हि धेस्वागाणां च परमेश्वरापारतंत्र्यात्स्वतंत्रः समग्रानुग्रहकरोतीति स्याद्दू । पूर्णकामासितसमाणोः पाश
नालमपोहतीति । अलोरिति । विज्ञानाकलप्रलयाकलसकलत्वेन त्रिरूपस्य । तथा विज्ञानाकलप्रलयाकलात्म
नोर्विपर्यस्तमलेश्वराशक्ताधिकारानंदस्यायामवमेत्यसतोकं द्विविधपोशकलस्यापि त्रिविधं बंधनवद्वस्तुतनत्विड्या एम॰
यात्मलीयकर्मतयाकेवलकलादिपुंस्ययः । एवं द्विप्रकारस्यापोप्रवचयतोके विदेहसदेहभेदात्सत्वतिमे स्वमलादीपि १९

विज्ञानेन वि ... कलः कला ... ॥ प्रलयेन ... प्रलयाकल ... ॥
... ॥ ... शक्ति ... विज्ञानाकलो द्वितीयः ॥ एवं ... सकल ... प्रलयाकलः प्रथमः ॥
... प्रलयाकलो द्वितीयः २

हो मलाद्यधिकाररहितः सकलः १३ पाशात् प्रक्षीणकर्मा कैवल्यकलादियुक्तो विदेहो मलाद्यधिकाररहितः सकलः १४ पुत्रकलत्रादिबंधनांतरयोगः
इत्यष्टभेदाः

:प्रवियणा ४

कारविरहिणा । तद्युक्तस्यैवैतच्चकारस्यार्थमनेकभेदभिन्नस्यात्मनः परमेश्वरः पाशजालं पश्यात्सं भवमपोहतीति
संबंधः । पाशजपाचापोहतीति तन्त्रेर्व्यपयानसरमयेवसामः । कीदृशस्यात्मनो नित्यानादेः । पूर्वथासामित्त सेति । पूर्वैरना
दिकालीनैर्मल । कर्ममायाख्यपाशैर्निरोधशक्त्याख्यैर्पाशैः संभवं देहवनपा । स्थितेर्यतामिन सपामेश्वरादेहमादृश्यंशा
पितस्यात्मनेषर्वसमंबंधां तत्पो गिनस्त्वश्च्यपमर्थः । मलेनेस्त्वाणिनिरोधशक्त्याकर्मभिस्त्वसद्भिरणो रशिवत्वं ततस्त्वंबंधान
रपोगः । तदृपोहनेत्तशिवत्वं हवेच । शिवत्वेनादृशोतेएवानारपोहतेवः । शिवत्वशमित्व्यानिरतिशयसर्वार्थदृक्क्रिया
शक्तिः तेषां पोग्यतामफेस्यानुग्रहेश्वरतः पाशजालमपोहतीति । निरसनि उपसर्गादृस्यात्क होर्वाबर्चमिनपोहति
परं । तदेवमविलतंत्रार्थसूचनादेतन्मूलसूत्रं । तथाचैवेह्याख्यानावसरेवक्ष्यति । पवीनरवान्हतोमहातंत्रार्थपा
रः । श्रीमानितिमूलसूत्रं तदर्थशशाधुलंकृतमिति । अथैतत्सूचितार्थप्रकाशनार्थमन्नामसूत्रं । सिपार्थचतष्पारमहा

पुत्रकलत्रबंधनादिरूपबंधनांतरयोगिनः ५

:सयानादिमलापेतरति पूर्वप्रोक्तोक्तोक्तात्मकं मूलसूत्रं तदात्मकं बीजं तदन्यत्सर्वस्तोका
त्मकोमहातंत्रात्मकः पादपः १

सर्वार्थविषयकदृक्शक्तिमान् सर्वार्थविषय
कक्रियाशक्तिमान् शिवः ४

पञ्चनां१ जीवानां तिरोभावं करोति मायया जीवानां अविद्या स्वस्वरूपाद प्रकाशनं करोति॥ अधुना जीवानां तिरोभावं

क्रियापादश्च चर्यापादयोगपादाः ३

मृगे॰ तेनेनगाल्पतिः सूक्ष्मोग्नेकेनमहानाशाहविनिकाशः पुनः। पाशमहाद्वैषाणात्मनांजन्मस्थितिसंहृतितिरोभावानुग्रहकृद्भगवा

१० न्भवानिति पतिपशुपाशात्मकमिति त्रिकं ने किंचिन्मरायनिनंशयेन नवतः। एषां चान्येषामंतर्भावादिति त्रिपदार्थतन्त्र

20 कं। किंच पराना लमणे हृतासमपोहमिति किपाहिमाः क्रियाचर्यायोगपादाः। पतिपशुपाशोत्कर्षाहिमस्त्रविद्यापा

दहिनिपाद एव तत्र प्रोपदेशः कृतः। प्रत्यानंत्वाभिनिर्देशानां तरेण्योधिकफलत्वात्स्थितिवमेदकतवे न पदार्था दामहन्तविंतन

मयमेपत्ताच्चं तंत्रे एकेनैवाण्वनासूत्रेणासंहृत्यसम्यग्पुनर्विलरेणोन देवश्रमेपं जगतानितिः श्रीकंठनाथः प्राह। प्रभु

सूत्रानंस्त्रीमहत्सर्वविदिति विशेषणद्वयाचष्टेजगज्जन्मस्थितिसंहृतितिरोभावविमुक्तयः। कृत्स्नं सकारकफलं तेन

मसेनतत्वादिनेत नत्सभावविशेषेन भवितव्यं जगतानत्वा। स्वर्वाचित्तदेनवक्ष्याम्यास्मतोनिर्देनकोपिवा। जगतो जन्म

स्थितिनव कत्सभोगोपयोगिपरिकरसहितस्यपोनः पुनरन्नादिविषयोनिवृत्त्याद्भावनं जन्मस्थितिर्लीहिता निरू १०

भोगानुकूलकारकसहितस्य१ सृष्टिं१ तस्मादीश्वरस्य दृश्यानिरूपस्य१

स्वर्गापवर्गनरकादि तिर्यग्योनितिर्यग्ज्ञानं १ कर्तृ ... ४

अथ यं समय ... एत स्य समीची नं ... २ यथा विस्तरतस्य पर ... दत्तिकटे ... प्रापु ... नाव कारणं आदानं ... तथा ... संहारो ध्वंसः १ आत्मनः तिरोभावो ...

20

इदं सर्वलोकस्य स्वर्गो वेदोनियोगं स्थापनं। अत आदावनन्तगघोनाद्युपसंहारः। निरोभावो पयाद्यू रूपाद्योगादस्य भावः। से
२हणात्स्यपान्यवोकः। पदाहृत्वार्त्तिकः कारः। मसल्काले विनाड्योगाद्स्यावश्या रिणां। श्रीकृं संग्रहणं नाममात्रे
नपरिकल्पनमिति विधुक्तिरास्तेनात्रौद्धानरूपोद्युग्रहस्ये तत्परमेश्वरस्य संबंधिपंचविधं कृत्यं। कारकैः शास्त्रा
दिभिः फलेन च युक्तिभूताम्मनाम्हिहृतं तेन पमव कोऽष्यो। एतच्चवनमाणाहिभिः कर्मभिर्बानिर्वर्तते पितृ शक्तो। आत्मे
यथ्युना४ तन्नान। नापि पुरुषेण। अस्य मलनिरुद्धशक्तित्वात्। न चानीश्वरो रुकर्ता पुरुषः। पचेतनस्य घटादिकर्तृत्वाज्ञातिसे
धरणानहिरपरः। चिन्कीर्षितकार्यविषयज्ञानं ज्ञानविशेषाणां संशानापि वैकल्येन तत्कार्याभिधाने। अतस्तत्सर्वक
र्तासर्वज्ञेन तेन च स्वभावसिद्धेन न गतः कर्त्ता भवितव्यं। अत्रानिदनाहमनेन नमिदेतस्मिन्नमुपगम्यमाने पदिकाणा
तत्कृतस्थितस्थानावदुग्रहस्यापि कारणं तत्कारणस्यापि कारणं तरमाणपमितमनवस्था। अपास्य विनेवकारणं

इयलो:४

यदिहेतोः कारणस्य यदि अन्यापेक्षत्वं तदा तस्य हेतोर्नित्यत्वं ⁺य⁺ तेनसत्त्वं स्यात् नित्यत्वं स्यात् अपवाअसत्त्वं नित्यत्वं स्यात् ॥ यदिहेतोः अन्यस्य अपे
क्षातदानाभावानां कादाचित्कत्वं सत्त्वोन्नवतीति १

मृगे । तदेव तथाविधमैश्वर्यं पतत्प्रकर्षप्राप्तं । तर्ह्येव निर्दुःखको मोक्षो मानपेक्षणात्सर्वसंबन्धस्यात्तस्याविकानसानाधराद्भुः । नि सर्वस्यापि
२१ त्यमसत्त्वमसत्त्वे वा हेतोरस्मान्नपेक्षणात् । अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवति । तस्मान्नभावसिद्धेर्नित्यनिरपेक्षि
णनिर्मलसर्वार्थद्रिक्रियः प्रतिपदार्थः पूर्वशुद्धिहेतोनेन लाभिनः । प्रीक्षत्तेष्वरत्वात् । स्त्रानोपश्रुपदार्थलक्षणपिठमाह । चे
(२१) तनं द्रुक्रियाद्रूपत्वरस्मान्मनि सर्वदा । सर्वतत्त्वपतोयुक्तोप्रूपते सर्वतोयुक्ते । सत्यमासमानत्वादिन्द्रियद्रश्यमापते । व
श्रणो नावृततवीर्यसत्वो नपकाविमोक्षणात् । ज्ञानक्रियात्मकं पश्चैतन्यं तदात्ममशक्तिनतुशरीर । ममवेतमिति चार्वाक
न
एकशिपिदा निराकरणेनयस्मात् । तच्चैसर्वदैहेवास्ति । ननुमुक्तावेव । युक्तोनसंवित्तभावोपपत्त्यावेशेषिकेरिष्टः तथाविधायामोहह
पेप्रकाशक पापायुक्तेर्निराकरिष्यमाणत्वात् । नचात्मनश्चैतन्यं तान्तक्रियात्मकं सर्वतोयुक्तमस्ति । नतद्रूपणकानामिवदे एम ।
वेदा ६ कल तया हपरिमाणकत्वमित्यमार्हताविपयशुपदार्थश्रकरणोव्यापकत्वस्य वहमाणत्वात् । यदेहेतमाह । पतोयुक्तोप्रूपते २१
एकस्यामपि चिश्चक्तौ ज्ञानजनकत्वेन चक्षुःशक्तित्वं कार्यजनकत्वेन क्रियाशक्तित्वं ॥ तथा च परमेश्वरे नित्यासतीति स्मृतिः ४

एतेन लोकेश्वरतिरुपिता जीवनिष्ठानिरोधपरदेवानुग्रहशक्तिर्यते । अस्य मुक्तिमायांक्याद्न चेति १
मुक्तिः स्वे सर्वतो मुखं चैतन्य स्वलं मुक्त भावेस्य

21

सर्वतोमुखत्वं मुक्तात्मनां सर्वतोमुखत्वे चैतन्यस्य स्वव्यापारित्वार्थः । नैव तेषां तु नराणामेव न दुःसहतरनिबाधे । सद्रुतनेत्रः स
न्काधिवास्थकरणोभिधास्यमानत्वात् । अमुक्तावेवंतत्त्वाविर्भावे तेनाक्तानैः । सर्वैव तत्र दुपलंभादेवापि तिरेकाभ्यां सं
सापवस्त्वाणं सर्वतोमुखत्वं चैतन्यस्य कुतस्त्याशंका निराला पाह । सर्वभावसमानत्वादित्यादि । सर्वमनुपलंभः संसार
गत्यापंतव्याविषयस्य चैतन्यस्य सत्त्वव्यापासिद्धः । यं न का भावकेनोहितोनुपलंभः सत्त्वाभावसाधकः । अपितु अस
त्रियं नकेपस्त्वापमनुपलंभः सत्त्वं न काभावकृतः । अनुस्वनाम तं साधयति । तत्तु सर्वतोमुखत्वं सर्वापि पश्यान्नुपय
तेनमः केनापिप्राणितं मिलवसीयते । अमा चैहेतोर्नाशेन निजसामर्थ्यस्य पुंगोऽश्नुते : सर्वात्मा वयपरस्येवं हि नी
यपदार्थमभिधायतलोयपदार्थलक्षणिते माह । पाणीति सबले कर्मभागाकार्यं च तद्विधं । पाणनाले समासेन धर्मानात्म
वर्णितातः । पाणेणोतिपकर्षणात्कारपमात्मनां हृत्किपेरगिशारेतिः । सो मायिक मलरत्वार्थः । शिखानं चेलोनी

परमेश्वरस्य २
केनापि प्रतिबंधके न प्रतिबद्धः । प्रतिबंधकं तु अविद्या २ कर्मादि अगंतुको मलः १

उपयंभावः परमेश्वरस्य एकैव शक्तिः सा प्राप्तिनी समीचीनकर्मसामग्री चेत् अनुग्राहिका भवति। असमीचीनसामग्री चेत् निरोधिका।
शक्तिर्भवति १

मृगे॰ शः तदीयं बलं रोधशक्तिर्हि तीव्रः पाशः। तथा ह्येव रूपिनि। तासां माहेश्वरी शक्तिः सर्वानुग्राहिका शिवा। धर्मानुवर्तनादे

२२ व पाश इत्युपचर्यते। इति निरोधेतत्फलार्थिभिरिति कर्म। तस्य नानाहितमायकोटेरनुपलभ्यमानत्वात् अतः शरीर

वतः कर्मकरणानन्तरशरीरं कर्मास्थं तान्प्रतिशरीरं तेरणकृतानि तत्त्व कर्मजमिति सोपि तीव्रः पाशः। मायाख्यां श

22 क्त्यात्मना च लये सर्वं जगत् तत्संशोध्यतिमानीति मायापाशः। ययोक्तं श्रीमत्स्वोरभेवे। शक्तिरूपेण कार्याणि तल्लीनानि म तत्त्वरूपे ९४

हाक्षये। विकृतौ व्यक्तिमायाति ताति। सकार्यण कलादिनाम क्लितेपमध्यनादिकालीना। चतुर्थः पाशस्तेन रात्मना

मत्कृतस्मामर्थ्य इति बंधकत्वात् पाशानां तालमिव तालेसमानतः संक्षेपाद्कं पंचैव पाशधर्मा आपाणत्वेनात्रैव प्रद

र्शिताः। अत्र च पंचत्वाभिधाने नमविना त्वप्यापि यावसंवेरसंते। अपरार्थं च पंच संहारः। इति व तत्त्वरूपसा ए॒मि॰

मर्थ्याकृपारक्तात्सक्ष्छिते। वर्णयोगकियापारेर्हि निरोधमभिधास्यते। अन्य मसेषपरार्थं च पंचविधापरेक्ष्यितस्य २२

चर्यादिपादत्रयेण विनियोगो विभज्य नाभिधास्यते तत्र ज्ञाने एवं विधेन विधिना ज्ञानिनः पाशोपशमनं कृत्वा परशक्तिकैवल्य
होमवत्या मन्त्रा मितिप्रतिपद्मेव मेव शिवे कामिधास्यते इत्यर्थः। तत्फलं कथयन्नाह। विनियोगफलं भुक्तिमुक्ति रप्य
२२ नुषंगतः। पदपदार्थविभागे नाभिधास्यते तेनेत्कथयन्। तत्र विनियोगस्य विभज्य नमस्क्रियाः फलं भुक्तिरनुषंगतः। अनुनिष्पन्नतया
भुक्तिरपि न समानतामोत्तिकं दीक्षादिभिः समभिलषित भोगोपभोगानन्तरतः परं कैवल्याविर्भावः। तथा चोक्तं तत्तन्त्रे श्लो ४
दृष्टा यथा ॥ ३ ॥ तथा सत्यागमापतिगुरोर्मन्त्रलेन स्वसंविदः क्रियाद्यमैश्वर्यं तदाहृत्वा कान्तिमिदं निरूढाः। भुक्त्वा भोगान् यथा
विद्येश्वरमन्त्रेश्वरादिकार्येष्वेतः सर्वलोकं ब्धाः शिवपदं ऐश्वर्यभाजो भवन्तीति। तेन भुक्तिमुक्तयोः पदपदार्थविभागे बहुधाभि
धेये। तत्र भुक्तिः पातालादिफलं तावद्यावद्विविधैश्वर्यसम्पन्नतत्तद्भुवनाधिपत्यं। तत्र भुवनादीनामात्मेश्वरपदा
एवं वा मुक्तिः परमेश्वरसाम्यं। अथ तत्र मन्त्रमन्त्रेश्वरत्वं। आसां पदपदार्थबहुमेदत्वं तथाग्रे वक्ष्यामः। अत्र नेशोपदर्शनेनःको

षष्टि पदार्थाभिधायकानि षष्टि प्रकरणानि सांख्ये तिष्ठंति ।
इति षष्टितंत्रं सांख्यं २

मृगे॰ स्यपारमैश्वर्यस्य तान स्याद्विशेष इति चेन्निः श्रेयसमाह । वेदांतसांख्यसमस्तुलाहार्थि क्रमशनारित्रुासमाधनाम्मुक्तिरस्ति कोविशे
२२ षः शिवागमे । वेदांतविद्यांमते पूर्णानिष हाद्दिशाद्येष्वसौ ब्रह्मनेस्तु वैर्षोष्टि नेशा द्विषमरसद्वारितामई नांचमतेषकलेकाव्रि
तयपश्म्रतिषु द्रव्याद्दिपदार्थवाह्दिकाणाद्दाहिशाद्येष्वाद्दियरूणा स्तोगताद्दिमतेषपि पेतामुक्तिरस्तास्माधनाभिचत्रूपते
॥तेनः कोसौ शिवागमे विशेषइत्यविशेषजिताक्षपानद्यवमितस्पष्टुते शब्दः । नन्वेदिष्धतेन । यादवेवविशेषसंमा
वनानिष्वपतः श्रोतव्य रत्नतात । नारिविपर्यस्तेन । तेवभिर्शिवज्ञानमित्यर्थीनाषज्ञतेनदर्शनानंतरानभिनि
निष्ठत्वष तीते । तेतदागमक्तताप्तुक्तिरस्त्राधत्रानिवपरस्तातेषु तेषद्वमतेषु ग्रंथस्तैवास्तुभाषादूषपिषांनदनिना
स्माभिः श्वक्तपषपत्ते नदर्षतो । यत्र सिद्धांतः । यतो ब्रह्मसर्वदर्शिनांस्फुटोवक्तमंयह्र । उपायाः सफलास्तद्वैदेसु एम॰
वे मितंदपरे । ब्रह्मणोनातो हिरण्यगर्भाद्याः काणादपतंजलिकपिलबभृतयश्च । तेषां सर्वेतारः । अपरात्ते नाभिमताः । स्वयमेपा २२

उ॰कृष्ठ१

ब्रूर

पुरुषो जीवस्तत्प्रतिबद्धो योऽपवर्गस्तस्य यत्नस्तानं इ

23

दुर्थवर्तिनो पुत्राग मो ऽपपन्नस्य इमे फलानि स्यते रनवगमात्। नद्युक्तं। स्वभावप्रहणा स्वकर्मफलान्यात्मवाहिभिः। एवमेशाम
द्देवसुभिर्मिथ्यैवका सिनेति। तथा भगवतोपरिसर्वतः कपिलो नेनिका पुत्रमा। अयोमावपि मर्वतोमिति मेरकपो. काय
मिति। तेषंतः प्रणानामिनि शास्त्राणि। अत एवैते पुवक्षसंग्रहाप्यकृष्टः पुंसि तिवद्रापवर्गस्तार्निसष्टमिन्यर्थः। एवानी पा
पा. प्रुंवक्षति विवेकत्तानवचसो द्दतायास्मषोउशाघदार्थतत्त्वज्ञानादेवः। फलानि चवर्गापवर्गलक्षणानि। तत्त्ववत
द्दरस्य ष्ठमेव। तथा तपावस्समाणनिर्वाहाम्महत्वात्तस्माते यो स्यशास्त्रस्यायं विशेषः। पीरहमर्वेषक्रूष्टपतः प्रभुणा
णातीत [redacted] निरतिशयपमनीर्थतानक्षिपात्मनाप। मेश्वरेणो रमारिष्टमिति। शतोनगतेपरत्वं अपानामीपदी
लारीनांपाहिष्ट मंवादिल्यासात्वं। तथा हि मर्द्दी हारिनाव्रलहत्यारिमहापानकपोगिनोपपेनपातकतेर्द्द श्मिमतो
विषस्यमारणात्मकशक्तापहरणावत्पाशानांवेधकत्वसामर्थः सिद्धः। नद्युक्तं अग्नेतिकुलामांरीतातो व्रसहेतातोमु

+भुईं+

यदि स्तात्समन्वीनास्वतितदरस्यं पारीक्षा। यथा प्रथमं हि व्यथा पापादि निलोलनं विधेयं पश्चाद्दत्संसोदीहांसद्द्वायै रेवपापात्रेः शिष्य

अन्यान्यपि यानि सर्वदर्शनानि तेभ्यो दृष्टो योगापवर्गलक्षणात्फलात्प्रकृ
इति त्वर्थः १
अंजनेंद्रविधा ४

मृगें॰ स्यात तथ्यपतो नानीपाद्दं थन विगमं विषत्वपवृत्ति। फलं वेद्यान्यसर्वदर्शनदृष्टाद्योगापवर्गलक्षणात फलात्समुत्कृष्टं उक्तं
२४ हि श्रीमन्मतंगके अप्रमेयाज्ञादिभिः पूर्वात्क्रियावीर्यापयाद्यैभिः। लोकत्रयेऽपि मोक्षेऽतो विमानच्छायशालिनः। अथ प्रागुक्तः
पदार्था कर्मिच्छाकर्तृत्वेविषेः। पागतिः। शिवेषन्काना नोशाद्ये नापिमन्त्राम्भुनां। नमापतत्महेशानां पापते शनिवृंगवेति।
अपवर्गोऽप्यस्मिन्दर्शने सर्वाम्नायमागोचरत्वात्मतद्गमयतो दृष्टमाम्नाते नैतेन सर्वतत्वानि उपरिष्टपाशु केषु
क्त्वा भासतानात। उक्तं च श्रीमद्भार्गवोत्तरे। अमतं वेषु पेषु कार्यधर्माधर्मसमपाव्रगः। नेत्रकद्वारार्णवः। प्रोक्ताः गुणात्रयाविवर्जि
ताः इति। अथ किं तस्य दर्शनानामस्फुटत्वमित्याह। वेदांतेषु कपिलेषु चापित्यविस्थ किललितः। आत्मैवेदं जगत्सर्वं
नेह नानास्ति किंचन। तथा एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं विश्वं बहुधा यः करोति नानाश्रुतिभिः परमात्मैवसकल इति
लविदित्विद्वानाविर्भावतिरोभावप्रकृतिभूतः पारिभ्राणिकदृष्टे वेषमवस्थन्ते ऽः एकोऽपि सन्सोऽनेकत्वं यतस्तद्वि विषमतो २४

(24)

धाविनिवेतनानांसा चिद्रूपोपिजडद्वनभारस्वभाति १ इतिप्रतिपत्तिवंतः शानवंत इति पाठांतरं १
वैसि॰ एवद्वतिसत्वंनानदितंर्थः ३

लक्षणो न खिमेरस्य भागो न तत्त्वविशेषो पि पावरस्वगतोस्तु स्पापयवती नित्वेहां न विरहः प्रतिपन्नाः स एव हि सत्यात्मनि
शांतउपाधेः शांतस्व लोन कुले तु गुणका निव। यत्रानात्मकेवलतया सिमु स्वरूपोक्त। न तु ततो न्यत्स्य किंचित्प्रतिष्ठते। ग
त्वे वनतथा नयावेविये ज्ञातावाक्यिने:। समस्तानंदनशक्तिभासम्याहुवंद्वारिता न वत्तशांततत्तात। नपाचाहं तत्त्वमगम्य
तेहीः। यथा विरुद्धमाकाशनितिमित्तप... जनेः। संकीर्तामिव मायाभिर्भिन्नाभिरभिमन्यते। नच्छेदमनूतंत्र
स्मानिर्विकारमविधया। कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपेण वर्तते ऽयनि। एवं चाभिन्नमेवेदं एवं स्वरूपं परमात्मलक्षणमन
मोहि संसारधर्मैः स्वलवद्ः। शास्त्रिभिर्योगः। परमात्मा ह्यसम्यवेगमः शक्तिवं वमेदेह्यूणाधिभिरभिन्नो पि भिन्न एव भाति
भाति। न यावच्छक्ति:। यथा पंक्तो जितात्मा विवक्तान बोधितो ... को न गच्छति। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः।
स्तेवेघवं मनःप्रत्यात्मेति। नैतत्रोपपद्यते। यतः। प्रतीततामात्रमेवेदं निष्प्रपः। किंचित्रिंतवनः। ॐ मित्युपपद्मतु यपत्निप

सुखेनाग्रंगीक्रियतां१

मृगे. र्णालोचनरूपविज्ञानेणापद्येतेत्यंगीक्रियते चेत्कामं ममैवतिष्ठतां। ननु प्रामाणिकत्वं स्वात्मनि तन्मात्रमेवेति चेत्। न तत्र दृ
२५ ष्टांतासिद्धिर्भवेत्। तस्मादात्मस्वरूपः किंनिबंधनः किमाश्रयः। प्रमाणानिबंधनो हि निःस्वरूपः तत्तत्स्वमेव प्रत्यवस्थापनसमर्थो
(25) भवतीति नान्यथा। अत्र प्रमाणेष्वागमस्तावद्वस्तुनिष्ठः प्रदर्शित एवेत्याह। अथ प्रमाणांतराण्यात्माप्रमेयत्वं प्रपद्यते। यद्येवं तदु
भयं तत्र वस्तुरूपमपि परिच्छिन्नं। परिच्छिन्नमात्मस्वरूपं परमार्थतः परमात्मन एव सत्ता तथाविधेन प्रमाणेन तत्त्वप्रमीय
माणं प्रमेयो निर्मिते न प्रदीपेन संतमसावच्छिन्नपदार्थवद्विवेचनशक्यं। अपसत्यमेव प्रमाणं। एवं तर्हि सपरमात्माप्रमेय
त्वेन स्थितः। प्रमाणं हि प्रमेयं परिच्छिंद्यत् न प्रमाणतामासादयति। तस्यात्प्रमाणतैवास्य न स्यात्। किंचान्यत्। कि
मवत। यद्येतन्न हि तत्प्रमाणप्रमेयलक्षणं। तत्र प्रमातृप्रमित्यात्मकमन्यदपि द्वयमस्मान्मतलब्धेऽपेक्षत्वान्नास्थि एम
तमेव। नहि प्रमाणानां कर्तृत्वं तत्त्वं प्रमाणप्रमेययोः क्वचित्किंचित्करत्वं कारणकर्मणोः क्रियासिद्धौ कर्त्रधीनत्वात्। २५

धमिनिरपेक्षिकियाहृपोव्यापारकोम्यः स्वप्रयोगान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलभ्यत इति वस्तुस्वभावः स्वभावविपर्ययहानिप्रसङ्गा
25 :। चेतनत्वमुभयवैविध्याहसर्वेषामवहारः परिणामाभ्यनुज्ञाते किंचातस्तत्राह। अद्वैतहानिरेवंसति त्रिगुणमात्रकर्तान्यथा
भोगसामग्रीविमोक्षोत्पत्तीने हावात्मनां गादिभिः। प्रमाणप्रमेयव्यवहाराङ्गीकरणेनन्मद्वैतहानिरतः स्वाभ्युपगमविरो
धः। नरपन्यहेतुर्निगुणमात्रकर्तृत्वं किंचभोगसाम्यमपि मोक्षस्याप्यात्मभावादिभिरनभ्युपगतोदोषोऽप्रसक्तो। एवैरात्म
कादिभिः प्रसक्तविरोधमोहमितिर्दृश्यमानं भोगवैचित्र्यमवश्यमभ्युपेयं। आत्मनां चप्रक्रिरेष्ट्याः। निश्चयमहेतुतापेक्ष
शास्त्राणांप्रवृत्तेः। तदिदमाहुः। नास्तेकस्यचिमाणंनचैवप्रकृतेर्विभुः। तथानकर्तृत्वंनकर्मणामभ्युपगमात्तद्विचित्रफ
लहापिनांप्रतिनियतमंगुफलत्वेन भोगप्रतिनियमकारिणांकर्मणामेवाभावाद्योगत्वाभ्युपगमोदुर्निवारः। आत्म
नानात्वेहिकश्चिद्दुःखितः कश्चित्सुखितइतिभोगवैचित्र्यमुपपन्नं। नान्यथा। प्रत्यक्षएवमसातिताप: अप्रवस्तन्त्रैव निरंशो

जलोपरिक्रतारेखाः२

परमात्मनिश्चयहितयोमोहलक्षणस्तत्रनिरतस्तस्यैवप्रादुर्भावः पुनस्तस्मोहस्तरतिमेषांगतानुगतिका। सतमोहः तथाह्यनत्रभवा
नवभूतावार्थः। तस्मतेतस्मवार्यवितानानिप्रमत्राग्रपिश्रूकथः। भवंतेनाविसंवादम्मांभमारवक्रोद्दपः इतितनस्तस्मोहामा
वात्तदुपापानामान्मावाद्य रेतानतथ्य। श्रोतव्योमत मृत्पारत्पारीनामानर्थकामणिनाग्रुमपरमात्मनस्तेननावेतनविव
श्वोस्तितिहेतुनैवेतनाचेतनत्वंचाभं। कार्याणांकारणस्वभावानपातप्राकुः नदेतद्रूपिणोभावात्सादेतदूपदेवकाद
ति। ततस्त्वविरुद्धयोरन्योन्याभिभवेनैकस्मलाभाद्वावामावयोरिवेकस्मिन्कालेचेतनाचेतनस्वभावयोः परमा
त्मनवत्स्थानेनोपपद्यते। यथाह तत्रभवान्नेवेदशवनंदन:। विरुद्धावेककालेस्थोधर्मावेकाश्रयंगतौ। रुतेरेतस्नाशात्तौ
कुरुतोलोपमात्मनरति। ननास्यानंगतत्वात्केनचिद्रंगेनचेतनत्वंकेनचिच्चाचेतनत्वंयुक्तं। अंगत्वाभ्युपगमे तत्कृ राम·
मूलादिवत्कार्यत्वात्समकारणताहानि: किंच। यद्युपादानकारणंतत्नदचेतनं। यथामृदादि। अचेतनस्याप्युपपद २६

मात्माउपादानकारणत्वात्चेतनत्वेनासोपादानकारणत्वं।यस्तुचेतनेनैकोहिपरमितिचेतनचेतनानांकारणंस्वपमचेतन
नरपतिविविचेचकत्तिः।यत्वेतनमात्मगुणमेवासत्वबुद्धिमकर्तृत्वेनविविष्ठतस्यमृषिंगारेशविवनस्वकार्यजननेसामर्थ्यमिपिवेद्या
26 हकत्वेनतत्त्वंसंवेहमिहात्मात्मानोभोक्तात्मन्तउत्तत्रोरस्तुयंतेनेपुसाधत्वात्तथादिव्यंचेतनाःप्रसज्जेतस्मानेकदा
षाअपसपरमात्मात्देतस्यानुपपत्तिः।यथैवंवेदांतवादिनांमतेनिराकृतेकापिलोकास्वकृतिपुरुषविवेकता
नात्निश्रेयसावाप्तिर्भविष्यति।यथाचाहुः।एवंतत्वाभ्यासान्नास्मिनमेनाहमित्यपरिशेषात्।ऐकांतिकमात्यं
तिकंशुद्धंकैवल्यमाप्नोतीति।श्रुतिरप्याह।अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाःजनयंतींसरूपां।अजोह्ये
कोजुषमाणोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यःइति।एतदपिनिराकर्तुमाह।सांख्यज्ञानेपिमिथ्यात्वंकार्यकार
णबुद्धितः।सांख्यज्ञानेप्येतत्समकृतं।यत्कार्यमायोद्भूतकल्पनजनितेप्रधानेकारणबुद्धिः।परमकारणताभ्रमः।

मूगें॰ मूलप्रकृतिरविकृतिरिति । तेषामभ्युपगमः । कलादीनां तन्मात्राणां पृथक्पृथगुपलभ्यमानत्वोपनेनानां कारणभूत
२७ स्यजगत्त्रिविधभूतसमापात्मनो नवगमात् । उक्तं च कपिलेन । गुणानन्तोर्ध्वमोण्यस्यकर्मणो नुपलब्धितः । केवलमपि
सांख्यानां नैव युक्तमसं हेतावादिमिति । न च [illegible] पमर्थः । ये पंकादिलैः परमकारणान्यपायिकलितान्सत्वरजस्त
मो लक्षणगुणत्रयसाम्यात्मिका प्रकृतिलक्षणास्ता च न गुणोमोनस्तांगुणाएव प्रकृतिरिति ते हि प्रतिजानन्ते । गुणोन्मो
नत्वे तावत्प्रमनेकत्वमस्याः । यद्यचेतनत्वे सत्यनेकं तत्कारणान्तरपूर्वकं यथा तंतवो घटादिः । गुणाश्चेत कारणान्तर
पूर्वकत्वेन परमकारणता । इतश्चैते पश्यताः । यदुतदृष्टदृष्टयोः संयोगः संसारहेतुः न सर्वकस्य वियोगोपवर्गकार
णमिति तेयदुच्यते तत्र संयोगस्याप्तत्त्वप्रधानयोर्दृष्टृदृश्यलक्षणएवनपरस्परस्य श्लेषरूपः उभयोरप्यमूर्तत्वेनताहशा एम
स्यानुपपत्तिः । प्रधानेन च न संततोदृश्यमपसत्त्वसत्वेन नास्य पृष्ठतास्यात् । नमहत्त्वकार्यादिरूपेणापरिणतेः दृष्टान्तदृष्टान्ताक्रोति २७

27

।ननु स्वकथमनयोराद्यः संयोगः। नह्यगताग्र कर्षतत्पूर्वको वियोगः। एवं च संयोगवियोगानुपपत्तेरकारणत्वमेव पुरु
षार्थ्यस्येति प्रधानस्यास्तत्त्वमिथ्यात्वमेवेति। पुरुषस्य त्वानस्याकृतत्वस्य अकर्तृभावादेकत्वाच्च। अभोक्तुः। तु तथास्य भोगापत्तेने
नैरंतर्य्येन भोगसाधनैरिंद्रियैर्भोगः क्रियाया रिंद्रियार्थे भोगेन च सुखदुःखवेदनासंवेदनाफलेन च किंप्रयोजनं। पत्तत्वात्स्य भोग
स्य हेतुर्विकारित्वात् तस्याधर्मसहितत्वेन तितिः। अतो भोक्तृत्वमपन्होतुमशक्यं। यस्य भोक्ता स कथमकर्त्ता। अकर्तृत्वे कारणा
द्रिसंवेद्यस्य निरर्थकत्वात्। इह क्रियात्मकत्वमेव लक्षणं प्रवृत्तेर्नयस्य। तेन स्य कर्तृत्वनिरासात् कृतत्वमपि निरस्तं। संवेदन
स्यापि क्रियात्मनः कर्तृत्वानपगमात्। न ह्यकर्तुः संवेदनं चाप्युपपद्यते। तस्य सांख्यज्ञानस्य मिथ्यात्वमाहुः। सांतत्या
रणाविति तः। अथैतेन न यपि प्रधानेन बुद्ध्यन्तकर्तृप्रेरणां विना स्यात् तत्रैणकर्षकादिकरणोपवर्त्तते। न ह्यसंबंधानभूत
स्य तु द्विमनोपि गुणकारस्येवासा। लेखनेप्रवृत्तिर्युक्ता किंपुनः परिणामिनोऽनुस्यात्। यस्थानवेतनः पुरुषः स नतद्धीनो

मृगां. २८ कैर्नैतिश्चक्तिस्थानान्तेपपुत्तिहचिता। द्रव्याणीमनेकांतवादिनिराकरणाय संख्यानतस्त्वनंतं पूर्वपन्हापितमुच्यते। द्रव्य
मपरार्थास्तु जीवाजीवास्वरूपः। एतदुक्तं निर्जरयेत्थं बंधमोक्षौ भावपि। साह्यः स्तोक्षितांश्चैते सर्वे नैकांतिकानंतः। त
त्वेनावजीवपदार्थस्तत्र चरा। त्याजीवास्तिकायमेतत्परिभाषितः। द्विविधस्थावरचरादिसिद्धमुक्तवधमेदात। अना
दिसिद्धौ हि नृजीवास्तिकायात्मेः। वपितमोहादिवैधो मुक्तः। तदाहृतमक्तु वंद्धः। अजीवपदार्थोपि पुद्गलाकाशधर्मा
धर्मास्तिकायेश्चत भेदैर्भिन्नः। अत्रापि पृथिव्यादिमहाभूतानि वन्मानान्‌णाणुमादिलतादिरूपस्थावरं। अत्रमूर्त
उनस्थैरल्लोडिलमेरुभिन्नं जंगमं चेतिवक्ष्यमाणरूपं पुद्गलास्तिकायः। आकाशास्तिकायो द्विरूपः। लोकाकाशास्ति
कायो। लोकाकाशास्तिकायश्चेति। लोकानामंतराकाशं लोकाकाशमितिस्मृतं। अलोकाकाशास्तिकाय राम.
श्च वहिस्तेषां प्रकीर्तितः। धर्मास्तिकायः पुद्गलास्तिकायानां गमनहेतुः। अधर्मास्तिकायस्थितिपोपितस्वस्थितिवे २८

(28)

धर्म्मादिनि। अथ पमस्यावजीवपदार्थस्वरूपप्रकाराः। आस्रवस्वरूपदार्शीद्यि पंचकर्म्मपथास्रवं यन्ति। तथा चाहुः। इति

ः पववविकल्पा। शुभाशुभाचद्लेणदिवर्गेस। पेसास्रवनस्रवपंतन्तनोसाविहास्रवेः। सोकरतिति। इंद्रियसंयमलब्धवप्रति

28 ष्ठधानमास्रवनिरोधात्मकत्वात्संवरणोत्यास्रवमितिसंवरः। तथा निर्लोभपनकेशोछुंछनादितपःसंयमानिर्जी

र्णवीर्यकर्मनिर्जराशाइ। सोचाते। नानानिरूपसंसारणकारणं मोहादिदृष्टविधोगताः स्यातेअविद्यातद्हेतनाइंधः।

उतंच। मोहादिकोगणाश्वेषवंधो जीवस्यकल्पितः। लोहपंजरासंबद्धंपयास्ति मंनलाशये। अलाबुकमयोपानितद्

जीवः सवेभनरतिनरश्रीणामर्गाविरणतात्तत्वात्तेचसंघामावूर्ध्वपदसादनमोक्षः। यदाहुः। लोहपंजरविछेदान्तस्लवंते

लाबुकंपया। आरोहंतितथामोक्षंजीवोमोहादिसंत्तपात्। निरवर्णवसउलोधेस्वधर्मेपुंसः सतिष्ठतीति। एते नवसप

दार्थाः स्याद्वादानुगताः। तथाहि। देहयहणात्पूर्वंजीवः किमस्तु ननेतिपः पर्पत्प्रश्न। एकेतं प्रत्यनेकांतवादोऽस्युपगंतव्यः।

स्या० टी० स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यं स्यादस्ति चावक्तव्यं । स्यान्नास्ति चावक्तव्यं च स्यादस्ति च नास्ति चावक्त
१९ व्यं चेति । अत्र हि एषु सर्वेष्वनुयोज्यं तत्तत्स्वरूपसत्त्वपासमाधेयं । तत्र चाद्यतनयाव्यनयापि च विशेषस्थानिक्षेपनीया इति
सप्तभंग्यपेक्षया घटस्यात्वेन तामनेषु मिह किं ततः । यत्स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति पृथक्कलिमिर्धर्ममनेन गतत्वं मि
ति । ननु च अनेकान्तवादिनां तावदेकान्तानभ्युपगमात्रिपमेनानेकान्तवादोभ्युपगन्तव्यः । तथा च सति सिद्धं एकान्त
इति । कुतः सर्वत्र सप्तभंगी । नैष दोषः । अनेकान्तवादेष्येकान्तानभ्युपगमात् । यतः स्यादनेकान्तः । स्यादेकान्तः । स्या
दनेकान्तश्चैकान्तश्च । स्यादवक्तव्यः । स्यादेकान्तश्चावक्तव्यश्च । स्यादनेकान्तश्चावक्तव्यश्च । स्यादेकान्तश्चानेकान्तश्चाव
क्तव्यश्चेति । नेदं तत्स्वेशतो दूषयितुमाह । नेदं समञ्जसमेकान्तादि इति केनचिदपि वाच्येते । स्यादस्ति स्यान्नास्तीति चेति पदेऽक्तं तदसंग सप्त०
तं । न हि एवं घटस्य च त्वत्पक्षस्यार्थक्रियाकारितया सत्त्वेनावगम्यते ततः तत्रानीमेवासत्त्वेनैकान्ततः कश्चिद्दृष्यमेवेति कः किल १९

उद्भ्रांतमतिः पुनः घस्फुरद्रूपेस्मिन्निति यत्य पकारिणिघटादौ नापमसीति बुद्धिं कुर्यात्॥ अस्ति च तस्मिन्नवल्कोपा
ख्यानिवारादिक्षिमत्तां निश्चिनुयात्॥ विधिनिषेधरूपयोर्भावाभावयोः परस्परपरिहारेणैवात्मलाभात्॥ अभावो हि
29 नरसंभवलब्धजन्मापि परितेनैव भावेन साहित्तस्यात्न्तरानीमभाव एव न स्यात्॥ तद्रूपमर्द्दनेनैव तत्स्वरूपलाभसिद्धेः॥ एवं
भावोपि परिस्फुरतिपहेणाभावेनाव्याप्तिक्रोमवेर्द्दीमाव एव न भवेत्॥ नच घटरूपेणात्मनास्ति घटः परा
त्मना पटरूपेणानास्तीति सहृदयहृदयङ्कं॥ ननु तद्युक्तं॥ किं किलैतावतापीति पारितं स्यात् न घटः परात्मना न भवति
घटेनापटेनास्ति न रहितरमिमतमेव॥ अत एवात्मकत्वे न तत्त्वाविद्यमानता॥ यदा द्रियमाणोपि घटो न एवेति सिद्धस्या
ध्यते॥ तदाह॥ भरत्नरहसहस्त्रैवतदेवं सिद्धसाध्यता॥ ननु स्वात्मनापटाघटः स्वसामर्थ्य क्रियां करोत्येवं परात्मना
पि तत्कार्यं कुर्यान्न च कटे सतः परात्मना नास्तिपरिस्वात्मनापि नात्मवत्त्वस्यान्तरास्त्वकार्यमपि न कुर्यात्तस्मादस्ति

मृगे॰ चनाक्तिचेत्युक्ते । नैतत्‌ छत्नमघटत्वं चपरमारमभिन्नं । भेदेहि तद्वृत्तिभिन्नानाञ्चशक्तिर्न स्यात्‌ घटस्वाघटस्वे भि सामामा
३० नाधिकरणप्रवनमवेत । चक्तिचेतन्त्रमातुभपाल्मकौ मौकमेणातछ्वाभिधेयता प्रदक्ष्मात घटस्वाघटस्वेना मिति व
:एतदप्युक्तं । पतोनाक्तिकं स्विदमदः तथाहि । अघटशोऽदृघटो नभवतीति घटकत्व शक्तिमेघोवास्यात घटादन्य :पृट
30 यितिनिवापर्युदासः । आधेयपहे घटस्वाघटस्वमाधिक्केघटाघटपो स्थाभिरेकात्‌ घटस्याभाव एव घटस्याभिघेन ।
एवं चेष्यमाणेसर्पाभावेपि सर्पएव स्यात । तथाचसति सर्पोदिव तदभावादपि भयं स्यात्‌ । सर्पत्नि: सर्पदेशापो:
समएवोपलंभोपि चेत । पर्युदासपसेपि घटत्वादन्यघटत्वं भिन्नमेव घटत्वादिकं कथ्यते । तच घटत्वाद्भिन्नं । भेदेहि
घटादन्यपि घटवृत्त्यभिधानाञ्चशक्तिर्न स्यात । घटादावपि सदृशेघ सत्पप्रश्न न स्यात । तस्मात्र घटाघटयोर्भेद इति न शम॰
सदृशतोरेकाश्रपत्वे । किंन श्रसद्धोघटानां सद्भुश्च मितापि श्रुवतेयेषा : । नेकत्र तदपेक्षात : किन्तु नमेकोभयं तत: । पदपिस ३०

३१

द्रमछ्यत्मिधेयं श्रेष्ठाश्रेष्ठत्वं वक्तव्यं तद्‌प्रतिपत्तिर्हि शेनैकत्वाभिधानात्। तस्मादपि भिन्नविषयत्वात्। नहि प्रदेशाश्रेष्ठं तदेव
श्रेष्ठमिति वक्तुं शक्यं। अपि च बहिर्भागानामेव। यदि हि स्वधर्माध्यासः। अथ मतेयतनत्वे श्रेष्ठाश्रेष्ठत्वं तत्रैकत्वं सम्भवत्येव। अ
पेक्षावशात्। यथा यदेव देवदत्तोपत्तदेवदत्तस्य काश्यपस्य पितृपेक्षया तदेवानीहृपरिति। एवं तर्हि पुत्रदेवदत्तस्याश्रेष्ठत्वं नैवस्य
वश्रेष्ठत्वमित्युभयं। ततः स्वपेक्षातः। एवं भिन्ने लक्षे परिणद्धं यत्र यदपेक्षिकत्वात् स्वतः सद्यो पेक्षा हि नामानवस्थितत्वात्। तस्मात् कि
लवक्तव्यतः कुतिस द्रवेकिं प्रयोजनं। सिद्धसत्ताकत्वेनानपेक्षत्वात्। तथा चाहुः। संस्त्र सर्वो निराशंसो भावः कथमपे
क्षतहरिति। न चालंब्रुसत्तो केवकृत्यपेक्षायाः किमपि करणीयमस्ति। तस्मात् सत्ताद्देवन तद्‌पेक्षानुपपत्तेः। तदिद
मुक्तं। अपेक्षा न सत्तां सिद्धा। सिद्धापि नाम न तां मिनि। नद्देवं न कथंचिदपि सद्सत्तो र्पेक्षोपपत्तिः। अथ चेतद्‌स
द्रावे सद्‌सुकतनरोपतः। तत्कर्मसंकारभयादव्यापित्वं चतेनग्रः। सामान्येनास्वेवं घटानामाभावाद्‌स्येतरः। तस्मादेकान्तं वे

मृगें॰ सहस्मत्वेनाभिमतस्यव्यापकत्वात्तत्रस्त्लोनेरैः महत्कर्मसंकरः शंकाते। व्यापकत्वेहि विभुकीर्णानांकर्मणांमोक्षस्य
३१ नित्नियमः किंकृतः। अव्यापकानांतुतेषां शरीरेकदेशावस्थितत्वेमोक्षादिव्यवस्थाप्रसिद्ध्येवंततश्चिपापकर्तृतिकर्मसंकरभयाद्व्या
पकत्वेऽप्युपचेतनत्वेसर्वगतस्पृशः अणुः कश्चित्। कृतएषांसंबंधिस्थितत्वमितिचेत्। स्मामामेतेरसेवंबंहानाभावात्। सामामेनक्ष्रनादि
(31) कालीनेनचात्मनोव्यापकत्वेनपः संबंधः सर्वकालमाविनेनस्माधा।(एपमस्पर्शतोण(चप्रत्ताविवसजातमात्रयाऽऽह्प
त्नत्पोत्तीनेसम्यगवबोधस्तेषांपुद्गलस्वादिनांनास्ति। पदादिद्रव्यवदेषांस्पर्शानांहानेवमपुत्रुक्रमेवकल्पेष्टः। मो
क्षादिप्राशावक्रद्वतहृजव्यापकस्वभावस्यात्मनः स्वभावतएवाव्यापकत्वाभ्युपगमोयत्नस्यविकद्वत्वात्। तत्रहिव।
व्याणव्यापकः सोंतेकथममोद्दशोभवेत्। यदिकालादिधर्मीचेतनोशेषपरंपरा। प्राकृपूर्वसंस्कारादवस्थायामव्यापकी
पः सकार्यमोहेव्यापकः। अव्यापकत्वेवतदानीमप्यभ्युपगंतुमयुक्तंएवहिसंस्कारस्तुकर्मणोविशेषः स्यात्। अपतथा ३१

विशेषधर्मस्यातिकामसंकोचवैधर्म्येनलक्षणमुच्यते। पञ्चतत्संस्कृतोसंकोचयेनिषेधो ह्यविकस्मतीति ज्ञानेतादिविरोधणा मितत्व
उत्ताद्युनेकदेशसंतानि: पृथक्त्वानत्वेनैकपर्णविरोधिसद्भावहेतुस्मत्तमुपस्थापयितुं शङ्कते। तस्मान्नापार्थिवे कारणत्वेन पदि
नष्ठेक्षितिनिरा करणाय हि। पञ्चपदार्थपरित्वानाक्षिप्यालोकं नेति वर्त्तते। गणद्वैष्येऽपि मतं चतुर्दशत्वेन गुणानां। ततः। कर्म
31 श्यो विनिवर्त्तनेदेहसंयोगजन्यत्वतः। सामुक्तिर्जन्यतास्मात्तेनोक्तः। शब्दोनाका इत्य गुणा कर्मसामान्यविशेषसमवा
यानां धर्मोपदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरित्यभ्युपगमात्। द्रव्यादिपदार्थषट्कस्यैव यावद्वा
नाद्दत्ताननिष्ठत्वोत्तगादिदोषोपशमे दुःखहेतु दुःखे छादेरवस्थितधर्माधर्मधर्मसंस्कारणांन वानामात्मगुणा
नांदेहसंयोगजन्यत्वानक्रमेणानिष्टत्वो पामुक्तिः। मानुष्यादुपसंस्थितिया त्मन तादिना कर्मत्वकिंचिद्दत्तोपरमाउ
उत्तात्त्वांगीक्रियते। ततः शब्दोपिकिं नष्टकः कल्प्यते। तथापि दुःखादिगुणविशेषोच्छातानादि विनाशेन तत्त्वादिति

मूगो.
३२

32

भावः ॥ अपयोगेन शुद्धिनिराविकीर्षयानन्यमतमत्रभाष्यद्दृषणि । पिचत्तंजकस्य कर्मादेः ह्नाणि कत्ता न्कुद्धर्मैऊः ॥ ७
अतेनाणमाने वह्नाणिके निमनाणदैः ॥ विज्ञानेयहानेन स्पंसं वेदनमाचिद्धं गकस्पथक्तिदैनोः कर्मणो व्यापारस्य
योगसंग्रहणोर्ध्व दिवाकर्मणोऽयाद्यस्यद्रपटपटी देणदिय हृणात्क्कारणस्यचक्रठरदैः सहकारिणाश्चालोकादेश्चा
नतिस्तेर्षी म्यतितताणशुन्यधमानेवअजनेषकटीमवति । अपमर्थः ॥ वेसमाणमत्कार्य वा दृहशाश्चमिथ्यक्ति
तिरेभावभामाश्रम्पमा या नांव्यापारभेदेनावस्थादेशकालादिभेदेनवानतिस्तेर्षी नेहानमपि । ततेदुपाधिमे
दान्कुद्धर्मुद्धर्थन्यमानेहाणिकं नेदं वचपमाणमितिपेरमसंते । नेहाकुः ॥ नित्यं वमाणं नैवा स्मिधामाणपाद
क्कसंगतेः ॥ ते पानिस तपातत्पा व्य श्रोवाक्रमतन्मनरति । विदेवहिपाहाणिकातलदेर्पषकाशद्रूपात्तुभवे ॥ ८ ॥ ।।म.
सिद्धानतेतद्यतिरिक्तया न्माविद्यते । सेवेदनव्यतिरिक्तस्य मेदेनाव तिभाषनाते । पपाऊ ॥ एकमेवेदं सविद्रूपं च ३२

32

पविषादाद्यनेकाकारविवर्त्तैकरूपमनः। तत्र यथेष्टं संज्ञाः क्रियंतामिति। तदेतन्न एवज्ञानिकेन लक्षणात्र शाहनत्व
दृशापरापरोलक्षिप्रमादिकलेन हेतुर्प्रमख्यातेप्यनंतरविद्याजनिताभेदमात्मदृष्टिः। तदुक्तं। मिथ्याध्यारोपहाना
र्थं यत्नोऽसत्यपि मोक्तरीति। आत्मग्रहे हि सति स्वत्वग्रहपरत्वाभिमानात्स्वपरभेदः। ततः स्वगुणगृद्धेषाद्यनर्थोद्भवा
दात्मग्रहोऽवेद्यते भगवता हि नैरात्म्यभावनोपदिष्टा। तदुक्तं। आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परि
ग्रहद्वेषौ। अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायंते इति। न चाभ्युपगतस्याप्यात्मनो नित्यत्वं घटते यत्सत्तत्सर्वं क्ष
णिकं। अक्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेः सत्त्वायोगात्सिद्धत्वात्। तदुक्तं। अर्थक्रियासमर्थं य
त्तदत्र परमार्थसत्। अक्षणिकात्तस्मात् क्रमाक्रमविरोधतः इति। तथाहि। नित्यो भावः क्रमेण वार्थक्रियां
कुर्याद्युगपद्वा। न तावत्क्रमेण कारणत्वमुपपद्यते। यस्माद्रूपमस्य च्युतोऽनुत्पन्नातिशयैकस्वभावः सर्वकालं तान्निर्व

मूलं . न्यामर्थक्रियां न हानीमेव किं न करोति। न ह्यसावपरां न रकरणीयं स्वभावांतरेण कुर्यान्न स्वभावभेदे कस्यचि
३३ त स्वभावान्यथाभावे हि न हेतोस्तिरस्थितिः का हि नाशान्तरस्थानित्यत्वं। अपोश्यते। सपदार्थोर्थक्रियां करोति
वपदि सहकारिणो सन्निहिताः स्युस्तत्र तन्निधानाद्बृद्धिं तत्स्वभावो पालंभ योग्यत्वमिति। नैवं। सहकारिणो
33 स्य किंचित्करणे वा क्रियमर्थस्ता न पेक्षते। किंचित्करत्वे तेपत्ते किंचित्कुर्वन्ति तन्नतो ऽव्यतिरिक्तं। व्यतिरिक्तं
वा व्यतिरिक्तकरणे किं न तस्य न स्पेक्षणा। तद्व्यतिरिक्तकरणे सहव समहकारिभिः क्रियतस्तासावतं। न वा
स्थिरस्य करणमुपपन्नं। तत्स्वभावस्य सततमहेतुभाव एवोपसत्तेः। कृतस्य च करणे पुनरकृता नाम। अयस्थिरस्वभा
वस्यास्य सहकारिणोतिशयाधानं कुर्वति पेन कालांतरे यर्थक्रियां करोतीति। एतदप्यसत्। यस्माद्वनाहितातिशये पमः
शयात्स्वभावाद्वा हितातिशयो स्पष्ट एव तिस्थिरैकस्वभावतेव दुःस्पष्टिता। तया हि सहकारिभ्यो तिशयोपसंतोप्य स्पृष्टी ३३

33

सत्त्वान्नाहितातिशयस्वभावः स्वतएवविनशोभ्युपगंतव्यः।तस्मान्नश्वरस्वभावत्वेननाशहेतोरपिनस्वात्किंचित्क

रत्वात्।विनश्वरोद्भवस्वभावत्वेनापेक्ष्यत्तस्यस्वभावस्याविशेषात्स्थितिक्षणामितिक्षणिकत्वात्।एवंनित्यस्य

क्रमेणार्थक्रिया।नापियुगपत्करणमुपपद्यते।अपेक्षायोगपद्येननिर्वर्तितार्थक्रियोपिनस्यात्स्वभावान्नवि

रमेत।स्थिरैकस्वभावत्वात्स्वभावविरतौस्वभावहानिःक्षणिकत्वमेव।अथनौसहस्वभावांतरयोगः।किंतुन

करोत्येवापेक्षार्थस्यत्वपेक्षणकः कृतस्यपुनःकर्तुमशक्यत्वमेव।तदप्ययुक्तं।तस्यतावदर्थक्रियामकुर्वतोसे

क्षसन्नाणएवहेतुत्वेमतत्वात्।अर्थक्रियासमर्थस्यक्षरणमार्थसन्निहितत्वात्।अर्थक्रियाकरणलक्षणात्स्वभा

वांतरकरणात्मकस्वभावोनएवेति।कथमस्यनस्वभावांतरयोगः।यौगपद्येनापिकुर्वन्ननवरतंकरो

तितदास्वभावाविशेषात्सर्वदासर्वार्थक्रियाकरणप्रसंगइति।क्षणिकमेवेदंसंवेदनंयुक्तं।ननुतद्व्यतिरिक्तानि

ना

मू०गं० त्वात्मसिद्धिरिति पूर्वः पक्षः। सिद्धांतस्तु तत्र सत्कर्मणो भोगाद्वृत्तीनामुपभवात्तेः। नैवं क्षणिकत्वं संवेदनस्य
३५ नैरात्म्यभावनाभ्युपगमेनैव न युक्तं। स्वसंवेदनसिद्धस्य स्थिरस्यापरोक्षस्यात्मनः प्रकाशनात्। न च सदृशापरा
परक्षणोत्पत्तिनिमित्तलक्ष्मात्मैक्यं मिथ्यारोपितमित्युक्तं। न च युक्तं। स्वात्मनि क्रियाविरोधाद्व्यापारेणानुपपत्तेः। पर
त्वितरणमंगसाधनार्थपक्षे क्षणिकस्यैकक्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्सत्त्वाप एवासिद्धत्वाद्यत्नस्तत्क्षणिक
मित्यनुमापनप्रयत्ने कृते। नात्मसंवेदनलक्षणप्रमाणबाधितत्वादयुक्तं। अक्षणिकस्य सतः सर्वस्य संवेदनस्या
नुभवसिद्धत्वात्। अनेकांतिकं च सर्वस्य सतः क्षणिकत्वेन व्याप्तिग्रहदर्शने सति। क्षणिकस्य परमार्थसतो वैध
र्म्यदृष्टांतस्यासंभवात्। तथा च सपक्षदर्शनेनैव हेतोः केवलान्वयिनो गमकत्वाभावाद्दृष्टांशेऽसत्त्वाद्योऽहं राम
तः। साध्यविपर्ययेणाक्षणिकत्वेन सर्वार्थक्रियाकारिताद्यारोपे सिद्धस्याभिक्रमणात्परस्येतस्याभिमाधना ३५

34

र्थं नित्यस्य कर्मयोगस्य ध्यानमर्थक्रियाविरोधाद्धि इति हेत्वन्तरं । तस्याप्रमाणसिद्धत्वात्पृष्टं । न हि नित्यः कश्चिदर्थो
भवद्भिरभ्युपगतो यज्ञादिहेतुः । सिद्धस्यात । नत्वा नित्यसाध्यमप्यन्यार्थस्य क्रमेणानेकदेशकालाकालाभ्यां
स्वकारणतो गुणपर्षेकृतान्यपदार्थानवधारणात्पत्तेः कश्चिद्धि दोषः । स्यापि च नूतनावलोकिकं संवेदनमनेक
त्वान्निर्वर्त्यार्थक्रियानुष्ठानसमयेषु समनन्तरं ह्य । किं न स्वरूपमप्रयोगात् । न चात्रापितं तद्वैपरीत्यत्साधारं निर्वर्त्ते
न हि मं । तस्यैव स्वात्मस्वधारोपानुपपत्तेरिति सन्नाता । स्यादेव स्वाधिकालेनार्थक्रियानुष्ठानमसंबद्धं । वस्तुतो
वस्थितास्यैवावबोधस्यात्मरूपत्वेनास्माभिरभ्युपगमात्रास्ति भेदः । तत्राप्यनिर्निक्तस्वसत्तासत्तानैकनकथंचि
दुपलभ्यते । तस्मान्न कर्मानुष्ठाने दर्शनामयानुपपत्तावक्तसिद्धमेकास्यविरात्मनः । तेषु । सतस्त्वेनतत्तेति
कत्वमयुक्तं । कर्मणो भोगानन्तराणां तत्त्वविनिर्वित्तानेकर्मभोगोऽनुपपन्नः । येनेव हि हेतुं संवाक्यादिकर्मकृतं

मृगे. तमेव तस्य भोक्तारमुपलभामहे। यस्त्ववश्यादृष्टकल्पना युक्तिमती यामुपपद्यजन्मनि शरीराणि हि भिद्येरन्नभिन्न एक एव
३५ भोक्ताभ्युपगम्यते तत्र हि कर्मफलभोगो निर्बाधो भवति। अपि चैत्यवेदनात्थं कर्माभेन कृतमप्यस्यैव तत्फले
नस्वर्गादिना योगः स्यात्कृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगो दुर्निवारः। उक्तं च श्रीमन्मनतेगो। कृतमेकेन यत्कर्म
35 तद्विपाकं परः कथं। यो भोक्तेति युक्तिरेवैरस्मादिति। अत्रुनापं हेषः। ऐहिकस्य कर्मणो लब्धशरीरेणा तानसंता
नेन परत्रभोगोपपत्तेः। तस्मुक्तं अशरीरस्य ज्ञानसंतानस्य महद्भेदे प्रमाणाभावात्कर्मफलभोगान्यथानुप
पत्त्या विज्ञानसंतानसिद्धिरिति स्वाचकर्मफलभोगस्योपपन्नमस्थैर्यं संवेदनस्य। अत्रास्वसाक्षिकं संवेदन
मित्यसते। कुतरस्मादाह। यतीतानुभवस्मृतेः। अतीतः समनिकान्तो यस्यानुभवस्तस्य स्मरणान्नात्। यदा हि छिरस एम.
भावज्ञभयकालानुसंधातात्माभ्युपगम्यते तदानुभूतविषयाणां स्मरणमुपपद्यते। न तु सति क्षणिकत्वे। ३५

नद्दिशाक्तनन्तक्षणान्नेतन हावत्तुःखादिसंवेदनं वर्त्तमानेन कालेन तदभाविना च क्षणेन स्मर्त्तुं शक्यं । तस्मात् सताऽत
35 ।पणा नेवं हृत्वा उभ्रंतं तत्र वःस्मरति । दृश्यते च्चैशो शवायत्तु भूतं पौ वन ह्वा विग घव ह्वा ह्व स्मर्प्यमाणं । तावेपमतीता
नुभवस्मृतिं क्षणिकत्वे विज्ञानस्य निरस्यति । ननु स्थिरा स्वभावमात्मानमनुभावपति । तस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् अनु
भूतेः कथमात्मा नात्र । नचैवं कर्मोपभोगादृष्टे तानुभवस्मृतेश्च न क्षणिकत्वमुपपद्यते चित्तः । नन्वहं स्थितिर्निरन्व
येनाशेन स्मृतेर्नापि कर्मणः । स्वयं निपतत्सर्षपवदनवस्थापितादृविश्रमेव विनश्यत्क्षविज्ञानेन क्षणेषु योऽक
भवस्मृतेश्च न क्षणिकत्वमुपपद्यते चित्तः । नन्वहं स्थितिर्निरन्वयेनाशेन स्मृतेर्नापि कर्मणः । स्वयं निपतत्स
र्षपवदनवस्थापितादृविश्रमेव विनश्यत्क्षविज्ञानेन क्षणेषु योऽकवन्न स्मृते स्थितेर्नपपत्तिः कस्यते । नापि कर्मण
इसलम्लीकक म ना क्रली क्रन स्थितिनाक्षणभंगाभिनिवेशेन । किंवापयपोतच्चेशेषः । प्रवृत्त विनाशलक्षणोपे

मूो॰ तिनमुक्तावणुपमत्वं । नवाक्षात्तु भवः कश्चिद्वाद्यावस्थावांततः । ३३ इति वत्त्वं तन्निसमुत्पाद्यो भवतो मोहः स्यात्परिहा
३९ श्रेरोपनिर्वाणहेतुः । यथायेषान्ते स्वरूपोकिलितस्य शन्तिर्ग्रहणं विनाशितं लक्षणं सोपलब्धस्य मुक्तावप्युपशमः । द्वि
तीयेतु श्रेरोपनिर्वाणहेतुरात्मा से चेद्वना संभवतः कश्चिद्दृष्टस्तु भवे नानात्मा । तितस्याविशात्मनेद्वेन विनाशात्मका
त्माष्टकृत्याद्दीनामपिहेतुलभात्मोत्पात्मनामागवस्थावसंयोगतानामिति । इतमेवं विधमोहलिप्स्या । नहि
घनानावेदानमांसमहससरार्थिकादिमतेषु सर्वदर्शिपूतो नतो दृक्कर्म संयहः स्यात्स्फटत्वमसंवद्धतो चोद्भावद
र्शनोनगाणामप्येवंवार्न जितनदर्भिनिवेशिनानां निरोजिशापनिश्चपमपोगरति । वक्तुमाह । आघता नमूढानां
न मतमाश्रित्यद्विषः । अपवर्गमिभीप्संति प्रवृत्तानासावकार्थिनः । शिवशक्तिविपेक्ष्यगणहेतुपादेयसंततेमल ण्म ।
कर्मदमायरोचहेयेपमार्थपेषांनास्सवचो यः तेषामज्ञानमूढानां दर्शनानां नाश्यतो त्पन्नं संबंधिमतं शास्त्रमाश्रित्य २९

कुशलमकर्णापेभुक्तिमिछंति तेतवघोतारम्भर्शिनः कीरमतोर्वङ्हिंलिम्मवत्तेपणाय र्षश्रमात्मयातेविफ
लक्षेशाभवंनीतर्थः। तथाहि। पक्षैवलंपुंप्रकृतोर्विवेकाघोवासर्वश्रमतानिरामयः। पावाकाश्विन्मुक्तपःपाश
जन्मात्मात्माः सर्वीमेरमापांनिरहे। पोरेतत्कपिलकास्मितेपुंप्रकृतोर्विवेकात्केवलंपावसर्वत्वल्विदंब्रह्मेतिम
ताद्वैतविकल्पग्रहासोमतिग्रंथस्नयाभिः। पाश्वपाशजन्माः काश्विसांवरणवादिभिर्मुक्तपोमुपगताः। यथाऊः। ईश्व
रकतेसमभवभ्यक्रतेः पारसाः कृष्णानिहतूमकराधनेतेहितोपारति। यथावाकालेकवादिनां। कालः सृज
तिभूतानिकालः संहरतिप्रजाः। कालः सुप्तेषुजागर्ति कालोहिदुरतिक्रमइति। यथावाकेषांचित्। चित्तमेवहि
संसारोरागादिक्लेशदूषितं। तदेवतद्विनिर्मुक्तंभवांतइत्यभिधीयतइति। एताः किलप्रकृतिकालतुष्टादीनांबं
धकत्वेनपाशाकृपत्वाभ्याशात्मनात्मुकाः। तर्गोरमेमेरमापांनिविन्नसंतीत्यर्थः। पठंकेचीमन्ततेन। तस्मात्स्व

नास्मपरं य पां नावः प्रतिष्ठितः। नतेमुक्ताः। मुक्तिव्याप्यत्वात् नरयां तद्योगतिमिति। तथापि पादत्वे पुंसां नानात्वं पुनस्तत्त्वतो नित्यत्वमिति।। तेषां तु पर्याविध निरुपाधि
सन्नाज्ञान विं ३९

पृ॰ ज्ञानशब्देनतत्त्वज्ञानमेवेतत्तानात्तस्मात्सर्वानर्थानांनसंततिरंत: कारणमावृणोति। अपितुतत्क्रमेणाविवेकरूप
३७ यनात्मरमे स्वात्मतया सम्यग्दृष्टा कस्मिंश्चित्कालेपश्यति। तथा चोक्तं श्रीमत्सोमेश्वरेण मेश्वरे। नमोहंपाशितु
त्वः सोत्वमपर्यालकृशाचन। पुंस्त्वात्मत्वादृष्टत्वस्याशिवस्याशिवहारिणारति। अथैवं पश्नां तदोक्ता पाशमुक्तः शास्त्र
कार्यदृष्टसत्वेतत: क्रितद्वैलक्षण्यमिहत्वपो: सिद्धिमुक्तयोरसाधाशैवेसिद्धोभातिसूक्ष्मो नरेशांमुक्तः। दृष्टोपुंव
तोभ्येति नाथ:। विद्यानवोनकेनविष्टमथाद्यासर्वशानावीशित: सर्वदात्मा। दृष्टशास्त्रेषः सिद्धमविविधमुवनो
पपन्नविविन्नेश्वपिंसणाहितत्तद्भोगभाक्सर्वोत्कर्षशालीभवति। तथा चोक्तं। दृष्ट्रसत्तिणादि:। पश्वात्मास्मं भ
गवतिपरमशिवेन्तुपमम यपमचितं। तस्मात्स्मात्स्यंसिद्धेदृतवेषनमंडलेभवतीति। नवदर्शनांतरप्रतिपत्रप्रसलगम
पस्ते। सिद्धिनो शयक्रतिपुरुषविवेकाद्यात्मनोमोक्षस्येवगुणानविरुक्तं। यत्वाम्निन्दर्शनेमुक्तः सर्वथकारणा ३७

नां मलकर्म्ममायापरमेश्वरतिरोधशक्तीनामुपरताधिकारत्वात्पुनः सर्ग्गारंभेनाधोमेति । ननुं सापिभवती
त्यर्थः । किं तर्हि स करोतीत्याह विश्वानर्थानिति । अथाविर्भूतनित्यनिरूपमवीर्ययत्वकर्तृत्वतः शिवसमा
37 नमहिमत्वात् तैनैतसामस्थिष्ठितसर्वपोपिसन्मुक्तात्मा न किंचित्करोति । करणोपाभावात् । एवं चेन्मु
क्तेः पूर्वमपि किंचित्करोभूतात्मक्तस्वतन्त्रपरवैशिकोसमुक्तो विशेषः । अयं विशेषः । यतः सर्वस्यानेन परमे
श्वरेणाश्रवीशितः अथेशितस्तदा नाम सो भवति । किं केचिदेव कालमपेक्षः । नेत्याह सर्वदेति । सर्वकालं तंत्र
त्यपेरकः । शिवमहात्मको भवतीत्यर्थः । महविषयांकं ढात्मनः प्रहानाएपत्यकं वितानितापगोमगें इत्यतो हि
नोपेयकारणे त्वेवेरश्नांतगणाइत्यमत्रकाष्टंतु किंतु तस्य व्यफलेनात्माधनोपायश्वासिमिनेशा स्वे पति
पायनरहस्कीर्त्ता हानो सर्वशानानीशितइति यार्कनयकारणोपसंहारो सर्वेशान शब्देन स्वचितं समर्थपन्नी

सूत्रो· ३८

स्वगतत्वं पदार्थस्वरूपप्रकारं पि तमाह। अथ वचनानां तत्रोपक्रमे पंचप्रकाराः संबंधो वाच्यः। तथा चोक्तं श्रीमत्सो
क्रो॥ अथ नेतरं प्रसरलात्स्रवं तं चैव वर्त्तते। वक्तव्यत्वस्य संबंधः पंचधा समवस्थितः। तं चैव कथ्यते पास्स ज्ञा द्वा
का स्य कारणानेया। प्रलाचेति। तं वक्तनः प्रतिपत्ति पाशात्मक स्यपदार्थ ज्ञपक्यात्रिपदार्थं च तत्प्यारमि
त्यनेनोपक्रमात्। सोऽयं तप्रतिपत्तिकालनतः संबंधः। सोऽवक्तव्यं सर्वं कृत्स्नं सर्वविच्छिन्न रत्ननेनोक्तः। वाकात्मक
स्वतेनत्वभावमिद्धं नभवितत्वं जगत्कृतेत्यादिमि वक्तोः। आकारतः कोपि विद्या पादाख्येन ग्रंथकलोन। पाटलि
कत्वपूर्वपरत्वां तेसर्वंशा नशाखेन स्मृचितानयः। अनेनैव क्रमेणा विद्यापादे तपावतसंबंध पंचकमत्र संधेयं।
अथोपलब्धे ह्यादिवक्तकार्यत्व धर्मकत्व। कर्त्ता निमित्तानामोविशिष्टमनुमानतः। अपराद्धिकार्थः। अत्र एम
वाहृप्रतिपदार्थप्रीता। श्वित्किप्रतर स्यार्थः। अवच तन्नेकारणत्व नादीनांभावानां सन्निवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वं बुधाः॥ ३८

(38)

अनुमानेनैषां बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वं प्रतीयत इति तात्पर्यं । ननु देहस्यैव तावत्कार्यत्वमसिद्धं न हि कोऽपि कदापि दे
हः केनचित्क्रियमाणो दृष्टः । सत्यं । केनचित्क्रियमाणत्वे देहस्य नरशरीरपि तत्कर्तृदर्शनापत्त्योऽनुपलंभः । तस्यानुमे
38 यत्वेन दर्शनाविषयत्वात् । देहस्य तु क्रियमाणत्वं कथं न दृष्टं । अभूत्वाभावित्वमेव हि कार्यत्वं तच्च देहस्योपलभ्यत
एव । तथा हि । शुक्रशोणितकललाद्युपादानाद्देह उत्पद्यत इति धातवर्गगत्या प्रतिमासोपचीयमानो गर्भस्थो दे
हः प्रतीयत इति कार्यत्वमयतिक्रमेत । किंच सन्निवेशविशेषवत्त्वाद्धि नश्वरत्वाच्च देहादेः कार्यत्वमपह्नो
तुमशक्यं । यद्यत्सन्निवेशविशेषवद्धि नश्वरं तत्तत्कार्यं यथा घटादि । तथा चैते देहादयः पदार्थाः । तस्मादेतेऽपि
कार्याः । एवं च सति देहादिवस्तुजातं धर्मि बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकमिति साध्यो धर्मः । कार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्त
द्बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकं दृष्टं यथा घटादि । यत्तु नैवंविधं न तत्कार्यं यथात्मादि । ननु घुणाक्षरं कार्यमपि न बुद्धिमत्कर्तृपू

मृगे॰ र्वकत्वमत्तीत्यनैकांतिकः कार्यत्वहेतुः। नैवं तत्र कार्यत्वाप्रएवानन्वयात्। पपेश्संवादस्यावएवकिंचिद्गुणस्य
२९ कर्तृत्वात्तद्विशिष्टसन्निवेशाद्वारान्निर्मितो। सह सन्निवेशस्तथान्यथा स्यपरिसर्पतः स्वभावतएवोपपद्यतो न
तु तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्तद्गुणाकर्तृकमेवाह। पक्षेवं तत्र यावावारितेभावाद्दैतयावारितेवाद्दारसा
(39) नमिथ्याक्रमव्यवधानेन घुणाद्वारस्याबुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वमस्तीति कुतः कार्यत्वहेतोरनैकांतिकत्वं। नवा
पमकृष्टजातेः शाल्मलिभिर्वनद्रुमादिभिर्वानैकांतिकः। तेषु सकर्तृकत्वाभावस्यानिश्चयात्। तेषां च पक्षीभू
तत्वात्। न च सिद्धसाधनोऽनिकस्यपक्षो कार्याणामावेतापदि हेत्वाभासानां त्रिगणः नहि न केवलहेतवो हेत्वाभासा
:। भवेदेतद्यद्यपि कार्यत्वहेतुरसिद्धव्यभिचारः स्यात् तथापि वनादृष्टेनीलकंठदृष्टकर्तृकघटादिवन्निरिक्ता दृष्टेलोकम्
कोऽन्यो धर्मिनस्तु कारणभुवनादेरपोभावाधर्मिणः कर्तृपूर्वकाः। कार्यत्वात्तदुपलभ्यमानकर्तृकघटादि २९

त्यनुमाने क्षितिप माणोकिमन्नरुणशिष्यते। एवकार्यत्वस्यव्याप्तिर्नसिद्ध्यतीत्यत आह। नेत्यादिना। तत्रानुमाने पक्षघटादिदृष्टां
ते धर्मीसदृष्टकर्तृकत्वादवनावनिश्चितिमाधपिपितेस्त्रात्निर्णयः। तत्सत्त्व कुंभकारः कार्यत्वेनेश्वरस्यसकर्तृकत्वं यत्रैश्वरकर्तृ
३९ त्वं दृष्टान्तधर्मिणोर्घटादौ दृष्टं तत्त्वाध्यवसेशो दृष्टान्तः। एतानि कार्यद्रव्याणि दृष्टघटादिकमपि कुलालाघनव्याप्तिरेकानुविधा
यिनमीश्वराकर्तृकत्वेनकल्पितः स्यादिति। विमृद्यापेक्षः। घटादौ दृष्टघटादेः कर्ता कुलालादिः। अकेशादिमान्नीरोगोवि
नश्वरास्थितादिगुणो योऽपिकर्त्ताप्रत्यक्षोऽसि। तत्र क्षैतिनीवेः। कुंभकारादधिष्ठानं घटादौ परिदृश्यते। नेश्वराधिष्ठित
त्वं स्यादिलिंगेनाध्यवसीयते। तथापि दृष्टानामपि दृष्टं तेनवेद्केतोर्विरुद्धता। अतीन्द्रियविनाशादिकर्तृकत्वं प्रसज्यतेति।
सारेषसर्वदेशावकाशोपधस्त्वाभिरमर्थविषयमीश्वराधिष्ठानमुपगम्यते। पावनतापेपि तत्कुंभादीनां कर्त्तारः कु
लालादयस्तेपितत्त्वयत्नेनाणोर्थाहीनशक्तापलत्वकार्यनिवर्त्तनसमर्थाभवंतीतिनियमः। तज्जैवेत दृष्टं। पकुलाल

न्यो॰ तेऽत्रापरिस्फुटावेवं भावान्तरभावे वा भावादपि घटादिकार्यमानमीश्वराधिष्ठितमिति ग्रहणे वा न दृष्टं किं तेन कृतं । भगवता
५० लगमारिं हं सर्वं जनवशमिन्द्रियपिशाचैर्मूढं दुःखमार्गं भवद्भिः । तमाविश्य वधृता निःसारणाय हं मोनस्ता । पुण्यात्मिको ष
40 धीः सर्वाः सोमोभूतास्तात्मकरिति । नत्वित्तिविनायत्सात्मपाभूतं चरा चरमिति । कामावपि । यो रुद्रो ग्रस्मे यो ग्रस्त
पश्चोपवीकपो रुद्रो विश्वा भुवनाविवेशेति । अत एवमवद्वाति नः श्वेति तिविरोधोपि निरस्तः । अज्ञो जन्तुरनीशो
पमात्मनः स्थित्वेः स्वयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा । इत्येवं विधायाः स्तुतेः श्रवणात् । सिद्धत्वात् । नन्वा
यं विरुद्धो हेतुः विपर्यये व्याप्यमानत्वात् । दृष्टान्तधर्मिणि घटादौ हेतुः साध्येन तु बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वेन व्याप्तेः सिद्धत्वा
न बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वविपर्ययेणाविप्रसादादात्मादेर्वा कृतत्वानां विरुद्धत्वमते त्वः सपक्षे निरूतो पि विपक्षमेव राम॰
व्याप्नोति । यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वं च घटस्य कुंभकारकार्यतया सिद्धमिति कार्यसाध्यं ५०

ष्टत्वा। न च सर्वत्रैव दृष्टान्तधर्मिणः साध्यधर्मिविशिष्टत्वानुमानेन भवितव्यमिति। पर्वतानोऽग्निव्याप्तिविनाशपारिकल्पनैकत्वप्रसंगः स्यात्ता।
तथा ह्यनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्घटादिवदित्यत्रापि शब्दस्य कुम्भकारकार्यत्वे घटवत्पारिवर्तुल्यादयो घटधर्माः किमि
ति न भवन्तीति। मन्वद्रिविकल्पोऽपि जिनाकिरिद्वन्तत्र। न चेत्कार्यत्वसन्निवेशादिमत्त्वादयो हेतवः। कार्यस्यानेककर्तृ
कत्वमपि साधयन्तीति धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनत्वाद्विरुद्धाः। तथा च मेरुर्नैकः सन्निवेशादिमत्त्वं बुद्धिमद्धेतुमत्परि
शसिद्धसन्निवेशादेः ककाराणात्कृतः। यथा घटपटादीनां नानातन्निर्मापितानामपि। दृश्यन्ते जगति सरघाप्रकाराः कार्यदर्शि पोपका
तः। यथा प्रयुक्तं। रथ्यादीनां कार्याणामनेकत्वेऽपि विचित्रानामपि एकस्वरूपनीच्छानुवर्तनेऽविना। निष्पन्नदर्शनात्। तदेवं
कार्यत्वहेतुनानुमानतो बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसिद्धौ योऽसौ तन्त्रे देवविशेषः संपादकेऽज्ञानात्। न च कि पाशक्लिष्टकः कर्ता सहस्र
स्महादिकार्यविलक्षणान्नित्यादिकार्यविशेषजनकत्वादिविशेषणकलापोपयुक्तः। नैतत्स्वसिद्धं यस्मात्तैर्व्याप्यंका

मृगें. यदेवैचित्र्याददृष्टं लोकस्थितावपि । लोकव्यवहारोपि विशिष्टं कार्यं दृष्ट्वा विशिष्टमेककारणमनुमीयते । यथा विचित्रभावना
४१ दिव्यक्तचित्रलेपादिकलाकलापसाध्यतामध्यवसन्यमौ रूपसंपदं च दृष्ट्वा तत्तत्कर्तृगुणानद्धतैलेखणाद्वैशिष्ट्यम
वसीयते । यत्त्वं । यद्यपापादृष्टोपाधेः कार्यं तत्कारणं तथा । यत्कार्यं धूमादि यथोक्तिपेन घकारेण । गिरिगुहा गतत्वेनत
त्वं सगर्वोद्विग्नयानरूपरणार्थं वर्तितेन वचोपलब्धं । यादृशं च ताणिपर्णादिना लक्ष्ये ताविशिष्टं । पावकसमितापानं तनुत्व
दृश्यकार्यमंतु रहितस्यवहलेवानकारणं वन्हिलहणे । तथैतिपर्वतोपागस्थवानक्षिलक्षणिविशेषंवानसम्बाह्मग
गतेवानतादृशं च तावत्स्वभावाणकं वा ल्मस्य वह्निलेनयथानुमीयते । एवं नगारलेहणकार्यस्यानन्तस्यकारणकारवैचित्र्य
मुपलभ्यतन्नाहिशोषविशेषप्रतिनियतिशयपत्तान्नक्रियाशक्तियुक्तं कारणमनुमीयते । तथा नित्यं कालानवच्छेदादेतत्ता एम.
नवद्देशागमक्रमाक्रमसमुत्पन्नेः क्रमाधुमनित्याशक्तिमत । यस्यामृत्याभवनमभूत्वाभवनं तस्य कालेनावच्छेदा ४१

दर्निम्यते। एतत्पूर्वापरकोटिद्वयविरहात्कालानवच्छिन्नमपतो विमं। किंचनततत्कोविरस्वत्तिष्ठितं। अपितु वैतत्सा नम हत्वा
द्दिग्देशानवच्छिन्नेनात्मस्वरूपं सर्वत्रततत्कारणपर्वेश्वविभुः। नेपाक मपोगपद्यार्थं नतु क्रमाणामिकार्थसोमाद्रेना क्रमेण
41 युगपद्वोमाद्धिकपाशक्ताएकं। नेनुनगत्वाद्धिक्षिप्तिमाद्रिकानक्रिणानाकरणाकाक्रियानानच्छिद्रिक्रियावनात्र
नतिस्या एककरणेनभवितव्यमित्याह। तस्मात्तिकरणं येन दृष्टा नाकरणात्कृतिः। अनागामि च ततनतेपंकार्यसा
नादिसिद्धिते। एतस्माद्रकरणात्काक्रियानानं भवतियात नत्व समगवतः किमपावशे कारणमपि। नचक्रतस्य स्वर्गा
देनादित्वेनावच्छेदो नास्ति नागापि। अनागतके। यथा किंतत्कारणमित्युच्यते। कारणं वनश्रू क्षंभन्तु क्रियिर्विशेनावि
ते। शक्तिरेवास्यविशेषितः कारणं नपेनत्क्रियाविभ्यारनातन। तावेच्छाद्यपिरूपेनिवस्यामः। उक्तं च श्रीमत्क्रियाणोद्र
द्रवकारणं वत्तेऽवाश्रयाप्यामद्योगिनो पतेताः। शक्तिस्वचेतनत्वात्। नहि चित्स्वभावस्याचिद्रूपा शक्तिर्भवति। ए

तिरेव वाच्यत्वाद्व्याप्तत्वन्नत्वेनात्र । योगिनां तयोग्या स्यापित कार्याणि ध्यात्निहपलभ्यते । तिस्रा धात्मना पाण्य्य

प्रकृतीनान्न पेन्नणा प्रकृतिरेव । अतः किमात्मरोतिति । कापिलाः । तथाहि । यथा पारिणामैकस्वभावेनन्नतनतः ।

अन्यानपेक्षगोनान्निमानपत्रीयद्वकं कुरो । महदादिविकारोपपरिणामस्वभावकं । त्रिगुणात्मप्रधानं चेतनेन कार्यम

नीश्वरः इति । परिषा पुरुषप्रदेवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् इति । अणोः पुरुषादेव विवर्त्ततया विश्वं तिज्ञानाविश्वरा

दुर्भोगादिवामविष्णु इति । किमात्मरोतिति तस्य स्कूदिवी नभूतानां कर्मणां मायादीनां वा चेतनानां पुरुषस्य इति

तानां सत्त्वादिस्वकलाप्रयपण प्रमिष्ठ कालात्मकतेरप्यो तत्कभानि कृत्स्नार्थं कार्ये पुरुषैस्तिर्भिन्नतरामपुक्ता । तस्यास्यावेत

नादेतत्काल न चेतनन्न धर्मत्वात्मकत्वमपिपरिणाममिताद्यनेकदोषापर्णाने । नातेनं तस्य वामितचितत्वानेतानि

ष्टेरपनिपातस्य वा उपपन्ने । सवशता तिष्ठितिनन्यपलपकर्त्तृत्वनिराभेमनिपातिशेष्याम्नेहस्य । स्थैवेन तिष्ठितिज

कृगं. न्मादिकार्यमिति निर्णीतशोभाउमानमनवद्यमितिगमकमेतत् । तस्मिन्नहांनीतिविरुध्यते । परिहारमवतारमेग्वारः काह
४२ रणान्तमारिन्नेनोज्ञिहार्दण्यजगलोह्रितिनन्याद्दे सर्वर्तते । तत्किमर्थमसुतमां सारिकेषुडः लषुवगकानिमान्या
त्तिनोत्मिनोजयति । अथ तथैवं विषयपत्वस्वभावः । तन्मुक्तमपिजंतोकिंसंसारयतीत्याह । मुक्तस्यापि शिवएव सः । म
(43) तो । काहण्यादेवभगवान्याणिनोनुगृह्णातंश्वर्ततेनेष्टनुउः । त्वमोहातिंतानित्या पासुपभोगेनचातामंपोजयति । त
त्रिनकर्मान्तरूपवशातत्ता । नवकर्मापेक्षितपार्थस्य । एष्यासातंयथाह निमित्तमात्रंकनीयं । कारणापेक्षपाकर्तुः स्यात्ते
श्वाधातार्हानाद्योगाशिकापेक्षस्यापातः सप्ताहादिव्यवेत । पनाकं मिदुतवाभिः । तन्तत्राप्यापेजत्वंक
रणादिस्वपोक्ता । कर्तुः स्यात्तत्र मे नहि नकर्मापेक्षितेति । नवापुक्तस्यकर्मणः लपोभवति । नतथोनिश राम
।।रत्पुमोगश्रुत्वाविचित्रकर्मनलपतलत्मान्याहाभ्यनुकुरमलपरिपाकवशात्सृन्नेशक्तिप नापमात्रितमन्यात्या ४२

मात्रग्रहस्य नन्वेतर्न्निरुक्तसमकालीनशरीरावच्छिन्नसर्वोर्थ्यतत्त्वकर्मत्वस्य प्रकात्मनः संसारपर्यन्ताद्देतोः परमतस्याभावा
च्छिन्नत्वस्यैवमनवगम्यमानत्वात्। न तु परशरीरावस्थाकुञ्चित तनमवभोगोदयोग्यहेतुर्भवतीति भावः। प्रत्यक्षस्य कर्त्तृत्वे
43 त्वमेव जगतो धर्मस्य प्रमेयत्वमनुमानेनैव निश्चयमानत्वमाक्षिपति। संबन्धग्रहणोपायमानत्वमेतिक स्यादिति। ननु स
च्छितितस्मादेः कार्यत्वाविनाभावलक्षणसंबन्धो यदिकिरात्रि तद्ग कर्त्तामहे केन चिरसंप्रहो तत्सात्। तत्राह। नैतत्
द्वमाने सिद्धे तत्संबन्धस्यैव तत्प्रग्रहणं कथं नास्त्येवाशङ्केति। परिकस्य चिन्मते व्याप्तिरित्यस्य सौ व्याप्तिग्रहणा
त्प्रत्यापि धूमो नोपाधिराश्रयान्तरावृत्तेः। लिङ्गलिङ्गीनां सर्वेषामनुमानबाधितः सम्भवः। तस्मादिन्द्रियसन्निकर्षा
नोऽविशिष्टदेशकालाकारमेव धूमाग्निव्याप्तिः नासंबन्धग्रहणे धूममात्रात्पर्वते तावद्वह्निमात्रानुमाननि
त्यहरङ्गीनसंबन्धेन धूमव्याप्तिः कथं तत्याधिवर्त्तव्याप्तिरिति संबन्धग्रहणेप्यनुपयोगः समानः। ततस्त्र। णवस्था

विनाद

न्यो॰ उभयोर्दोषः परिहारस्तु वाच्यः । नैकः पूर्वगुणो कार्यत्वादगर्यवि निश्चयपरतिः । कैतरस्माकमेववोर्ध । अथस्वमम
४४ त्रस्ये ववान्हि मात्राविनाभाव लक्षणः संबंधो गृहीत स्तदिहापि कार्यमात्रात्कर्तृमात्रानुमानमदुष्टं । अनेयासर्वा
नुमानो च्छेदप्रसंगात् तदुक्तं । साध्यसाधनसामान्ये नाविनाभावनिश्चयात् । सरूपि निरनुमानस्यानरपावरतरन्यथेति । इत
44 यविचित्र तनक्कर्माशयाधिवासितभोक्तृभोगतस्माधनतदुपादानादिविशेषवेत्तः कर्त्राश्चानुमानात्तेरणानुमाप
नहरति नकश्चिद्दोषः । तदिदमुक्तं तत्रभवद्भिदृष्टसाधनपादैः । भवभोक्तृभोगसाधनतदुपादानादिविशेषविज्ञानाति त
मृते भवेश्वरेदेहीनकर्माशयविपाकमिति । अकृततेर्ह्यस्य कर्त्रीमतवनमावरशरीरः प्रवेतव्यः । कार्यशरीर
युक्ते नकर्त्राधारतेत्तरेवपदिशादिनादेह विरहितः कर्तृता पोगस्योक्तत्वात् नात्तथा हि लोके वपुष्मतोदृष्टं कार्यं । एव
घटपटादिकार्यं तदा विवेवकिमपमालमादृष्टं । नाशरीरेणेति । किं वातः । सोपस्करस्य हि वत । एवं च मस्तस्याप्यादिविवाल्के ४४

गा॥ इति युक्तो सर्वज्ञः परिमितशक्तिरीश्वरावच्छिन्नः सोपि स्वाः शरीरनाम्ना मोती निष्कलः पञ्चः॥ मिश्रोनन्तः॥ मूलापदंभ
वान्त्याकं वपुर्नेता इत्येवमोः॥ अथ॥ एषापि तावत्स्वदेहस्य हृदि कर्णत्वं इत्यमिति कार्यशरी॥ एषुक्तेन कर्त्र्यापामसमितस्तुम
मयुण्णमापित्रमः॥ त्राः॥ रवत्वेपि भगवनो न शायुक्तो हेतवत्रसंगः कृतदृष्टान्तः॥ मूलापदं भववारित्ति॥ मूलं मलः सर्वानर्थमू
55 लत्वात्॥ अविद्या वृत्तिरूपला निणापमूलरूपा इति भिः पर्यायैर्व्यसमाणत्वाच्च॥ अहिप्रहत्ता न कर्मा त्रिलोद्धशक्तिस्व
तः इसमवात्रहित्यमेव॥ स्यमलकर्मा इत्याशनातेसंभवति॥ पत्रिमितंशाकृतंवपुः कल्पते॥ अपितुशाक्तमिति शा
क्तिलक्ष्मैः सद्योजातादिभिः पंचभिर्मन्त्रैः स्वेच्छादिनिर्मितमपरिमितसामर्थ्यमहिमदेशकालाकारथवच्छिन्नमणुप
ममहिमतेनच्छी॥ ननस्मरहारिरशारी॥ महत्वं॥ अतएवाहितद्वपुः पंचभिर्मन्त्रैः पंचकृत्योपयोगिभिः ईशानसत्पुरुषाघोरवा
माजेर्मलकादिकं यथाक्रममनुग्रहतिरोभावसंहारस्थितिसृष्टिलक्षणं पंचके॥ वस्यमनुपयोगोपयोगांनेशीशानादि

कृां॰
४५

(45)

भिः पंचभिर्मंत्रैः प्रवेशाशितिर्मितमपरिमितसामयुत्तम्मूर्द्धा रिवतुर्देस्योच्चयनस्तंधाहाराः । तदैः उपागतिमापिनरतिव
श्रुः शरदस्यानपर्यंता । भगवा उद्गत्तुणाय तेन दीकार्याद्रदताः सागमेष्टुपादिष्टता ता । तया वोक्तं श्रीमसो क्वारास्यक स्यतु
लतांर्पतमस्तद्दयविरस्मृतमिति । अथ कथं भगवन्नीशानमूर्द्धनि मिसा दृष्टे येननगत्सर्वेरुते नोपदिर्दर्शिता । मम
दृष्टमपदेशना नामूर्द्धनावयवास्मतोः । येन गुरो नमे देशमहं देशो तात्तुसोनसामूर्द्धिस्थितता । सर्वाशुगृहदेहता दाशपरिव
र्त्तिनाजगा । सर्वदिशा स्मकं विश्ववमीशे । मडअनमां गवल्लसर्वार्थ स्थिततानमूर्द्धवमूर्द्धा । नपरमार्थतो देहावपचः । तस्य
रूपवर्क्कं नाम वहे । तस्य तस्य तद्वर्णपूर्णत्स्थात्सुपतिपेनमः । तत्राणां शंजनानाशिषततद्रूपवर्क्कं कः । तस्य तस्याम
ननारेपाप्रः श्रुतितैः तसा उपिपनमानत्वरूपार्थशिष्टानभावे नोषितनत्तत्पुरुषः । तदुक्तं । स्वास्मे वापेवमतितत एम॰
कनस्यातानामीष्वरोतागिति । तडुरुपदनिपस्मा श्रुतक्रितानं क्रियेत्रापतेतनन्मा दिमयानननत्तत्पुरुषवर्क्कः । ये ४५

तेनत्राणहस्तात्वङ्कुमितमिश्रीपतत्रनिष्क्रान्तेः । अथो हृदयंतत्वङ्कमाह । हृदयं बोधपर्यायः सोस्यघोरः शिवोपरः
पशिरहृदयघोरत्वाद्वाणेकिरणवाचकः । हृदयमापापो बोधरश्मिपर्यायः शिखा बोधो वोयो पश्चा ड्रगवतः नस्मारद्योतहृ
दयः । नतु घोरमश्रेणोहृपंपटुच्यते न त्द्वोरहृपताकथंदेवस्येत्याह । पशिरहृदयघोरत्वादिति । पेपंपरमेश्वरस्य घोरहृपानि
ः सानवाकवा । किंतपशिरहृदयघ्नराजेनोनिगसामर्थ्यमाशङ्का ह्वाधिकारानिकृत्वंस्यघोरत्वाद्वोरशान्तिदेवउ
45 पचारदृच्यते । नथावोके । विषपेद्धे वसंलीनानधीपः पानपंत्राणम् । हृद्याणाम्नाः समालिंग्य घोरतपीपराकृतादपि ।
नामदेवदुधनमभिषन्ने । नामस्त्रिवर्गवामतार्हस्य स्वस्वभावतः । नामधामपंगुह्यं पश्यामि कामदुग्धकः । धर्मार्थ
कामलक्षणेन त्रिवर्गेणाश्लेषमत्वमनत्ययोनिश्चितानिगामः । स्वभावेनरहस्यागृह्याभावः । कथ्यते । हस्यं रूपगनपेः
दरपोर्णवरदर्पविग्रहकरोतिवामंधामेति । दिव्यैर्धातोर्घृत्सर्पत्वाद्देवरा हेननेत्यो भिमतं । तेनवाममधत्तनेधानिवमन

मूगें · शिलंपत्रेन लक्षुद्मयकारमशोनिगमरेवृश्च्य: परमेश्वर: । सयोमानमूर्त्तिनं निलपणानि । सयोग्णानां मूर्त्तिप: संभवं निष
४६ सोष्ठानलेनसंघामिधानः । सयोमूर्त्तिनिगिनांवाणिश्चन्ने सयोमूर्त्तिः कलवेशघ्यान्नमूर्त्तेः । पत्नाष्ठयाहिकर्मेयनण
यज्ञिश्रमेवालमनानालामूर्त्तेयोनानारनिसयोजानमूर्त्तिर्देवः । पद्रसनिधिलाशकारतो । सघेननमेयलयोनानानि
46 षत्राविपहमिनि । पद्मयोगिनानन्नेलसमाधिभाजांसघलिलाणांमूर्त्तीर्विधन्ने । पोकवन्मेत्रमयलमूर्त्तिमदृशोनतु
सेपारपलीसचिणलसमनाभिपंमकाला लोघोमूर्त्तिलं । नलशाग्रमं नाननमेरहलाद्विलर्थः । एतदेवदृष्टपणि
। रलंशाकि : कुर्वनीरहकमेरेहाभावाउेचनेहहशद्रः । नसमाभेरापेठिणामारप: । सलेपिसोका: कलमेरेनमाड्रि:
। ११ मार्थत: परमेश्वरस्याशरीरत्वात्स्थिकिरवदेहकार्थ क्रोर्थनीरहाख्यपोका । नस्माश्चेकस्याप्रपिकलमेरादा गप ·
मारिमेरेभिन्नत्व । पयावान्हशकेरीसप्तकारणपाजार्थविधपेराद्रूवकाशपकरणांद्दोणमनेकत्वं । वक्रनएक ४६

मृगें. कुरं । तदेवैतेनं स्थितं तत्स्मीं तस्थः । एकस्मादेव शक्तेर्वा मारिक्तस्य वशाद्वा मारिमेद भिन्न तं निमित्तकौमा । तथा शक्तिः सर्वतान्
४७ क्रियाकलापाचिवयन्सर्वाणूनां विचयन एवाते ष्यावाका यविद्याकद्वला स्थिता न्तुयरे विनानतत्समानाभवंतीति प्रहोण
कार्मसापीयवं धानां विना । न केवला नाम जनपरिणका यन्त्र मोरेलतत्स्वयोग्यानामपहूर्कमं त्रकोटिसमकपरिवारं वामा
(47) रिशक्तिनवकपुंतं चक्रोतिश्चैषामपिसमकोटिसंख्या तानो मंत्राणां मननेतेशाः स्थितैषा । शिवो शिनाः स्थित वक्ष्य
मारम्भते । तेषामनन्तः सूक्ष्मश्च तथा चैव शिवोत्तमः । एकनेत्रैकरुद्रौ च त्रिमूर्तिश्चामितद्युतिः । श्रीकण्ठश्च शिखण्डी
च विद्यानन्तेश्वरेश्वराः । एतानन्तो लोकेशा रुद्रा रुद्रास्त्रयः । तेषां तत्तानः शतरुद्राः । नरास्त्रणां मण्डलिप्रभृतीनाममध्ये
नईश्वराः प्रभवः । विद्यामहेश्वरा इति यावत् । एते च ईशस्थानसंयोग नानीशेषा मायः प्रायोधिनः । ऋषिकाः पुमलांशावशात् गाम॰
रोषाः किंचिदूनतया तत्परमेश्वरसामर्थ्यात्मनीते रोणीः । अथैषामष्टानामपि सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्व तत्पत्वकानि चित्तिरोमे ४७

47

न्नेहस्यानमुक्तकाश्रिह्मिंशोषरस्मात्। सर्वज्ञतादितो गोपनियो मतं मलांशतः। परस्य विशिष्यं ते मंत्रास्त्वेवमथ शिवोक्ताः।
पद्यपिमेर्वमर्नीर्थहृत्क्लिपाः तथा पेकेकस्य स्वसाधोगर्त्तिनो नियोज्यारःनियेर्पतालन्नणमन्त्रोशाश्वशेषाद्योवस्थि
तानामेवापूर्वस्थमवेस्य कलपाकर्त्तव्यस्यन्नतव्यिनियरस्य विशेषः। तदुक्तं। पोरिपमात्रमुणोत्कृष्टः सत्तस्मादू
र्द्धमियतरः। न केवलमेतत एवविशिष्येते। पाकव्यधोवर्तिनो मंत्राश्च एवमेव परस्परविशेषभाजः। ताने व मंत्रावि
शिनष्टि। तेचमंत्रेश्वराश्च ऋक्काशिवशक्तिश्चोदिताः। कुर्वन्ता अनुग्रहं शेषांप्रहपेषांमनुमते। तेच मंत्राः परापरमंत्रेश्वराव
कपाशिवशक्त्या आपादितायोग्यतानुग्रहलम कहापिविल्केषां सिद्धनुग्रहं कुर्वन्ति। तदुक्तं योग्यतानपेक्षं। अतिशक्तिगा
तापयोत्कृष्टमापेक्षंतद्दृष्टमपि विलेधनिकृत्वाधिकारं स्थितान्तेशिवं विशन्ति मेश्वरं। तेषां सप्तकोटिसंख्याता नानांमं
त्राणामर्द्धपरोत्कृष्टमनुग्रहीत्वाणांरहंशरीरमाश्रुपतेनापेक्षमाणांमायामपेक्षनेरतितत्त्वापेक्षमाचापाधिकारात्

मृगें॰
५८

(48)

स्वात्पेक्षमखिलेष्वाणवेषु नित्यमधिकारमन्वयाद्याद्युक्तत्वात्तान्निर्विशेषस्थिति कालसांतेश्वराणीवत्सा च नोपपाद्यमस्य
मपेक्ष्यास्मिन्निति मंत्रेश्वरैः सह तेन शिवमाप्नुयं गच्छति। अपरस्मादसकाशान्नियमात्। विनाधिकारेणैवान्यत्र साधनानभिज्ञतो
यः। कृताधिकारमात्रेशश्चमेपेक्षित्वाधमं स्मृतौ। युग्मयत्रयमर्द्दमाशोधभिन्नयत्रयत्रयाभिप्रायस्थ्यात उत्पद्येच्छानतन्नतन्नतद्दिष्ठे
ये च विनाधिकारेणैवानावार्पलक्षणमधिकरणमनपेक्ष्यैव वा यथा नानात्मोपि कृतित्वेनिषयानधिकृतिः। एषविधयाश्र
स्याश्रयः सर्वत्रमाणवेष्वात्मनित्यमधिकारं कृत्वा स्वस्याधिनोत्पद्यमार्गस्य संस्थितो समायाम्पोयोपेति। अपवृक्षने नतक्
नत्रमवद्धिः सयोग्यो निः स्वार्थैः नगाति क्रतेनतव्योर्द्धमं त्राणं शिवसमाप्नुतान् प्रंसः। च उपाश्रुपाति हिविनाप्रेशिकस्य
र्विक्षपक्रमीशेनेति उत्पंमंत्राउक्तामंत्रेश्वराणां क्रमात्। नवोनंताग्रमियक्कः पतीनां प्रेषितत्वतः। कृताधास्व एम॰
हतानांकरोत्यधःस्थानां ते। तत्र साम्यकर्मा कर्माणि श्रमाणगतिष्ठतरसंतर्विश्वां नाराणुसंघातंमप्यातत्वंतेषमाणांन ५८

48

स्मा हृपितनत्तस्मस्मर्भोधिकारिणां कलाधाराङ्गुशरीरिणां मेरुल्माहीनां पतीनामष्टाधिकं शतमनं तेशायुमिन्द्रकः
पामेश्वरः करोति। कलाधाराङ्गे हृत्वमेणां करोतीत्यर्थः। नेत्रवाश्चष्टाः इशाधिकं वामष्ठनं मायाधिकारिणां विधेश्व
राणां मित्यादिना स्मा ज्ञा तास्मः मेश्वाणउ रहीं नत्वमेषास्कं। १२। तत्वं नेता धमिन्वकस्य भगवनत्त्कारणस्रुष्य नरेति विदि
षः। नेवं पतो नेताहीनामेव कलाहियोगकारणे कर्तृत्वं न तृणामेश्वरस्य। यदेवं धीनिराचः कर्ता यो को नेतोमितेश
भुरिति स्कतेः। तत्तु कलादियोगिनो भोगभुजत्वान्माज्ञात्स्तुरस्मान्नीनिकस्विदोषः। नेपन्वेषामितिनियोकार
रत्वाद्। नानप्याविशयभगवान्नोजनानेरुवनाधिपानेषाम्: सर्वमिदं येषां शक्तिः कर्मनिवेधना। नानपि मंडलि
प्रभृतीनष्टावषिष्टायसपः मेश्वराणामानपि प्रस्तवभृतीन्नमलानुवनेशानुलेनिमहकक्रियाशक्ती करोतीतिपूर्वेला
नसंबंधः। किंविधानि त्याह। येभ्यः सर्वमिदं जगत्स्थावरजंगमलसणमाविर्भवतीतिविशेषः। येषां शक्तिः कर्मनि

मृगें । वंधनात्कर्मणा शोषयेत्यां पात्र पयोधृक्तलात्र निष्कृतः । सकलानामेवैषां परमेश्वरः स्वगृहोपनतः । नपरमेतानेवकरोतीति
४९ पावनः । उमोतत्स्वराशाह्याणां पशत्स्वरंव वर्तेकानः । समाधिका । कोपेनान्कालं धाणावधिष्ठिनानः । प राशाह्याणाम्
ईनसां ख्यणां च गद्वाहो नांशगोतत्स्व नेहे कपिलवर्धनीनो स्वरेवष्टा तस्वपशत्स्व साध्येनततत्तच्छा ह्योपरिष्टेन फले नततस्मा
नेहे तभिः काकेस्वपुका न्कालाग्निभुवनं नेपावक्क रोतीति श्रेतो वृत्तेवधः । अथेतान्दृष्ट्वा देवः किंकरोतीत्याह ।
क्षितौ सकारकानेनाक्रमणा क्रमस्वनेजसा । पुनः क्षित्सार्थसिद्धार्थ भूनेरनभिलक्षितः । एतान्कारकेभीर्गमाधने
ततस्मावृत्तवनारश्मिभिर्पुकान्वानेनमसानिनेच्छा रा ज्ञानामगाभिष्टा पत्नार्थक्षिष्टार्थमित्तात्मीपस्य आपारस्य संपन्न
पे । पद्मालेणतमभिरथ्यौनरसार्थो भोगापवर्गलक्षणः । पुरुषार्थः । नसनिष्पन्नार्थनिपोजयति । नतत्स्मन्त्रवत्ताप्य राम
प्रपोजनं । प्रपोजनानुद्दिश्य न मंदस्यापि प्रवृत्तेः । नचक्रीडार्थं न गाहिहिविहितालं रसं भवावाप्तात्मविभिन्ने । परिपूर्णा ४९

ताऽन्तेः प्राणिभिर्विषयावेशाद्विहितं निःक्रियः। तदिष्यता सृष्टिस्थितौ ऽत्स्थामिद्धां वक्रमाह। भोगसाधनमाक्षिप्य
कल्पकाः। लसंग्रंथं। तद्दृमान्न क्रमाक्रमाविश्रमाणावतिष्ठते। भविनां भवविप्राणां सर्वभूतहितोपदः। स्थितं तेनेनो
गमावनंतन्तु करणाश्रवनाघुपसंहृत्य कारणे मायाख्येलीनेऽकृत्वा तद्दृमाणारंभका। गामंतर्निहितान्म ज्ञानमभि
घ्नायसंसारिणां भवाब्धिमग्नानां तानविश्रमार्थमवतिष्ठते। निःहृदयाणां स्त्रांताकरोति सर्वः। कृतः स्त्राह। म
49 देश्वतहितोपतः। एष्मामसर्वेषां भूतानां हितायप्रवृत्तेः। परमेश्वरः स्वेदापनोदायश्रांतिं स्वापलक्षणामेवांकरोति।
ततकृत्स्त्रायाणवसानमायाघ्रउतः शाक्तस्वर्गवर्तते। वृत्तमाणाकालपरिमाणास्त्रापरत्रांतेभूयः पृथिव्यादहृत्स्वेपामे
त्त्वास्त्वेष्टते। तत्त्वापेषिक्रियाहिरा कृपञनंत्कार्यनिष्ठा हृनोधुकांभवंतीताहा। स्वापेयाऽत्ते वोधयत्तो धर्योग्यानतो
ध्यानह्यवन्तावयक्कार्यकर्म। मायाशक्तीर्यक्रियोग्याः प्रकार्यमशक्तार्यपयथावक्तजातं। जायदक्षाकृपामिवस्त्राप

वस्त्वाभासमपि मलपरिपाकतारतम्यापेक्षया बोधनार्हान्बोधयन् रोधनार्हान्रोधयन् शक्त्याहं पश्यन् कर्मिणां कर्माणि पाशाणा
मपवन्मायाशक्तीश्वरसदाशिवगुणाः कर्तृत्वसंबन्धिविरचितत्वमात्रभूतमध्वनात्मकं पश्यन् स्वकर्मणोपपन्नाल्लोपपद्यते इति। नन्व
स्य महाविस्तरस्य पावकस्येव भाहोपयुक्तस्य भवतीति चेदाह। अरिष्टतानगत्सृष्टिस्थितिध्वंसलयानुग्राहकमसत्यमिहोक्तमिति
चकराणोपसंहारः॥ भट्टविद्याकण्ठात्मजभट्टनारायणकण्ठविरचितायां मृगेन्द्रवृत्तौ नववर्षप्रकरणम्। अथ मलसूत्रो
पान्तसर्वकृत्यदाशिवपतिपदार्थस्यानुग्रहेतिरोभावाख्यकर्मद्वयमवशिष्टमभिधातुं प्रकरणान्तरं। अत्र च सोत्रः
पादार्थिकस्वसंवेद्योऽल्पष्टो नाकाणि कल्पविधापाहाब्धेन प्रकरणेन तेषु। नाकाण्यकोपि जगत्सृष्टिस्थितिध्वंस
तिरोभावविमुक्तयः। कृत्यमित्याहिमिर्वाक्यैः पाटलिकः उक्तः। शेषपदवोधयोग्यानीति पूर्वपटलप्रवेशप्रक्रान्तः। नन् ग्म॰
मः शक्त्याधिकारास्य निरन्तेत्व कस्मादुच्यते। अनादिक्रियाने संज्ञगाढबुद्धत्वाणोः शिवः। तमिमामलमुद्दिश्याभगव ५॰

50

त्तं चेष्टितमात्रा मायाया परिणामो नावधिकारोन्यस्माचनयाप्युक्तं । तस्मान्निरोधेऽपि तमसा ग्रामोपरिचुक्ति: । केवलाभिज्ञतो

भाव: । तथा चोक्तं श्रीमत्स्वायंभुवे । शीतोष्णमिव यामास्यास्तं । निरोधसंशक्तिः । तथान तयासंयुक्तो मलानन्दगहद्धरण

प्रवृत्त: प्राग्मेयाद्दृक्क्रियानन्तमणोरात्मन: प्रकटीकरोति । सकोऽरेवानन्तयोर्दृक्क्रियपोर्मलावच्छन्नतादृष्टतानेम

योक्तमरिणतेरव णापणमाद्विभिव्यक्ति: । क्रियतेनन्तपूर्वोमासाद्दृक्क्रं । वस्याभस्वसक्रायपवारे । पान्निमोच

पतिस्वाणशिवा: सद्योभवं तितेते । सन्द्दृतो वाक्षडूनावणव: । पतयोथवा । स्वापानिलुनान्यामारमेश्वरोनुग्र

ह्णातिते ठ नक्का लच्चणिता: संपवं तेनन्नधिकारिणोभवंति । तेषां मलांशानुशेषते: प्रेर्पत्वेन शिवत्वापाग

त्वांतहनीवाधिकारिणामनुपयोगात् । किंमस्तारिसष्टोवाण निमोचपनि । तेपि सघपयशिवा: संपद्यंतेनथ्यनिरे

केण । अणवेन्यनपोः सप्तिसहाकालपोंजनपरिपाकवेल नाणनत्वात्तांशिवत्वव्यक्त्यानिरधिकारमूर्त्तिभाज:

मृगें. ५२ साधिकाराः पतितत्वयोगिनो वा आत्मानो भवन्ति सर्वथः । तत्र संहारे शेषा सधिकारा स्वा नत्वनुग्रहः स्ले नतदानीं तद्भाणकः सशे
षाधिकारिणो भवितारः । सर्गारंभे तु साधिकाराणत्वनुग्रहात्वनुग्रहीताः । एतत्प्रवृत्ति णणनुरावियेस्वाधिकाराधिकारात्मानो भवन्ती
ति । अथ सृष्टिसंहारकालयोरङ्कनमपि कथमनुग्रहो यातां शिवत्वं लभन्त इति चेत् । लभ्यनतएवता मलपरिपाकस्य
(51) रमेश्वरानुग्रहस्य चानिपतत्कालत्वात् । अत्रोवं सर्गसंहारस्वापकालेष्वनुग्रहीतानां शुद्धिविशेषकृत्वाद्विति
कालानुग्रहीतानां तद्विशेषमाह । तदंवंप नीशानपरभा जो भवन्ति ते । स्थितौ पानत्वगृहीतानि गुरुमास्थापवि
तत्तः शुद्धविधिकारणैः परमेश्वरः स्थितिकाले चित्तत्वतदितरस्थानवशासनवनिवेपरविषयपाय शासपवि
तानुकामान रूनत्वगृहीतानि तेषं दत्तीशारिरस्थि संपान्ने व लव्धपा संवा ह्कादिह्न शणा समस्कोरिस स्थाना राम.
नां संज्ञाणां तत्सतीनां च विघेश्वरणा मीशानस्येश्वस्थ सर्वाशां तत्ले हणास्य संवीर्षप देवमनन्तरनितत्सदभाजः स ५२

त्मालोकादिष्वरूपोपि नो भवंतीत्यर्थः। ननु शक्तिपातनिरोधाभ्यां परमात्मनैव नर्हितादिरोधः कथं ते परस्माद्विषे कांशरी
51 रिणां शक्तिः पतनस्यापि निरूपणे। तेषां तत्स्थिति गमो त्सुकांसुक्तौ दृष्टो भवस्थितौ। भक्तिश्चाशिवभक्तेषु प्रदानं तच्छासके
विधौ। अनेनानुमितिः शिरोहेतोः स्तु लक्षिष्यामाणि। अत्राणिशरणां तावदुत्तमिः शक्तिपातनद्युतिसत्वाछरीरवतां
येषां पापमेष्वरी शक्तिः पतनाविर्भावे पपतति। तेषां तमसा तेषु तत्रुकंठा। संसारादृषः। परमेश्वरभक्तिपरेषुभ
क्तिः। तत्त्वासकेशाद्वेश्रद्धाचेतिलिंगचिन्हं। अनेनेवविन्हेनतत्कथंवतावशिष्टस्य संसारस्थितिहेतोः पाशजा
लस्य सत्स्वप्यदीनामपनुमाने। पूर्वोक्तानां चिन्हानामेव संस्तेषु क्षिपतो। पाशशेषित्समाधं संस्मृतपोप्यनुमि
तेतीतिभावः। ननु किमनेनानेनाशेषेण शक्तिपातनिश्चयेन सकलसंशनशमिह्नतावदिरंकेवलमपामिकारणं लिंग
मेनकिंननिश्चीयते। पठकं। नह्यपत्यपकारेणनापकारेण कुप्यति। पः सम्मः सर्वभूतेषु जीवन्मुक्तः स उच्यते। तत्राह।

मूले. प्रत्युहृद्योगसिद्धानां कर्म्मप्रकृतिद्रुपंसमं जोष्टादिफलप्रयोगानां सामर्थ्यं कारणं प्रकृतिष्ठाऽपापारं रवैशिष्यान्मूपनेतत्र
५२ प्रयुजः । प्रत्युहृद्भिः प्राप्तवैतानिस्त्तदुक्तेन वपतं जलिखमृतिषाणीतेन प्रयोगेन वैसिद्धाः सकलग्लामसाहान्माथ्यस्त्वं प्रामा
नेषांपत्कर्मप्रामृणकारणप्रकारहेणाभ्यां वेष्टाभ्यां ग्रहसार्द्धको प्रबलहेतोश्च कितद्पंसमस्तितिना प्रकारिणिको धर्म
52 क्तिर्नाम्नुपकारिणीनी जिह्यक्तिर्माभ्यत्वादेवेन इवेत्नानाम्नाभिर्निर्दिष्टाते । तथापुनरपि विशेषः । गृहधिकारवतीषु
भुक्तिषुविषये प्रणापमुरीहारेलोकधर्ममर्णीदीहाशिवधर्मर्मणीतवेन्याहिताव हमाणाहे शिष्याहोदस्मच
ननिमस्याभिधीनिश्रद्धास्मनो वेलतणा तपस्तो कंश्रीमत्स्यस्मलापेधुवेपोपशाभिनवेषतम्भाणस्मतत्रैवनिषो
जितः । सिद्धिमाम्राणं स्मनर्थ्याद्विति । तस्मा तुष्पापाहा वेलतणान्मेवमहेश्वराद्यदिशयमिलहरणोऽष्टफलयो रग्र .
प्यतां पंत्रैस्म रादशाससामकमध्यफला ईतंपंवाष्टकाद्यपरावेकारिरप्योजनाप्यतां च निश्चेतेकर्मपाकिन ५२

पेश्यणतेष्वेलिप्यतेमक्तिसृष्टामिथक्रितारतम्यादुत्कृष्टमध्यमापकृष्टमध्यमापकृष्टसाधिकारापवर्गपदमान
इत्यनुग्राह्यामपेतीमात्यपः। पत्रैतन्साधिकारस्थक्रिजपंदर्शितं। ननः हयोर्यात्रिकरः कश्चित्स्यनिमित्तद्विविलक्षि
तः। मध्यमापकृष्टयोर्ज्ञोकपर्यधोर्वार्तिनः पदस्यायानपात्तस्नामहानस्पृतिसंभवेनवकश्चिद्यक्रिकरोतनपः
ननवनेनतमेणापवर्गस्यशमिः ननीयस्यांनितमसद्धाधिकार्यधिकारसमामिसमनंतरोऽनवनतस्थामः। स्वपाकोनिमि
त्तमेनस्थिन्हेवेचियं। पद्दृशात्रिंतसाधिकारापाउत्कैशिमाह। ईश्वरार्पणनिष्ठतैवेष्टंफलेतनमः पतेः। भवंसंसारानिलि
52 गानिकिंचिच्छिष्टेवदेहिनां। नमः पतेः किपाहेतुः निरोहतुर्गोमदेवनायस्यपद्वोधकत्वंतस्मिन्किंचित्रिकृत्वेधनिश्
तेमनागवशिष्टेनमसेनचित्तत्वंतारतम्यंराशीशिलां भवति। अतएवयोग्यतातारतम्येनतस्यमती। त्यम्हेश्वराः। स्वापेक्ष
मनुरक्ष्मानितिसाधिकारमिदंपतः। एतत्योग्यतातारतम्यमतएवतत्स्वापेक्षमनुरक्ष्मानि। अणुभिर्निजानावेकफवचनं। पि

सूत्रे । ष्यन्तौ वेदितव्यौ । अनुत्पन्नानिरुद्धाभ्यां नतो नकतो नीतिभाव ः । चैवेहेतुमाह । साधिकारमिदं पतः । पश्यामो येन नात्र
५२ पमधिकारपेते । नवनेश नीमधिकारे पपोगस्य स्मात्र्रापेहतो । सर्गपूर्वेक्ष्मा पापां स्वापमेवूनमं हतो । भविष्यामिस
गीर्भिमेके हारेणांते वस्त्रमालाल्नेनणापां ने तीपस्यां वभूनमं हतो पानन्तुश हस्तानिते शिवा ः संपदं नेस्वापावश्चानुश
53 हीना प्रवन । स्वापेणुमतु शह्मानोनिपत्याशके । नतोणुशहेल स्नापिनेमाहा । सपद्मपा स्याक्रिपनेतद्धिपोपोणुरू
पाते । सश्त्यानंतरीकः सर्गरोतनमीये वभूनमंहारेस्वापेव पोतुया घः । पोपद्मपास्यापनीपमाहाभिवधः क्रिपते । ग्राभि
वाक्रेशिवभाव ः संपधेते सोणुशहृणा यो तेप ः । स्वगु ः सत्र्रपहृस्वत रंनिपावत । तेएवं वो वप न्वोधपोग्पानितिपस्वा
णुक्तानदहंत्रिपानेनथ्यकाशदीशितं । पश्यरोध्या नूहंयानिसाहिम्रावितं नथ्या निमोचपानिस्वापरस्मानेनकेषांचि एक ।
देवनवायाविधानुत्पन्नस्मात्क्रेस नित्यत्रेषामर्थास्त्रिमोरोधहानिकत्वा नविपेचितं । हे सानीनुपावपकामिकेमेघकांनि ५२

र्तापि तमाह। तथा बीजं शालेः पावपमानिवेशनात्॥ भगवतः शक्तयः सर्वकार्यप्रवृत्ताः। ताभिः शालीर्हिप
त्या सा पुंभोगकारणं कर्मेहेद्भावं तत्कापेण वर्णिताः फलदायकोन्मुखमापादयन्ति यस्मात् तथोक्तं गमभजत्स
53 घः स्याद्वेष्वधारिणः। योग्यतापाकर्ह तस्मात् गम्भेपादकं पाकात्वं संस्कारमभञ्जदनादेवभूमा नंतत्कर्मसघनत्वेण
हीनत्वाद्योवधमिवतस्यान्नमपैत्फलदर्शिनित्येव॥ पद्म॥ ऊ॥ अथ मपाकं हीनत्वादिदृष्टं सहयितृकार्यसंप
दनाशक्तं योग्यतां गमयपाकस्यानासादनादिति। एवं सहस्य कर्मापि कं तत्फलदानाशक्तं। अतः पाकापेक्षा। पा
कस्था स्यनत्वतः सभवतीत्याह। पाकार्हमपि तत्पक्वेन शान्तात्मानमात्मना। धर्मस्तामानमप्यपंसर्वसपरिणा
मितः। पाकयोग्यमपि तत्त्वपमात्मानमात्मना नपाचयितुमीशे। सर्वस्ये वह्निपरिणामिनोवस्कनः सीर्हिरि
ण पंसा यारणोधर्मः पक्तिमणपेक्षपरिणामिततं नान्यथा। परिणामितात्कर्मणो प्यापेक्षो विपाकः। अतो न

मृगें. मायाशक्तेर्विक्षेपेणाःस्वकर्तृत्वेत्यतःप्रियकामित्वं।तस्मादपरिणामित्वात्।नैवास्य मलमायाकर्मतापरिणा
५८ मकत्वमनोरोहेन ध्रुवशक्तिमिश्रकं।ईश्वरमात्मदृष्टं।ईश्वरस्यावगतोनिमर्त्तसानिर्णायकैःभरणैकमानिक्षिपःस्मरणात्।
तदिदपत्ताचात्मसर्वकर्तृत्वपरमेश्वरस्यप्रतिपादितं।अतएवचास्यसर्वज्ञत्वंसिद्धमितीत्याह।सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात्सा
54 धकानामफलैःसह।योपश्यानामकिञ्चित्करत्वेनसदैवेतिसिद्धं।सर्वकर्तृत्वादेवेश्वरस्यसर्वज्ञत्वं।सर्वविषयंज्ञानंविना
सर्वकर्तृत्वानुपपत्तेः।योहियत्क्रियामभिद्धितदंगानितत्फलानिचनानातितत्वेनविधिवन्नतत्कारकोपयोग
मिसंधानवत्तत्कर्तृत्वेनघटते।कुविंदादेरिवपटादिकर्तृत्वे।अतः।परस्तुतत्वातः सततकार्यकारणायेनाले।वालि
शस्यमायाविद्याधुपमामहतेनतत्स्थितमित्यथामिवाशेषि।तस्मात्स्वतःशुद्धत्वात्तत्त्वंनकापिहते।तत्रसोत्पन्न·
कापिकंतस्माद्विपरीतंनज्ञातविना।शिवस्यतस्सर्वज्ञत्वमतोयावदाणवमलावृत्तत्वंनकापिहानं।नापिसंसारिता ५८

रुवमेतापविपर्ययानध्यवसायपक्षेऽप्यत एव हेतोः। तथा हि। यानि अंजनकमीलने तेषु तत्तदात्मलेशाक्तिभिः। यैर्जनक
स्यानुरोधेन ता निसर्गाद्दूरस्थानापि। यानि किल हानानि मलशक्त्यास्तत्ताद्रोग निष्पादनापयै जनकं कलाधपेतेन।
तानि यैर्जनकस्य कलादेः स्वस्वभवकाशकरणे नैया कि वर्यंजननभोनितेप विमयेया घ्यान वैन्यभिम वंति। तेवेश्वरं सा
नमेवं विषं। पूर्वोक्तादेवादूतिशयनत्वात्कारणात्। तथा वोक्तं श्रीकिरणे। अनादिमलमुक्तत्वात्सर्वज्ञोसौ ततः
शिवः स्मृतः। पतत्रेवंयतः। नाथ हेनावितहेतुं नश्वा वृषणपिशांकं। ज्ञानेनाभाविविमलं सर्वदा सर्वावस्थासु। अ
ज्ञसत्वपेतं हितानंदात्मकं। अतएवायाणात्। तद्भावे भावानहाविभावात्तद्विभापितारव्या हतमपि स्यात्। न
वेवं शांभवं तानं यतोनपरम्। तत्पात्सु यानिकं। तस्य च स्वस्वाधीनवृत्तित्वात्। शास्त्रेन तद्रूपात्तं। अतंनपो
तार्यविषयतान्नस्यानवक्तिविदुरावनः परोक्षा। यतः सर्वविषयं नमस्तानेप्रकाशते। तदाचेवक्रान्त्रियं च दृगितादि नाख

मृगें. यत एवागमेष्वीश्वरस्य शरीरेन्द्रिययोगः। ननु स्वातन्त्र्यविकस्मात्र तन्मयश्चेतेश्वरस्य ज्ञानक्रिये नास्य ज्ञानक्रियोपयोगि
५५ शरीरेन्द्रिययोगः। तन्मात्र एव समवीर्यं क्रियाशक्तिमत्वादिच्छामात्रेणोत्पन्नसर्वच्छिस्यादिकरणसमर्थतानुग्रह
णार्थं वा कारग्रहणं। अन्यथा निराकारत्वात् नपुनाघयोगात्पदुर्क्कश्रीमत्तो कारे। साधकस्य तु त्वर्थमस्य रूपमिदं
मूर्तं सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमिति। तदेकैकविषयाणां ज्ञानानां यपघने। कर्तृत्वं तदभिव्यक्तिर्ना तद
देवोपचारतः। यथा यावच्छिन्नवत्मवशात्मा तावच्छरीरसंकल्पज्ञानसहेतूनां नेन्द्रियाधिष्ठानभेदात्कृततमोपचारिक
मानेन्द्र। शास्त्रात्मनोपि ज्ञानतो भेदात्स्थितभेदात्सर्वप्रतिभेदात्तेषां वपराप। ज्ञाह्योला मेवानन्त्य। सर्वज्ञानक्रिया
रूपा शक्तिरेकैव शक्तिनः समन्वपादेश। तस्मात् ज्ञानादभिव्यक्तौ कर्तृत्वमपि तथैवोपचारादानेन्संशक्तिपद्यतेत्र राम.
निर्वर्तितार्थोपसंहारपरत्वा त्वोपोपस्ते पापवाप श्लोकः मता सरूपक रणार्थविशेषद्गिभर्ले शोदिता मितिरनि ५५

55

येविदुःशिवतत्वं। तेमोचयंतिभक्तिनोभवपंकमग्नान्नोदित्सोरागगुरुरूपाःपशुपाशात्मकं। अत्रोपलभ्यतेहेत्वादिवस्तुकार्यं
त्वधर्मकं। कर्तारमस्यतानीमहेशादिनानावरीश्वरस्यात्मतासाधिता। नित्यंकालानवच्छेदाद्देहमात्रप्रदेशगं। कर्माक्ष
मसमुत्थेः क्रमाद्युगपन्निःशक्तिमदितितत्त्वरूपमुक्तं। कारणत्वेनशास्त्रानुष्ठानिनोयेननाविनतरत्वेनकारणंकर्त्ति
त्वं। विनियोगफलंमुक्तिर्मुक्तिरथवानुपमतः रत्नमुनार्थः श्रेयोननमुपवर्णितं। नतदुत्पन्नस्थितिनिर्धंसनितरोभाव
55 विग्रहरूपः। कृत्यमित्यनेनपंचविधंविधेयमुक्तं। रूपमासनानेनाध्यसंनापितद्वैङ्गमित्यादिनानिर्णीतमि
त्येताभिः सन्तानरूपकारणार्थविधेयपदैरिभिः संक्षेपोक्ताभिःशिवतत्वंयेविदुः। ज्ञानंनितेगुरुरूपाः संसारकर्दम
निमग्नान्संसारिणोमोचयंति। नादित्सोरागपशुरूपंपाशरूपंचार्थद्वयंयेविदुः। यथाद्यात्मेवेदंसर्वंगुरुरूपं
देवत्वमितिसंविधपुरुषरूपेश्वरवादिनःकर्मकालाद्यकादिपाशरूपेश्वरवादिनोवापश्रुतोतस्यपमेयानाद्यतानि

मू.गं. संग्रत्वेनाकिंचित्करत्वौत्वामा याथावंचनमाशानएकवीरितार्थत्वात्तन्नस्तंयो गेविपो गोहो वा निगल्ला हिवस्णपे के
५६ त्वेसतीसनीम्वरत्वात्तथा विधेम्वराववोधाऽस्मो चनेसकललोकोपहासावहं यतः १ १२ ३ हे: चात्तसमनंतर
प्रकरणोपक्रम्यमाणा स्मततत्वोपहेपापयो ह्रत: ॥ महिविद्याकेटात्मजमहेनारापणाकंठकांतौमृगेंद्रहेतौरस्य
रपहार्थप्रकरणं पंचमं ॥ अथ विम्वनिमित्तस्पष्टामंलहाणा मात्मनः । तदी यो नो गतस्यापेतस्यापुहे शउच्य
ते । अपेहानी पाश्चात्यपरलोंतस्पृचित्तो भिधानस्या त्मनोलह्णणानुवावतरनिपारलिक याकरणिको संवं
धो हेपो लोकात्परत्तुशाग्वदुत्रेपाः । पतिपरलशुचामानाअतिपो नहत्वा मावहंति । विम्वस्पजगतो निमित्तं
मपत्नैनहेतुत्वात्तडागसाधनापनत्तुकरणप्रभुवनादिनामुसते: । तस्मात्मनोलह्णणमीश्वोणाानंतरमेव सपश्चात्
मं कथ्यते । तत्रपद्यपितेनन्नभावसिद्धेनभावितत्वं जगत्कर्तृते मवेम्परसिद्धात्तुपंगेणाचेतनसंहरकक्रियाह्णतरम्या ५६
स्था

56

त्वानि सर्वज्ञः। सर्वज्ञस्थापनोपयुक्तोऽनूद्यते सर्वलोकस्य मित्यादिनोक्तवायं कथितकल्पं। तथाप्युद्देशः। सोपपत्तिकमि
त्यत्र हृपसंदेहेऽप्युच्यते। कार्यक्षित्यादिकं नेश्वरकर्तृकं नोपपद्यते। न त्वार्थमप्यविद्यावाञ्ञानर्थ्यं कर्तृगौरवात्। का
र्यत्वं तावत् क्षित्यादेः स्वरूपेणैव शरीरादिमत्त्वेन वा कथितं। तस्य च केवलं सामग्र्याभिर्युक्तिभिरीशः सिद्धः। तत्तु कार्यत
दुपयोगि वा स्यात्। सोपयोग्यनुपयोग्यसोपयोगि वेति वक्तव्यः १ हेतोः। तत्र नेता वदेत् स्वरोपयोगि। न हि दृश्यते यादि
भिन्नस्य स्वात्मन्यर्थक्रियाकारि क्रियते। तस्यापि पूर्णस्वरूपत्वात्। न च न क्षित्यादिकार्यं हितार्थमेव क्रियते।
तेषामात्मैव तन्मात्रकारणीयस्याभावात् तेन स्यादि धर्मादि च सर्वगेयेऽसौः कारणोपेतं भवति न पटादेः। नैव तत्का
र्यमनर्थकं। कर्तृगौरवात्। आत्मा मे नापि कर्त्रीयत्कार्यं क्रियते तन्नानर्थकं भवति। किंतु नः परमेश्वरव्यापारि
तेनेर्गत्कर्तृभिर्विद्यादिभिः तत्कार्यकारणोत्पत्त्योर्जननं शक्यं दर्शितं। पारिशेष्यादनुपपन्नतः। न क्षित्यादिकार्य।

व

५२

मृगें कस्मात्तत्परस्याह । तेषामनः सप्रयलयोः । कर्तृकार्ययोः प्रसिद्धेः स्वकर्तृत्वाभिमानः सेवतः पश्चात्मेतार्थः । अथ चार्वाक
५७ च्छायपात्मा नित्यप्रमाणं शंकाते पचेदेहस्तत्वे नात्मपार्थाः स्मारणो न तु । न तूपलभ्यमानत्वेपो न ना नोहितार्थे
नांपरार्थत्वमलक्ष । तत्तत्त्वप्र: कायएव । यस्मादिमकाश्चोपपणोगिनश्च पृथिव्यामेजोवायवस्तस्मात्रहितादीनां
परार्थत्वेनात्मनामनुमानं । अत्रोत्तरं । कायोप्यचित्वाद्दारात्मार्थ्यस्तत्त्वं तत्रिपदेनोदेहोपि परार्थएव । आचेतनमात
श्यिधारित्वाहृति । तस्मान्नात्मार्थ्य परार्थ्यस्तनत्वुपपद्यते । ननस्वदेहस्पतिरन्यारीनां त्वपरार्थत्वानस्यात्मैव
त्वसिद्धोपपन्न: ननु देहादन्यत्वपरिहितेतनमंस्यात्स्यादेतन्देवं पृथ्व्यादिचतुर्भूतविकाके वाणादिकारणीभूते
गर्भादौ संविदुद्भवः । किण्वादिद्रव्यविकारमदशक्तिवत्तनिवत्त । तथाहि । कृशोहं स्थूलोहमिति शरीरएव । राम
हंप्रत्ययोदृष्टः । नचतदतिरिक्तात्मोपलभ्यते । देहस्यात्मेत्यस्यास्त्रीपक्षणामितरादिवद्यपलनिराकृत ५७

तानां। अपरपरार्थाश्चक्षुरादयः। संघातत्वात्। शयनासनाद्यंगवत्। इत्यादिना कणादोक्तं सर्वे चेतनात्मेत्यादिनाप्यनुमा
नेनात्मा प्रसाध्यते। न तद्युक्तं। तस्मात्मापलापि नस्वार्थकात्मन्नसिद्धेर्न हेतोर्व्याप्तत्वाहारस्य। किंचित्समारोपि। सि
द्धावपि चक्षुरादयो न तस्मात्मनो देवदत्तादिवत्संवेद्यमाने। यत्किंचन स्वयं प्रकाशते सएवात्मा न स्वप्रकाशरूप
57 णदितिविविक्तेन पाश्चात्मपरभावस्य प्रकाशमानस्यैवमेव करोति न च ज्ञाने च सा तादृक्। आत्मापरिभवेन
परस्परमाताभवेत्स्यः। परश्चात्मा नरा नोपस्या त्स्यपरोपरतुमीयत इति। न च प्रकाशते संवेदकान्तरस्यानु
प्रकाश्यते। प्रकाशं च भवेत्कर्मत्वं स्वरूपेण विना कथमिति। तस्मान्नानुमानेनैव हेतुर्न निश्चितेयमात्मोपलम्भ
नेनाप्यात्मवादेन न विशिष्टः कार्यहेतुः स्वतःसिद्धस्वार्थं कारणं नेत्रश्चेतनाप्रकारः समस्तरूपेण चेतनात्मकः तथा
हि। यस्मिंश्चेतसि नियतो प्रचयः परपचपचापचपः तन्नरात्मकं। यथा अन्यत्पचनापचनपरोरूपं चपाकंरूपावस्थानं

सू.टी. देशायोगेनवस्थाविरोधेन न लंघनादेहेतु कौवेदेहसंबंधिनाउपचयापचयावगुणं छिन्नानंदेहात्मकमेवायतोदेह
५८ तत्वेनैवनरजिनिरर्थकः पक्षः । स्वोपपत्त्यानिरूपः । नभोग्यत्वादिकारिताश्चमा ठविनभोग्यादिकारितो दृश्यास्त्रिहिहीनात्म
त्वात्तः । सोप्येवंदेहस्यैवतनः कदाचित्रभवति । भोग्यत्वादिकारितावा । पिपेकेवतत्विकारितः पदिणामिनोभोग्या स्त्वे
नैवचेतनाद्दृष्टाः पद्मापदार्थाः सदेहोप्येवंविधः । तस्मान्नैवतनः । तत्वंगगनादिभिर्भोग्यत्वमनैकांतिकं । भोग्यत्वेपि
तत्राचेतनमाभावात् । नानैकांतिकं । नदीपस्यदेहस्येव भोग्यत्वात् । यथैवंबिभर्ति वस्यदेहस्य कथंनोपभोगः । यद्यप्येव
तद्देवस्थोविद्यतेउपभोगः । कथाद्वारेः नपुनः कांतारेः कामिनादेर्वच्छात्पापेनात्वस्त्रीणांअपत्न्यादिकारितेनैवमिक्ता
स्त्वहेतुत्वात् । तद्विकिरोवाक्तत्त्वंकृत्स्नंतस्य । समाधकारणतास्यात् । कर्तारस्मादि । एवंतात्पर्यापविनेत्वे । तस्मात्सिद्ध राम
मेवतत्कारितानां भोग्यत्वाद्देहस्याचेतनसमानेतत्वपत्यर्थमिति । उत्तरपिपादमन्तमाश्रयाकतो । पश्चिमनतिवसत ५८

58

द्वा। पलिक्षनिएस्यमाबोषट्भाबेबाभाषज्ञानकार्यंशीतमिवहिमस्य। मनिवस्तुक्षशोगिनात्मकदेहा। भकभूतविशे
षपर्यिणामेसता। द्दसतिचपधस्तेनक्मिन्नसत्वाद्वेतन्यंभूतविशेषपर्यणामक्रुतोभानबापयेवेषि। तदेतद्देषपत्रं। पला
न्नमनीयष्ठबेबिनिः। पमज्ञावएवपस्यभावलज्ञन्नस्यकार्यमिनिनिपमोवावस्यंपनिज्ञानयः। युक्तपातद्दभाबेपिभ
58 वतक्तनकार्यंतापोगानयपायथ्निमज्ञावएवमंभवन्भूमोग्निकार्यंः। एवंवशीरा। भकभूतमज्ञावएवभावः। तदे
भोबेबाभावएवचैतन्यस्यपरिमाननदेहेमंबंधिनपावनीपेन। पावनाशीराद्दमज्ञाबेपिगभादवन्न। कालंववेतना
पगमोद्दष्टः। नन्नसानिसत्वेदेहा। भकंचैतन्यस्याधकं। नवभूतशीरा। पिज्ञाणायात्मकस्यकापोत्ममद्दपस्यचतेनमो
पगमान्नगीवावस्थायाभिनशीरा। भकभूतमज्ञावस्तम्भाद्दचावेतननं। पत्रनातानिसत्वमेनेकांनिकीकर्तुम
शक्तं। मेगगनामनोपिहिकेवनवलक्तंधपः सोभ्माणस्खकिपंतमपिकालसपलभंतो। तेषांवनीवत्वस्थावदेहा

मृगें. मकभूतसूक्ष्मेष्वपि नैव तन्मात्रं संभवो गन्धो वस्तूनां वमकत्वमामग्री स द्यो वेपि करणविचैतन्मात्रं संभवत्वमात्मास्मितात्वमनेकानि
५२ कमेव। तद्गुणी वरवस्थाणां परिणामवैशिष्ट्यात् चैतन्मात्रं संभवत्वमा विषयपरिणामभागानरे। निगमात् हरेहेतस्भावरणित्वन
रूपिताकिंभूमिकमेवांशकाले। परिणामस्यावैशिष्ट्यादित्यर्थ। तेनाकोमाराणां वनाय वस्थाभेदादभानात्। तन्तेरेवस्थाविशेष
59 भेदेन वरेहाः। भकभूतपरिणामेष्वंशकमते तन्तेहेदिश घ्राती वरेवस्थाणां पश्चैतन्मत्तिमतन्मपा विषभूतपरिणाममक
ततन्न हूरपरशी कृशघने कार्य एकाशकानिह क्रमात्रिहिविलाना निपूर्वपूर्वनिरोधेसमुत्तरोत्तरा। त्रिपरिणाम
वैशिष्ट्यादेव भवेति। नान्यतरहितेनेहेहारन्यश्चैतन्मामिति चोद्यं। अत्र परिहारः। नस्मृतिलक्षण। तदेति शुक्तयर्थमक
मसंवेदन विशेषस्य परिणामपित्वाभ्युपगमेसति स्मृतिर्नावकल्पते। परिणामविशेषाणां क्रमभाविनां भिन्नता एव
ता। अत्र विदितसामान्यविदितस्य चाभेनास्मरणात्। नह्यनन्तभूतदेवदत्तानुभूतं यज्ञदत्तः स्मर्तुं शक्तः। एवं मा भूत्स्म ५२

तिः किं नः छित्रमिति चेन्न नरूपत्वकमित्याह । नापेवं तद्वतीनत्वात्समर्तकापेतगोत्वतः । सकललोकप्रसिद्धस्मत्यपट्ट २
वस्त्रावत्रे शकाः । स्मृतिरेवं त्वगुपपद्यते । रिहस्यास्य क्रमसिणा मितेपिएकलभावस्तारन्यस्नवर्थमेनिषेधोनन्तद्धानस्या
नएवानुभवित्वाप्रपत्वानुमेयानास्यारिति । यत्तरस्यस्मात्स्मृतमन्यथानुपपत्तिलस्य गारुपिहृतो रैहारस्मः स्मर्तानाकीति
59 नचवाच्यं । किमेभिः परानुमानामहि घ्रासो वीर्थे हृतारिभिरिति पतस्माकिस्यानिक्षोरपिहुर्गनस्यरोगत्यमिवबला
रैवानुमानं व्याप्तिमनुत्वभिरिति । तथा हि तेनवतत्तेकत्वमाणवारिनापिचतमर्महाभूतगतिरिकृततानतएनसुपगमे
मृमाषाणाहिस्त्वागरलहारणाश्रयवीजलारिस्वमरः । साक्षित्तमुद्धारिनाहिरूपस्यगुणाभेरेनमवंप्रसाहेणा वृगाहितंश
कं । तस्यप्रतिनिपतनथाकिहृतते नाशोषमगहृतर्गनपहर्थविषपान्वपयहृणोत्तमन्त्वात् । यपिवपत्रकाठिन्यंस्पर्शविवी
स्थलेपलँ नारिवस्पर्शवित्वाभावेकाठिन्यस्यामावोवाधाहस्मिवा । पत्रेद्रवत्वस्य तत्रलो । तैलघृतर्हीरादरस्पुहफत्वारित्वा
पर्व

मु.गं. घत्वपञ्चरूपत्वमनुमानांगं कल्पनीयं। धर्मिणि चेद्धेतुश्रीकृतेन तद्धनसाकांक्षमादेः पृथिव्यादिधर्मत्वनिश्चयात्पृथिव्यादि
६० भूतचतुष्टयावृत्तत्वमपि नानुमानं विना वगंतुं शक्यं। किं च शत्रुत्वे च प्रमाणेनानुमानमिति प्रमाणाप्रमाणविवेकानास्प
न्नत्वनिश्चयः। यथाहुर्धर्मकीर्त्तिः। प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः। प्रमाणांतरसद्भावर्त्ति। न परः स्वपरानि
(60) द्धत्वमनुमानमात्रमपलापनार्थं चेद्धेतुविशेषानुमानेष्वकारणं विपेद्धर्षितं। न तत्त्वसंवेदनं सिद्धत्वेनापरोक्षसाधनस्या
धनापन्नेषु प्रमाणांतरस्यानुपयोगात्। यदाहुः। अनुभूतौ प्रमाणानां परिनिष्ठासमाप्यते। तत्र तत्त्वपीचयाल्लाभि किं
नचान्यैः प्रमांतरैर्विधि। गतमेतत्। पद्मपीठगामस्यैव शिष्या इति चेन्न स्मृतिस्तोत्रेष्वविद्यमेयप्लोकान्नोर्द्धनरेशतश
वा वत्स्या यो सत्यमतावेवेदं नवसंभवेऽपि परिणाममस्यैव शिष्या इति सूत्रस्वभावपनिवारकत्वेन परमतोशकयाव्या राम
ख्यापसमाधीयते। यदुक्तं नाणवे क्षपतीनतानात्। नह्येवं कश्चित्समासिद्धं पद्मनाभः सत्यमेतत्सवेदनमक्लिष्टमतिस्तु ना ६०

ली। तपि तज्ज्ञत्ववतीनमेतन्नः। पत्रिर्नो विवञ्चपिकाष्टाद्दविवसंविज्ञानसंवेत्तिनतस्मोद्द्वाद्दसः स्मर्तो लीते वमपि व्याख्या
पमानेन कश्चिद्दोषः। एवं पशुपदार्थस्य साध्यतद्विशेषान् क्रमाद्द। नाथापकोनन्नाति कोऽनेको नापि नरात्मकः। नाक
र्त्ती भिन्नविद्योगीपाशांतेशिवनाक्रतेः। सचात्मा नाथापकोनापिन्नातिकः। देशकालाभ्यामनवच्छिन्नत्वात्। तदाद्दः।
60 अनवच्छिन्न सद्भावं वस्तु यद्देशकालतः। नित्यं तद्विभुचेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यतेति। न चासावेकः। एको वेशाम
वेभ्रंतानणात्मेति पतिपत्रानां ब्रह्मविदामिवतत्समरणाकारणाद्दिर्ग्यतिनिपमदर्शनस्य प्रह्णयवजनतापकस्यापन्ने
ऽमशकालात। तवनेपापिकवेशो विकारणामिवजत्रः। नापि सांख्यनामिवाकर्त्ता। न न केवलं विद्दिता गंतत्रनात्त्वि
तापक्कः कृतदसाद्द। पाशांतेशिवनाक्रतेः पाशानामविद्यादीनामंतेतत्सन्निबंधकत्वमपगमेपतोऽस्यात्मनः शिव
तव्यक्तिः श्रूपते। तणावोक्तं। आणात्ममलमायाख्यकर्मबंधविमुक्तये। पक्तयेव शिवत्वस्य शिवाज्ञानेऽपवर्तितद

मृगें. ति। नचानच्छिवत्वमव्यापकत्वादिधर्मयुक्तं। तत्कर्तृत्वादिहेतवो नित्यं कालानवच्छेदादेव तन्मात्रप्रदेशगमिमादिनाथसूत्रततादि
६१ लक्षणतत्सोपपत्तिकं लाभ। नचव्यापकत्वनित्यत्वादेस्तु कालेवेष्यात्तं मार्पवत्छापानमात्रत्वे सति मं तच्यं। अमइ मतत्वं भवसो
पपादयिष्यमाणत्वादिति महाविद्याकंठस्तनोर्भट्टनारायणकंठस्य कृतौ श्रृंगेन्द्रवृत्तिदीपिकायां पशुप्रकरणं समाप्तं॥
शिवः पूर्वं यथा सिद्धस्तथाणोः पाशजालमपोहतीति मूलसूत्रोपात्तात्मस्वरूपानुप्रवेशे सति तन्मध्यपातिस्वरूपनिरूपणं कृत्वा
नेन प्रकरणेन पाशस्वरूपं निर्णेतव्यं। ततः सर्वत्र प्राकरणिकपाशलिङ्गपरीक्षायां कामं स्फुटमेव प्रतिपादितं। अत्र
स्पष्टः। ततः पाशात्मकस्त्वत्र पाशशब्देनेह कर्ममायाकार्यं यद्बद्धं। पाशजालं समासेन धर्मा नाम्नैव कीर्तिता इत्यादिभि
र्वाक्यैर्निर्दिष्टः। अत्र याविद्याख्यः पाशः कथ्यते लेशतोऽधुना। एवं नामपापेन तपो भवं सिद्धगतोऽणवः। अत्रेति पशुप
हार्थाद्धनेनैव मविद्यायाश्च ज्ञानं जननमाणवः पाशश्चाद्रोधपानेकर्ममायादेश्च शुद्धाशुद्धाः पाशाः अशुनार्ध्यानेनात्मनः सं

ऽपतः कण्ठेनैव का मपगमे परुं त्मा न्मुक्ता ग्रणवः ग्रात्मानो नगतः पतपो भवेन्ति । तत्र शिववर्स्तानधी नता तं आमि
यक्तिर्युक्ता त्मनां पतिनं । विवेश्वरा घधिका भज्जां तेपचविधक्र त्मकाप्तिनं । अथपुक्तेः याकुतोव सीपते पाशि तत्वम
गोपीपतिचेत । तावक्रिपपोः सर्वार्थ ताप्या हतेः । अथ यथा हिपा श । भावेपा रतं अंवक्रथं किं निवंधने । तामाविकेवेनु
क्षेपुत्र कषा श्री । निवर्त्तन्ते । पाशाहि तस्य हिपुं मोनवध्वतं । अवध्वस्य चाकिंक्रतंणा रतं अं । पर्हानिष्ठतो पस्मानिष्टश्रा
61/ प्रिं । रिष्ट्या यात स्वभवति । अथ यदन तेना स्यतता रतं अंपा शाक्रतेश्र पितत्वा भा विक पिनिं तां हेपुक्ता पुष्पुक्त
शाहस्य निर्श्वनिर्णय गतपाशो हिपुक्त राश्री लोके च सिद्धः । एतदेव यदुपदाहुं । वंधमूल स्यवशितां दृशांवध्वस्यवश
ताएतावती तेवस्थतपुक्तातेवद्धपुक्ताणोः । हपोदेवनहद्धस्यवद्धते । पत्ता शितत्वे ममपाशितव पना । तत्वेपा
मस्व रापतत्वमित्यर्थः । पुक्तस्य चैतावरेतन्नुक्ताते । पद्धवतापगमात्तद्धशितत्वे । तातेऽआमिबक्तिः तथाहि लोके

मृगं॰ पिवेषरहितो वर्धीवडुस्त्ववयवस्त्वेनैकिमनरत्वाद्भा नतयासंयोगत्वं। तमस्मादेतोर्यदितत्वात्मनःरूपस्या स्पारीणातेश्चन
६२ द्वदत्वेगमपत्वातिशेषः। नद्यवद्वस्यत्वातेश्च्या यातोभवतीति। नवनदात्मनोनाद्दिकाली नतथाहान क्रियाशक्तिव
त्तिसमेप्रखं। श्रानिरूपसंगात। तथा हि तस्मिन्विनेविदारिकत। अनिक्रिमाधनसंदेहोत्पत्तौ नमनपायिण। तस्मिन्न
(62) ल्मनः पारतेयोनित्यमुपगम्यमानेकदाचिदपिन दृष्टेदाम्भु। किमाधनफलाणःपरेरणीशहानपोग्यादिद्वनर्थकः। स्वा
तंश्चाभिव्यक्ता भागात। मदेशास्मवोवद्धतपातास्थितेः। सत्वमनपायिणा। निरार्पतामीदृशीसंमाणन्तर्द्धितिरेतद्धर्मनिरि
तिभावः। तस्मा। स्थितमेतनमाशक्कतेपारतेयं। परमाण्वानना दयः। मकिलात्मा। नित्यव्यापकविशेषक्रि निधिर्व्यर्थ
सिद्धपे। पारतंशाभवे वापितानिषमन्यपावलं। परिहृयाणुत्वाद्यविरोधपरद्द विशुक्तिनेमवेनदानी नित्यव्यापक राम॰
विशिष्टतात्मस्वदेहेनसत्यपिकथंभवाव स्थापोगलत्तगास्यार्थस्यनिषतेपपशोऽरदपाशवेपश्रुचितंकलापुत्रेननंस्य ६२

सामर्थ्यस्यान्विष्टत्वापेक्षत्वात् । किन्निमित्तं वक्तव्ये शास्त्रं भवेत्केवलमवेषि । नान्यथानुलेखनीहते । पाशानभ्युपगमेमत्तिसभा
वतत्वसामलविन्ध्यहयानान्‌ इत्येषणास्यानर्थक्यानेष्टव्याच्छाद्दषे पर्ये शास्त्रे वा पाश्चेन्द्रियंशाच्ल्लोत्रेजनमपेक्षते । न
62 स्मात्किमप्यस्याप्तिज्ञानक्रियासंनिरोधकं । पल्कृतः स्वातं चायायानेः । तस्य वर्णामस्याणोः पंचस्वोत्तमसिर्शाकोर । प
र्यापर्यर्वकूपमिगीतमहरूपरागभिः मरा । अस्याम्नानत्तरावर्णामंनत्वपंच स्वोत्तमसिशेषेशास्त्रेवस्यमाणेनामभिधाभिहितं । त
त्रैपरागभिः परागशास्त्रवणोत्रभिः कदाचिदपि नवृद्धं । अथ केनामभिस्तत्वाद्देषुकमित्याह । परात्वपरशनीहारमूम
मूर्च्छामलांजनैः । अविद्यावृतिरुग्लानिपापमूलहृषाद्दृभिः । न च तद्देकैकस्मिन्नात्मनिमित्तमपिप्रेक्षमनेकाचिद
वा । करशक्तिपुरुक्षमिसाह । तदेकं सर्वभूतानामनादिनिधनं महत् । वस्तात्मस्थस्वभावालंनापापिशक्तिसम्भवत्वात् । तदा
वाणानरूईश्राविश्वस्यापिभूतसर्गस्यैकमेव । कस्मादित्यनेनैवविशेषणद्वारेणाह तमाह । अनादीति । यस्मादस्यमाणापाप

मृगें० आनन्त्यं सर्वभूतानामनादि। नमायीयं बन्धनं द्वगं तु कमनन्तं वैकमनेकत्वादित्यस्माद्धेतोरनेकात्मकाणामनादिपूर्वकत्वेनानादित्व
६३ मुपपत्तिः। तत्र कारणानादिपूर्वकत्वेपि कलादिवन्मायेयत्वं बन्धकत्वादनादित्वं मणिष्वपीति गीर्वाणं। पयोकं श्रीमत्किर
णे। पयानादिमलं तस्य कर्माप्येवमनादिकं। यद्यनादिनसंसिद्धं वैचित्र्यं केनहेतुना। तस्मादनादिकं कर्म मायाप्येवं मवेन्नये
ति। तद्विग्रहिणः शिवस्येव सुन्नं वै धाम संभवात। तत्र द्वावेवानमलादिरनत्वमिति वक्ष्यामः। निवेदयन् मम मेयमित्यर्थः।
आपकानामात्मनामामायाकलात। यदाह सामात्म्ये नत्वस्य परिणामकालापमात्रिणाशक्तिशनेन युक्तं। तथाचोक्तं
तत्र त्वपिनिर्णीते मलशक्तेरोविभिन्नाः स्त्रमात्मैवेवत्तिहेतुगार्याकारिणि। तच्चामने। तस्मादित्युमवीर्यानानहेतुत्वस्य कोन्यथा
। तथाद्धियुक्तानेवं वेद्यो हेतव स्वमतो यथा। तनेषामात्मनामनादिका लेख्यितम नारिहस्तौ। ततादिमनेन स्थितं। स्त्रैवे याम
वस्तु किमाह। सर्वागवेति। परिग्राहिमितेनात्मतत्त्वस्थितं तदस्य पगमते। तद्यातयोगेहेतुर्वाच्यरस्याद्धाः। तत्तोत्व ६३

63

63

येति। पदिष्ठजरेहं जनमनोमयेति हे तस्मनप्रैहे सा त्मानमाश्लिष्यति। तत्र नीसुक्तानयान्मनोहराहि। उपनदर्ध्वंक्रिया
क्रणेनातिप्रसक्तं। कोर्हाश्चरातिनैवतन्मोहेपत्वात्ततोपृथक्ति। मुक्तात्मानोपिपरिपुनः पुनर्मलेनयुज्यंते नतोगजस्नानवत्
येस्मिन्मोहेभिध्येयपातः भूयोपिमलयोगतः संसारितापाः संभवात्। तस्माद्रागद्वेषकर्मात्मनोमलं किंतुर्धनादि। तत्र
योकं श्रीमत्स्वापंप्रसुवाहो। अथानादिर्मलः पुंसोपरसंस्थपरिकीर्तितमिति। अथाहैकपुंसोनरमाह। नैकैव दूसंख्या त
नाहपुरुषाश्रिमयन्तः। तदेकं जनमेकं। अनेकत्वेप्रमाणभावात्। एतदोपस्थापनाह। सिद्धितत्वादिषु अनेकत्वं परिणामि
त्वादिगुणयुक्तं। परस्त्वेकं यदादितदुत्पाद्यमानं दृष्टं। नैवं तदुपसंनिषत्। अनाद्यात्मा कारक्रमात्। अनुष्ठामनेकत्वेषि
कारणपूर्वकनादृश्यादिप्रतीत्यमानत। यथात्मसुखदुःखफलानितानापि शक्तिसमूह एवादिरिति प्रत्युक्तं सउपपादयितुमाह। किंतु
तत्तत्कोणेनेकाषुपमुजानादर्शनात्। एकत्वापत्तेरनेकाः। यथात्मसुखदुःखक्रिया सन्निवेशादिकानितानः। पुरुषप्रत्याः। अथ

मूगं॰ यैकत्वेनैकस्मात्तु दृष्टार्थस्तेनास्मिन्सर्वेषां तु स्वकालेषु शक्तिः स्वाकारापन्नतया तु रूपाक्तिर्यौगपद्येनोपलभ्यते तस्मात्कार
६४ णानुमेयशक्तिक्रमः । नवता स्वस्कन्धकपः स्वातंत्र्येण हर्षंस्वपमरं निवा । किं नाहि । तासां मा हेस्वरोशक्तिः
(64) सर्वानुयायिकाशिवा । धर्मोत्तरवत्नेनारेवपाशरस्वपवर्णति । पाहृती शवलेकर्मैस्तादिनाशाग्नलेननोतरीपक तपोरिद्ध
ष्टांवप रभेस्वरोधशक्तिं व्यापारेणोलक्षयति । तासां नलशक्तीनां विक्रियाणां निरोधकत्वलक्षणास्य धर्मस्यानुवर्तना दे
तोः शैवी शक्तिः पाशानपोपवर्यति । नक्रमत्रमुखंपाशते । कुतरति विशेषणाद्वारणाद्वैव हेतोः सर्वानुयायिकाशिवे
ति साहिसकलनगद्गुयहलमावत्वेन नतंदूपः स्वाधिका । एवं च परिणामयतीतान्स्वरोधांतकाकंचिन्नतिष्ठा । एव
न्मोलननमायुतेनेहत्वयाहिको थते । परिणामसहासानिपरिद्वानर्थरतिणोविक्रतेपरिणामयतीतिहस्यं । एतास्व एमं
ता सवेभूनगताम्स्वसंवंधिनी शक्तिःतेषां तेनारविकाकालेयावत्परिणामेन पोनमतिपतिशक्तिःकार्कीर्यक्तिघा ६४

हेतुभूतपोन्मीलनं प्रदानेरो क्रिलहानुग्राहिकेत्युच्यते। कशोइनमूर्द्धामिहानुग्रहेकव्यापारईशानः ईशानमूर्द्धा इति मंत्रलिं
गं। सकलसकलज्ञानस्तुग्रहेनितोयुक्तना ईर्ज्ञितो प्रसिनः नतः यवनेणा परसेपः प्रकाशिकयाहानभासातपोन्मीलि
तमलरूपाणामणुवर्गाणां पदोन्मीलनमात्मारूपिकामनेकरोतितहानुग्राहिका भाप्यते। अपगुनि: यत्रपति। शोभे
64 स्थितहायनुग्रहं नहितोषितपाभिप्र:। युगपन्नमंशक्तिः सर्वानुग्राहिकाकायं भूतोपका येत्रयक्षवन्नमनग सभो:
अपकारकमार्गिशपयुसतेहं ने तोरंतां। चितः सकलात्मानः आदिग्रहणात् चितोमलकर्ममायापाशकार्णा तिन
हेतत्संवंसर्वेशितोरेवकिलपरमेश्वरस्यानुग्राह्यं। नस्वानुग्राह्यतमेषां विहविताणवरूपपाशानां तुसकालेनघटते।
तथाह्यविताणपाशानां अनुग्रहे पाशपल्यशक्ततिनिरस्कारः साक्षादनुग्रहः।। चितामनुग्रहे सतिहेधानां समभावनमि
तिपाल्य। विशेषविना घणगणरेषा मनुग्रहानुपपत्तिः। ततकथं सर्वानुग्राहिका शक्तिः स्मृता। किंच रूपया सर्वभूतानामनुग्र

मृगे
६५

(65)

हृच्छक्तस्य पशुत्वरूपकारकस्यापकारकं दुःखरूपमाणमेवाशिवाशनोलमनु शृह्याश्रुत्वं कृपाश्च किनारम्भातं चाद्दिग्ध्यपिता
नोपरमात्मनो बंधकानुग्रहेणाथापितत्वं यत्नं तच्छक्तिमिति शर्वस्यतः॥ सिद्धान्तस्तु न तोस्यापकृतत्वेमलस्याणोरनुग्रहः।
किं तत्पक्रियते किं चित्त्वरूपापेन नान्यथा। सतां विदं विना मनुष्याणां इत्याह किंर्नवासात्क्षसकालमपि तत्स्यनुग्रहो नुपप
न्नः। पश्यावित्ते भावात्। नत्वणोर्थ्थयनार्थमलस्यपरिणाममप्यनुग्रहं करोति। अपि त्वनुग्रहोपि वा न यद्दिहा। पक्विं
चित्स्वरूपापेन कर्तृत्वाभिवितं तन्त्राणापेन। अपि च सा स्वरूपापः। पतृता। नमाधिकारे नमपि शक्तिर्भवानिकस्यावितः। अधिकार
पितत्वके पराणामाश्रि वर्त्तते। सोपि न तत एवास्यारपिणोप्यसवक्तनः। सर्वथा सर्वदा यस्माच्छित्वणोज्यमचेतनं।
पाच किल मलस्याधिकारत्वात् स्वशक्तिः कस्यचिद्भवति। तच्छिर्शक्तिरेव शक्तिशाभिधेया। यतः। अधिकारश्चतेष राम
केः परिणामात्समाप्यते। मलपरिणाम तदहेयोपि व्यक्ततोन स्वतो भवितुं शक्तः सर्वप्रकारेण सर्वकालं यावेमन ६५

स्वेनेनतत्त्वकस्यन न कार्यदर्शनानानेस्मात्स्विदत्तुग्रहस्यात्मद्र्यांजनानिशिगिणा मतत्मात्मनेतो । स्ववपीरुस्य मतदर्हस्वापि
~~घातकतेनस्वतो भवितं शर्कः सर्वथकारेणकर्कारं चावेतेनसवेतेनत्वपुर्कं स्वनवेनकार्यदर्शनानानानस्मात्स्विदत्तुग्रहस्य~~
65/ नर्द्दांजनानाशिगिणि स्मिमत्स्वचपारस्परमगिरोधदनिद्रव्यमवेधानिरासः । अथापि द्वितीयपक्षपरिहारः । यथा ह्यापरिनोवे घसकु
दव्रापिनवेगिणा । कोदाविशिष्टार्थदापिनाद्दुःखहेतुः । प्रतापते । पाकाशून्यदशक्तिगाणि वाप्युत्तमनस्ता शशक्ताउवर्न
नद्दारेणजन्मद्वावणा दुःखदापित्वात्मामोपिणमे स्वात्मनःसुखायेवयश्चजनतात्रुदुःखहेद्वावगण्यते । यथा वेघस्त्री
णामात्मीरनारीणिणाचधूपत्रीणिकोर्पीनेत्रभिमतस्या रोगपलदणास्यार्थस्य साधकत्वादयथा हेत्रापि न दुःखहापि
तैनेवगण्यते । ननु भ्रांतत्वं न तत्त्वहलान्तपस्यभगवतः किंणाशधर्मांतुवर्न्तनेनेत्साह । सर्वगतात्मकेशस्य नापि घ्रानंधि
हन्यते । नचापश्राक्तिकर्तृत्वं तस्मिन्त्रोहास्यमेतिरसः । अविद्दविष्टावं भगवतो न विहन्यते । सर्वगतात्मकेशतपासर्वकर्तृ

मृगें॰ नाद्यपत्यकर्तृत्वं किमपक्षितमेतत्तेनोच्यते न ह्यस्मिन्नापितत्वकर्तृत्वमधिष्ठानेन स वै हि ग सर्वं करोतीत्युक्तमीश्वरासिद्धौ ।उ
६६ हारनिरसद्वारकः । तस्य भावश्चोपादानस्य कर्तृत्वमित्यर्थः । न हैवं पुण्यपापवर्गान्नियारिहत्वं शङ्क्यं । प्रमाध्यते हेवयदपत्रेऽनुग्रहेण ह्यर्थमा
हार्धर्मिणोऽनुग्रहो नाम यत्स्वधर्मानुवर्तनं । न सांसिद्धिकस्य विज्ञानतपःपाशानामनुवर्तने । धर्मिणोऽनुग्राह्यस्य धर्माणां पर्यु
66 वर्तने सोऽनुग्राहकस्यानुग्रहः क्रमविकसत्स्वरूपाणां पश्वात्मनामभिव्यक्तिविवर्तः सन्ति तथाविधा धर्माः कस्यचिदपि ध
र्मिणो नास्ति यः परमेश्वरेणानानुवर्त्यते । नाधिष्ठीयते । तस्य सर्वव्यापकत्वात् । एवं च । गताधिकारनीहारवीर्यस्य
मत एव धत्ते । पशोरनुग्रहोऽन्यस्य तत्कार्यारम्भिकर्मणः । गतः समाप्तः । श्रेयो हि तन्निरोधकत्वलक्षणोऽधिकारो यस्य तद्
ताधिकारनीहारस्य न समस्तमलस्य संबन्धे वितीर्णसामर्थ्ययस्य तस्य तेयाविधत्वात्ततः पशोर्बुद्ध्यात्मनोऽनुग्रहमेव धत्ते । वर्द्ध राम॰
ते । वृद्धो भवति । निवृत्ताधिकाराणां मलशक्तीनां विनिवर्तनं । अस्य तमलादेः पाशजालस्य तत्कर्मणः परिणाम ६६

तारेता इत्यर्थः। तत्स्वरूपोपजनकत्वेन तस्मादनुग्रहो भवति। तदात्मिकेन तु तेषां संसारिणामवधयोजकत्वेन एव पाशानामनुग्रह इत्य
र्थः। एवं वस्कृते किं यावच्छिवत्वमित्याह। नोद्धृत्य परिणामित्वधर्मिणोऽनुवर्तनं। मलस्य साधिकारस्यानिवृत्तेस्तत्संसृतौ।
मलस्य साधिकारस्येत्यागमवत्सो अनसाधिकारानिवृत्तेः तद्भावभाविनामप्यनादिकालीनानां पाशानां परमेश्वरेणाधःशक्तेरपग
मोन्मुख्याः परिसृतौ किंचिच्छिथिलीभावे सति बोद्धृत्वधर्मानुवर्तनमात्मनोऽनुग्रहः परिणामित्वधर्मानुवर्तनं पा
शानामिति। उपसंहरन्नाह। तदेवं यौगपद्येन क्रमात्क्रमशश्चैवं हि। मायापाशाः साधिकाराः पाशाः कर्मसूत्रोक्त एवं ते। इते
नेध्रक पाशुक्रा यौगपद्येन विशिष्टतोऽनुग्रहोऽनेन विस्तृद्धः क्रमात्क्रमशश्चैवं तदुक्तपादः। मलं च मायापाशाश्च कलादि
क्षितं तत्साधिकारसहिताः पाशाः कलाद्याविर्भावलक्षणास्तदुपसंहारात्मकश्च कर्मणास्तत्फलदानोन्मुख्यापादनात्म
कः सोऽयमनुग्रहो मायाकर्मणोरत्रोक्तोऽपि मूलत एव तेषः। सर्वथा लर्वेहापदस्याचित्स्वरूपोऽपयेतनमिति तस्या मानेन सर्वस्येवो

मृगें· क्तत्वादिति अत एव विद्याकंठात्मजनारायणकंठकृतौ मृगेंद्रवृत्तौ कालानलपाशपरीक्षाप्रकरणे समये श्रयपारा
६७ पदार्थपरीक्षाधिकारान्त्यमनंतरश्लोकसूचितकर्मपाशपरीक्षाप्रस्तावः पदार्थाश्रितं वैधाश्च्या सत्तोकशकरणा
भणतोक्ताः । अथेदं शरीराद्यर्थवैचित्र्ययोगस्यानुमीयते । निमित्तमागामिभावाद्यतो नागामदेवमतं । अथैतत्कर्मव
(67) रोधशक्त्याख्यपाशाद्वयविज्ञानेनेतरं । इंद्रियैः अंतःकरणबहिःकरणैः शरीरेण च स्थूलसूक्ष्मरूपेण पार्थक्येन्द्रिया
र्थैर्विषयैर्यो विचित्रात्मनो योगः तस्यागामिभावात् तन्निमित्तं न कारणं निमित्तमनुमीयते । नन्वस्तु तन्निमित्तमीश्वर
के किंचिदिति । अयं ममाभावो नेकारणमात्रेण साधनत्वहितोऽयं क्रमाह । तत्सयत्नरेश्वरं विचित्राद्धेतुविचित्रात्मनि कल्पनः ।
प्रतिपुंनियतत्वाच्च समेनत्वाद्भवनं तदुणं । तदेवं देहशरीरार्थैश्चित्रतोयोगः सपत्नात्मा नरतिर्यगादिनियतत्वान्नवृत्तिप्र·
त्वात्पश्चैवं लक्षते विचित्रेणाद्दृष्टाणिनां शरीराणां दृष्टानि विषयास्तत्र दृश्यंते । तत्कर्मानिति दिग्देशकालादिवैचित्र्य ६७

तावत्सिद्धं । यदि पुनरेवंविधमपि पपपा परात्मनं जिज्ञासेत तानां च ह्रस्वावनेधृनं गमानां । अनालोकालोकितवस्तुका
रीनां ऋतुणाणां चकेषां चिद्विद्वुल दृशा मध्यदर्शने अश्वशापाणां मपि सहस्मार्थदर्शितमिति । यदि पुनर्विध्यं तत्पपानल
धर्मनिपतत्र ऋलकणोपमो । विनेवानकानां मपूणाणां मवकारा द्वारलंकृ कृत्यदीनां चकमलकिं नल्करमालास्वं म
धुकरमारमानामिमा हि । पुनश्च त्वणिकतम निरूपतो दृहादेः पत्मात्वयनिष्ठुफलेनेप संसं । नहि शरीरेन्द्रियविषयाणां
साधारणं । भोगसाम्प्रसंगात । पुनश्च नत्वेन न न त्वेन न न्नेषा णि यंतनत्वेन किल नन्मां नेऽपि शरीरेन्द्रियादिसिद्धं ।
पण्याजानातापूर्वीगतदेम्यः कर्मभ्यः । आयुःप्रदस्योपदो णत्वान्मूनस्यापि नस्येवजा । निभोगहेतुकर्मणी हं नत्वात्ववधि
ष्टते । नवनभपपसर्षतः । तस्मांच न तत्रा निरेहेंद्रियपोगः क्रियते । पुनश्च वृतस्मात्कारणान्नत्वदपि कर्मताद्गुणु
णं नत्नेदेशवर्त्तिनो विचित्रवान्निनम्वाणत्वलानत्मनिपताभवान्तरभाविनश्चरीरेन्द्रियाण्यौदारिकादीन्यपेक्षते समभि स्येवमनुमीयते ।

मू०गो०
६८
(68)

कारणात्संभविनां गुणानां कार्येषूपलब्धेः। किंचाईश्वरविद्याद्वैविज्ञानात्मसंस्कारिता च्यते। कर्मव्यापारजन्यत्वाद्दृष्टस्य
स्वभावतः। ईश्वरशब्देन लक्षणया कामेश्वरो वेदकाश्रिर्धोन मल्लक्षणामाद्दिश्य हणाप्रमाणात्रैपत्ताद्दृष्टव्यं फलदाने
पेक्षते तस्मात्तस्य कारणिन्नमस्यकर्मणः। नन्वस्तात्ते श्रमात्वेन त्वाद्दित्युक्तं। श्रमणवामाणैः तत्तामोऽपचारि कंन तत्कुंभकारस्य
स्वतंत्रस्य कार्येणतुल्यं। अन्यथा कुंभकारस्यापि स्वतंत्रंद्वाद्वैलिलोत्सहकारित्वं स्यात्। किंच व्यापारेणापरतन्त्रं मन्तः
कियतरश्चिकर्मणोऽस्याश्रादृष्टमित्युच्यते। तत्र मनकेन त्वाकंभोग्पमध्यात्माद्दिद्धि साधनं। जनकं निमित्तं तपादेहं द्विपध्व
वनादेः। यतः कर्मफलोपभोगापेक्षतया तत्तत्करणादिप्रयोगो सार्दः। पाककृतं च ततस्ये स्वशनिति नियतकालस्य मानत्वेन भो
ग्यं च तत्फलद्वारेण। किंच श्रद्धात्माद्दिश्च यमाधनं पसात नथा। तत्रायात्मशब्देनात्र कारणान्यधीनक्रियैणात्मान राम०
मधिकृत्यप्रवर्तते तन्मनउच्यते। शरीरग्रहणाद्वाक्यापोरहोते। एवंचमनोवाक्कायाः साधनंत्यस्यतद्यथाक्रममभिहृत्वना ६८

तुध्यानं नमस्कृत्य श्लोकेन ण्डपञ्चनाडिहतधर्मात्मकं कर्मणस्त्वानिर्दिष्टं र्षितत्ववाहनतद्रुपधा ता नाइफो पथ्यासंख्यं मनोवाक्काय
कर्मकृताः साधनं यस्य तत्र धर्मात्मकं परस्याप्यात्मभूतमैवा । निर्दिष्टं तत्पाधिकृतत्वाद्या त्ममभिभूतमधिदैवतं च पञ्चलक्षणडःरण
भुसद्यते तस्य विविधस्यापि साधनं । कर्मवशाद्विवेकः प्रसादाद्युद्धगाद्विवाप्यात्मिकं सुखदुःखयुदेति । चाधिभौतिकं
68 वोगनाहंभोगगजेसिंहाद्यभिभवरूपं । आधिदैविकं चाभिमतानभिमतवातवर्षातपादिकृतं । तत्पञ्चात्मकं तपो नितान्तं कर्म
धर्मस्वरूपकं । तापेविपाकमध्ये निजतत्त्वस्वरूपप्रतीते । मायापां वर्तते चान्ते नाभुक्तं क्षलपमेतिच । तत्र कर्म धर्माधर्मस्वरूपं
समानन्तत्वं क्रियात्मनः । तत्र प्रकृतिकर्मधर्महृपं । अन्तः प्रकृतिश्च धर्मात्मकं । तापेषु सर्वभूतेषु संहारकाले विपाके परि
णामममभितः समंतादेति । सृष्टाविति सृष्टिसमनन्तरमेवास्य पथ्यास्त्वभोगः प्रवर्तते । अंतेच संहारे मायापापां संस्का
रूपतपावर्त्तते न नाभुक्तं क्षीहि नश्यति । अपसंहारपाह । इति मायादिकालांत प्रवर्त्तकमनादिमत । कर्मपंथेन कमथे तडो

मृ०गं० विमर्षघन्नमृत्तो। ईश्वरतिपाक्षित्वह्रपेमन्तकर्ममायादिकालान्यंनाद्यवर्नि दें हं द्रिपार्थप्रवर्तकमित्यत्रैवाप्यत्र मविस्मृतामा
६२ योर्ध्वयत्रेमनात। नैमित्तनघ्यपिव्यापारजमंतयापिप्रवाहेनित्यत्वाद्दिमत्वेनाम्भोपपद्यतइतिचर्चितप्राये। किंचएतत्क
(69) र्मशुभत्वरूपेनात्तु रापवंजककर्मापिमद्दोधिदेश्वकंसमाकारणमित्यर्थः। कृतरत्नाह। सद्यत्रमुक्तये। एतस्मात्तु एपात्मक
मपिकर्मसहिद्यमानेनमुक्तये नापवर्गाय। अपि तु तत्त्वज्ञानेनैव कल्पते। एतत्कर्म ज्ञानत्साम्याद्दाशक्तिपतात्तु सा
समासादिता तत्त्वज्ञानमेवकैवल्यं। न तु सद्यत्र मुक्तये इत्यत्र मुक्तं। तदपि कर्मणि तत्साम्यान्मुक्तेरासन्नतत्वात्। ए
तुक्तं श्रीमत्किरणे। मलकर्मणि समं नाले कालान्तरवशान्नतः। तीव्रशक्तिनिपातेन गुरुणा दीक्षितो यदा। सर्वहःसमि
त्योपहोरिति। नैवदोषः। तथा विधस्य कर्मणः समतोपसमत्वं परस्परमतिवद्दशाक्तित्वेना फलत्वात्। दीक्षोत्तरकालमक्ष ण्णु
तकर्मवत। पतक्तं खेटकेनेरनेन। अतमपिफलापनस्याद्दीसोपर्युपरि मवीजमितव। बलवद्विशेष शास्त्रव्यतिकाजातवि ६२

हापकर्मैक महर्षिविपाकं दात्मसमहत्तानापणकं । कर्म्मो मृणों हरिकाणंकर्मविचारप्रकरणं समाप्तं । अथ सर्वतत्वाकेनय
तिपन्नस्य लक्षणं । कथ्यते येषु पाशस्य किंचिद्गुणा पिलेशतः । अथ शहस्थाने नैर्पपाशपदार्थ परीक्षाधिकारे कर्मपाश
69 विचारानंतरं संख्या । त्मनो मापाशाख्य स्यपाशस्यां कश्चित्संहि मेलक्षणं कथ्यते । अथ सवानंतरं स्वकरणोपसंहारे मापाशस्ये
पहेपणादारत्विकः संबंधो येषः परार्थाश्रिंसं वेष्टत्तुष्टपेंठशागुकं । सर्वतत्वाकेनय तिपन्नस्येति । पापूनी शबले कर्म्मा
येत्याद्दिनाउद्देशसूत्रेण वक्तुमष्टुपगतस्य किंचिद्विदिति । न हि सफलं मापापाल लक्षणं संक्षेपेण प्रविधातुं शक्यं । तथा चोक्तं
२ग तत्र भवद्भद्रस्वामिपादैः । अपि सर्वसिद्धिवाचः सोपि स्वदीर्घकालमनुदीर्णाः । भाषापाशमानं तत्राप्युद्येन सो तत्सांसंख्येति ।
पुनरपि लेशतश्चेति नागममात्रेण । केवलेन । अपि सर्वसिद्धिवाचः सोपि स्वदीर्घकालमनुदीर्णाः । भाषापाशमानं तत्राप्यु
तस्मो तत्सां संख्येति । पुनरपि लेशतश्चेति नागममात्रेण । केवलेन । अपि तु लोकात्स्वभावोपपन्नमपि नलक्षणमनुयतेरस्ये

मू॰गं॰
७०

70

र्थः। नैकमपि शिवं वीजं जगतश्चित्रशक्तिमतः सहकार्यपेक्षिकारणं तं संनिधियापनस्पर्शं। न हि द्वितीयतत्त्वमेकं परमकारणत्वात्तत्र
नेकत्वेप्रमाणाभावात्। अपि च मोक्षकत्वात्। वीजं जगतः स्रष्टुपादानकारणं विविधशक्तियुक्तं च। सहकारिणा कर्मणा
पेक्षिकारणं तं पावनं। तं हरणं सृण्मूलपानि। तच्छीलमिमिसहकार्यपेक्षिकारणं तं संनिधिकर्मोभावेऽप्यनतस्मात्सर्वज्ञैः। व्यापि
चेतनस्सर्वगतं सकार्यव्यापकत्वेन पश्चनस्पर्शं। तेनित्यत्वात्। महाप्रलयेपात्मवदीश्वरश्चेतनस्यानवस्थानात्। तदुक्तं नतत्त्वपनि
णिपे। शंभुः पुरुषोमाया निर्वो विभुकर्त्तृशक्तियुक्तं च। सर्वे पिपिविक्रतिमातेऽपि तत्पं क्षा गर्जितत्वानामिति। पुनरपि वेद
नहंस्तुक्तं। अत एव प्रक्षिरहृशीपाणि। कर्त्तारमनुमापयन्ति जगद्वैमीता हेतुना। तेनोपादानमप्यस्ति नपरं तं ठापि विनता। सत्रिवे
शादिमांतानुमतिमत्वे किल जगतः कर्त्तारमनुमापयति। तेने वोतन्नित्यधर्मकत्वेनोपादानमप्यनुमीयतां। नतु सत्तिम रामः
तानुपादानकारणं विनोत्पत्तिरिहष्टा। पप्यापराहेन्तत्ताप्रभावे किंच। नहवेतनमेवस्यात्कार्यस्यापि तत्र दर्शनात्। सा मं: ७०

सर्व्वज्ञे दोषः कारणानियमोऽपि स्यात् । तच्चेद्यदि नित्यमचेतनं । अचेतनं चेत्तत्कार्यसफलादिहेतुत्वं भाता । अन्यथेमचेतनत
त्कार्योपलम्भेऽपि तस्याचेतनत्वात्सुगमे हि कारणानियमलक्षणः सर्व्वज्ञ इति । सर्व्वानुमानोच्छेदकः सकलव्यवहारहरः को
ऽपि दोषः प्रसङ्गः । अणुरिह मभिनस्वरत्वेऽपि तेन च साधयितुं शक्यमाह । यदि नित्यमिदं कार्यं कस्मादुत्पद्यते पुनः । अन्यापि
70 वेद्धत न तु तस्मात्सर्व्वेषां सर्व्वतो भवेत् । जगत्संहारे पशुपतेः कारणसमापद्यमानस्यापि नाशः स्यात्तेन सर्गो हि कस्मा
दुपादानात्प्रागुत्पद्यते । अतो नासौ नित्यत्वे । अपोह्यते । सर्गो ह्युपादानमपि देशः स्वरूपतोऽस्तीति तेन युक्तं । एवं हि सति तत्का
र्यस्यैव तस्योपादानं विना उत्पन्नेकृणादानां तरंगिकस्यं । तस्यापमहिमनवस्थास्यात् । यत्नानुपसंहारेण शक्तिरूपत
यात्ववस्थानेन काश्चिद्दोषः । एवमस्याप्यपि तेसर्व्वतोभवस्य कार्यस्योत्पत्तिर्न स्यात् । अतो व्यापकत्वमकरणमनुपेयं । त
थैकत्वे पुनरनुपलम्भः । परस्यैकमविच्छिन्नं दृष्टमसन्निधिकर्मकं । न तदुत्पन्नमस्मादेकमनुपलम्भतो । यद्यनेकमचेतनं घटपटादि

मृगें०
७१
71

वहुत्वन्निमहृष्टं। रसंनोत्पत्तिमत्त। नकारणानन्त्यं। परमकारणत्वात्। अत एकं। नहि परमकारणानि वहूनीमवंतीति। ननु
जगदुत्पत्तौ पारार्थिकल्पितपरमाण्वादिवदुपादानकारणं बहूलत्वपरिस्पन्दनतः को दोषः। तथा हि। परस्तंतुगणा दृष्टः स
र्वमेकमनेकात्। बहुभ्योपि हि तंतुभ्यः पटस्यैकस्योत्पत्तिर्दृष्टा। नहि तु नगस्तेर्वमनेकस्मात्कारणादुत्पद्यतां किं श्रेष्ठात्म
कपरमकारणकल्पनयेति चोद्यं। अत्र परिहारः। तस्यानेकमेकस्मादेव गीतामन्नजायते। यत्तदेवतानेकतत्वात्मकं कारणं प
रस्योक्तं तदनेकमप्येकस्मादुत्कूलकार्पासादिद्रव्यादुत्पन्नत्वादेकं। यथा चैकस्मादुत्कूलकार्पासादिद्रव्यादनेकाकारपटाद्यु
त्पत्तिः। एवं परमकारणात्स्वर्गच्छितिलपाधारणाख्यात्स्वर्गादौ मायातत्वाज्जगदुत्पत्तिरिति नकश्चिद्दोषः। परमात्मन
एवमकारणाच्चिदचिद्विर्भावतिरोभावावित्तिपेषांपक्षः। तान्यनिति क्षिपति। येषां चिद्धर्मकाद्धेतोः चिदसपुपजायते। तेषां एम०
धूमेन लिंगेन जलं किं नानुमीयते। चित्स्वभावकाद्धेतोरपि चितामयं दुष्टोपि पगतः। तेर्धूमाज्जलानुमानं किं न क्रियते। ७१

71

कार्यकारणाश्चतौतिनियमासंभवेसतत्स्वभावादपितत्स्वभावस्योपलब्धेः । यथानदृष्टोधूमाल्लिंगात्कदाचिदपि
जलस्यासिः । तथाह्यचित्स्वभावस्यापिविरुद्धाच्चित्स्वभावान्नोपलब्धिर्दृष्टा । अतत्स्वभावात्तत्स्वभावस्योपलब्धौसर्वंसर्वस्मा
दुत्पद्येत । परमाणुकारणंनगादिकमितियेषामभ्युपगमस्तान्प्रत्याह । मूर्तावधिमज्जगद्येषांकारणंपरमाणवः । तेषांपूर्वोदिता
हेतौनित्येवृत्तानसंमता । येषांपृथिव्यादिभूतावधिस्थितंतत्पारमाणवंजगत्तेषांपूर्वोदिताइत्यादि । इहरूपदार्थताना
त्वोउत्पाद्यार्थाववोबाह्यानिश्रेयमामामेहेतोर्हीनसन्मतावयवेषत्सापनाते । तादृग्विधमस्मद्दर्शितन्यायबुद्ध्यापरमा
णुकारणतामभिदधानाननतेवाच्यतामर्हन्ति । परमाणूनांकेचित्प्रमाणकेनैवनिषिद्धा । षट्केनयुगपद्योगात्ष
डंशात्वस्यापरिहार्यत्वात् । किंचयश्चाचेतनेनसमस्तनेकत्वाद्बुद्ध्यादिवन्नेषामपिकारणपूर्वकत्वेनभाव्यमितिच । कुतःप
मकारणता । ततश्चनतत्स्वरूपसिद्धिरतेनगतः । नचपरतावन्मातापितृसंवेद्धिम्योरेहंद्विपादिमत्स्तनेत्स्वसहपाशशरीरक

नैः

मृतो॰ णाद्युत्पद्यमानस्योपलभ्यते । ततः किमदृष्टेन मायादिना । कारणेन क्रमेणेत्याशंक्याह । शरीरादेः शरीरादिप्रकृतित्रि
७२ गुणात्मकात् । कार्यार्थं नाखिलधर्मोऽनभिव्यक्तो नृसिंहादेः । मातापितृसंश्लिष्टशरीरेन्द्रियादिकारणात्मकेनैतन्नाशशरीरेन्द्रियादि
तद्भावभावान्वयव्यतिरेकाभ्यामादिति पद्यमिमं तत्त्वतः स्फुट । किं तेन तस्य स्थूलस्य नाशः । तत्रिविलासरूपे सर्वसंहारे देहेन्द्रियाद्युत्प
72 त्तेः कीदृशी गतिः । अथ सकृदेव सर्वभावानां नाशः । नेत्युत्पत्तिसर्वसंहारस्य च्युते । तदुक्तं । स्मृतिः स्मृतानि हा
समुत्पन्नानि महतां गमनीयमानस्य संहारस्यापन्होतमशक्यत्वात् । तत्र प्रवहवेव प्रथमसृष्टिरपि नेष्टा । तत्र प्रसृष्टिसंहारी
जगतो न संभवतः । अधिनवाणः सर्वस्तत्तामेवनह्यात् । अथ कथं संहाराभावमभिदधतो मिथ्यावादित्वमित्याह । एकदेश
निष्ठो धर्मः प्रतीतोऽपस्य धर्मिणः । सततस्य सर्वतः केनजाप्यनो निवार्यते । कोऽदृशो मरणं दृष्ट्वा संहृतानां शरीरिणां रामः
सोऽपि प्रतीयते कालोपजाशेषजन्तूनाम् । सर्वतेन हि तस्य चवसः प्रमाणोपपन्नतयापरीक्षणं प्रतितानं । परिहारः । नाश ७२

न्तेऽहशान्निकर्षात्वहेतुर्गा नित्यमर्वनसपरीक्ष्य भित्स्ववीशायं महद्धोनतुगोकारिणिः स्यंतु संहारसंभवे निर्बाधामावकृपपनिः
पदुनापत्यवर्षिणोवस्था देहः कार्येकरेशोधूमवकाशराहास्थिमेदिहः । मतस्य सर्वज्ञोतस्य धमानः केन निषिध्यते । ततश्च
भिन्नमासिकमनमेणादिनैकदेशो नंतसंघातनस क्रमिकांकोदिशो विपत्तिमुपलभ्य कृत्स्नजगत्संहारकालः सहारणमो
72 दितोपनुमानेनोल्लिंग्यते । तदनीचमापपाग्रुपसंहृतानि सर्वकार्याण्यप्रमत्रिस्थाह । तदाधारणाणिकार्याणि शक्ति
रूपाणि तद्धतो । किंतेन शक्तिरूपाणि आश्रितानि यानि सिद्धे । तत्र कार्याणि रूपपत्तिभिर्निरूप्य व्यापकत्वाद्विगुणापु
रुषलक्षणामायां कारणत्वमुपपादितं तदाश्रयाणि तत्कारणाभुवनानीति संहारकाले शक्तिरूपाण्येवतिष्ठंते । सृष्टौ तथा
शक्तिरूपाणि स्वस्वरूपेण नित्यत्वेप्यव्यापकत्वात्तानि भवेन्नीति सर्वसिद्धं । एवमुक्तिः स्वकार्यकारण महत्प्रमाणः प्रवृत्ति
तेनाद्दिकारकाद्दाने पटाद्यवस्थपदार्थिनः । स तेषां कारकशक्ति विषये नीति इति नयनात्मापकलमसउत्तावस्थकार्य

मृगें· वृत्तत्वात्।पदे हि तच्छुक्तिरूपतया भासमाना या भाव्योपस्मात्कारणोत्पन्नगतो वस्तुनि कारणमुक्तं।न तु तोपपद्यते।न चाहि।इदं रजतमिदं रजत
७३ त्वेनानुभवं स्या।इत्यनेन च तेन च तद्देवमाहिकारकत्वं रूपमविद्यमानपरत्वार्थिनः।न तु परसद्भावमति।परसद्भिन्नमति
कारकत्वोत्पत्तिर्नोपपद्यते।विद्यमानत्वादेव।अथ सद्रूपत्वादिकारकत्वमस्य नः साफल्येनान्यथेति।अत्र परिहारः।
(73) उत्पादयतु सर्वस्मात्सर्वः सर्वमभीप्सितं।यथा शाकं पचतः शाकमेव वः किं नियामकं।न च परत्वाभिमतत्वं किंचित्त्वा
सतां नावस्तुत्वमति।अथ सत्त्वे कारकवस्तुनः तत्तत्वे भावे साफल्यमपि गमे सर्वस्योभावेभ्यः सर्वः सर्वमभीप्सि
तं किमिति नोत्पादयति।अथ न शक्नोति सर्वस्मात्सर्वमुत्पादयितुं तत्किं शक्तस्य शक्यकार्यस्यो सन्निदर्शनात्।एवं तर्हि य
स्मादेव कारणाद्यदुत्पद्यते तस्मादेव तत्।नान्यस्मात्।तत्र किं नियामकं भवतां।नहि तस्मिन्कारणे किमप्यन्यन्नियाम राम
कमुपलभामः।येनाभिमतेनान्यदेवात्मनो देवतत्त्वमस्यार्थिनो गृह्णीमहि।अथ सर्वस्मात्सर्वो नास्तित्वसंभवपातेनैव ७३

कारणस्य तत्कार्यजननिरूपितशक्तिर्नान्यस्येति । तदेतत्सिद्धसाध्यतास्याहृतशक्तिस्त्वे त्सिद्धसाध्यता किमनेन कार्यत्वनिरूपण
कारणेनेति तत्तत्कार्यजननिरूपितशक्तित्वेन निरूपणमिति काव्यनिष्पत्ति । अतस्तच्छक्तिमत्त्वज्ञानानायोगात् । तथा सत्त्वे च मनन्तेषु
स्योपपद्यते । यद्येवं तस्मिन्नेव कारणे तत्कार्यजननशक्तिमत्त्वेनानुमेयेति शक्तिरूपतया तत्तत्कार्यमवच्छिन्नमितास्मा
73 कीनपलानुपपत्तेश्च । सिद्धसाध्यतेभयादिः । अथ चायद्दूषणमाह । अथ यथाकारकशीलस्वरूपत्वानुपपत्तिः । स्फुरति । इदमर्थस्य
यद्यपि तावदेतत् । ततस्मद्गुणस्योपगमेकारकशानसेवस्वरूपनिर्वेपपद्यते । अतो हि कार्यस्य वैधात्तदास्तीत्यत्ने
किं किल कारकानिकृत्तुः । कारकस्वरूपस्यानुपपन्नेत्वा । यदाह विकीर्णसिंहावधानपेत्यादि काङ्क्षितिलेषां च कारकारण
मादाय नेहृत्तादर्थश्चतद्योपाल्लनह्णा क्रियानुपपत्तिर्विघटते । तस्मिन् स्वरूपेण सर्वचेष्टा व्याघातः । यत्र तस्य स्यैतेजग
द्याहृत्तेस्मात् । तनुशक्त्या न्यनाकारणे कार्यता व्यवच्छिन्ने । अपि तत्तदुत्पादिकाशक्तिस्तत्रास्तीत्यत्तच्छक्तिमत्त्वज्ञानायोगात् ।

मूलं० कार्यकारणभावनियमसिद्धेन कादाचित्कत्वानिरितिनियामकाभावप्रसंगादाशंकां तत्परिहरति । अथ यास्त्वस्वाभाविकी शक्तिर्न कार्यशक्ति-
७४ रूपकं । तयोर्विशेषणं वाच्यं नेतरसत्त्वाभिकित्वेन । अथ यमतं शक्तिनियतकार्यजनिका कारणे शक्तिरस्ति । न तच्छक्त्यात्मनाका-
र्यमवस्थितमिति । नेदं तच्छब्देनाभेदेनाभिमतं । नोर्ध्वेन । तत्कार्यं स्वरविशेषणं भवता । यद्यपि नत्वत्कार्यजनिका शक्तिः कारणे स्थि-
तत्कात्मनानागतं कार्यं कारणे स्थितमिति । यत्तेनहिकिंचिद्विशेषणमुक्तमस्मत्पक्षात् । यन्नत्वव्यक्तं । तत्वा त्रिगुणात्मिकानन्तशक्ति-
:कारकवस्तुनः । सा चाव्यक्तिरूपकाभ्यां हेतुतो गौणमादत्ते । तस्मात्स्थितमेतत् । यद्यपि तदन्यशक्तिः कारकवस्तुनो नियामि-
का तदस्मात्स्वेनासंघतदिति । सा च जन्यशक्तिरव्यक्तिरूपकाभ्यां शक्तिव्याप्त्या वागम्यते । सत्तेव शक्तिसद्धेतुः । स्यादेतत् । न
तस्मिन्नेवेत्यव्यक्तिरूपको । कष्टिप्रमाणालवालिंशो गता स्थिता । एतद्देशसर्पितो नष्टक्तिं संख्यातिरिक्तमुपादानं कुला- राम०
लस्योपादत्तमीति । नेत शक्तसत्वपदिहेतुः स्यात्तक्तंभवकारणतापांविनाशत्वलभते । न चोपलभ्यते । तस्मात्त्र शक्तिसद्धेतोरित्ति । ७४

74

स्थितः ततः कुंभकारेण क्रियते । तत्र लब्धापारानंतरं दृश्यमानस्य घटस्योपलंभः । नैतत् अन्वस्थिकारणाभावानंतरं घ
टस्यानुपलंभः । न तस्य तान् । पश्चन्तः कुलाला दृश्याभिव्यंजनक्रियया घटोपलब्धियोग्यता भवति तदोपलभ्यत एव । प्रदीपव
74 न नाहि ताः किल मूलोद्घाटि । न तु किल मूलादेः प्राकृत्वेव माणामक्षिन नष्टः प्रिंडे घटस्य । तस्माद्घटस्ततोपभवति न
तमभिव्यनक्ति न तु पिंडकम् । कुंभे तन्न दृश्यापितत्वेव माणाम सर्करणाडुपाद्यान ग्रहणाहित्वादित्यंभवेदित्यभिव्यक्तिवा
दृष्टवभुक्तः । यदेवं तर्हि सतोभावस्य सतादेव ननु नैवोपपद्यते । दृश्यमानस्य घटादेरिति चेत् पुनः स दोषस्तस्यैवच्छुएवेत्स्या
त् । न च व्यक्तिर्भवनं नाम नन्वाकारकसमापृथग्भावात् तेनं तन्तुगताकारं पटाकारेण व्यंजकं । वेमादिनापनीयाय पटव्यक्तिः
प्रकाश्यते । न देतत्सटाद्भीवस्य जननमभिमतं । यत्तु रीतं तद्वेमादिसमाश्रयाच्छन्नात्मना व्यक्तिनस्य तस्याभिव्यक्तिः
यतः पटाकारा सति वे यकं तन्तुगतमाकारं वेमादिना । कस्मात् तेनापास्यानेतं पटस्य व्यक्तिः प्रकाश्यते न तूपलभ्यमानपटात

ट

मृगें॰ स्वात्मके स्वतंत्रत्वादिभिः परायत्तत्वेनानित्यमित्युक्तिः। पि किमसत्कार्यं। उनपं ग्येभेवमादिकं तार्किकैर्विकल्पपरिहारो ग्रंथवि
७५ स्तरभीरुत्वान्न लिखितः। व्यक्तिलक्षणत्वादभिव्यक्तेरभिव्यंग्यता। नचैतस्याः किल वितर्कादिर्गुणो नात एव प्रकाशव्यतत्य पद्या हि
प्रकाशस्य प्रकाशात्मकत्वान्न प्रकाशान्तरसापेक्षत्वं। एवमभिव्यक्तिर्व्यक्तिस्वभावान्नाभिव्यक्त्यन्तरमपेक्षत इति। ननु चैवं प्रकृते
75 किं सिद्धमित्याह। यथा कदाचिदुपात्तस्य पटादेरभिव्यक्तिर्दृष्टा मलतः। नातः क्रियते व्यक्तिः कलादेर्ग्रंथितत्वेन। यदत्र कार्यं घटाद्यभि
व्यक्त्यपटादेरेवोक्तं न तदाच्छादकापनयनाभिधानस्य व्यक्तिः क्रियते। यापि तत्समेव पटादिरभिव्यज्यते। एवमणुपरिग्रहाद्का
लेदानीमन्यालीनं कलादिकार्यमस्त्येव ग्रंथितः। ग्रंथितत्वादनेनेशव्यापारेणाभिव्यज्यत इति मायाया अपरमकारणा
सिद्धिः। अस्य विद्याकंचुकात्मनः पुरुषेन्द्रियाणां पणकेभ्यो वक्ता सृष्टिरित्यैतदर्थम्। ग्रंथितत्वपरिच्छेदकरणान्तरमं प्रकाशं गमयतां ग्रंथि राम॰
तत्त्वगुणाद्यतनकार्यभूतं कलादिकमभिधायाऽनेनैव तत्पञ्चकरणान्तरमाह। अत्र सवचनाक्रमेणैव मन्त्रेषु पंचकं तेषां ग्रंथितत्वं ७५

75

कलाकालनियतिविद्यारागपुमांसः। गुणाधीगर्वचित्ताहंमात्राभूतानंतक्रमात्। मायातत्त्वात्प्रथमतः कलाभिर्वेपयोः कला
नियत्योः कालस्य तृशहेनोक्तस्य संस्कृत्य स्पष्टेनोक्तत्वविशेषस्याभिव्यक्तिः। कलातत्त्वात् विद्यारागाख्यतत्त्वानामात्
शयेन वश क्रतिख्यिकाख्या। तत्सकाशात् गुणाः। तेभ्यो बुद्धिः। तस्या अहंकारः। तस्मात्तैजसात् बुद्धीन्द्रियाणि मनश्चावैका
रिकात् कर्मेन्द्रियाणि भूतादिसंज्ञात् मात्राः शब्देनोद्दिष्टानि तन्मात्राणि। तेभ्यो भूतानि तस्मादनेन क्रमात् तदृष्टिं तन्नो
ऽभिव्यंग्यं। विवर्तते देहसिद्ध्यर्थं यत्स्याद्यं सदा तन्नाना ययापुनः किंपदृष्टेनोक्ताद् कारणैस्तु नोच्यते। अत्र तत्त्वान्यभि क्रतो नेते
षानाथ आत्मनो देहादिकं संयोग्यिततत्त्वादेस्तस्य हेतुत्वबोधानेन कलादिकार्यं व्यनक्ति। तं च परं तत्त्वानां तत्र कला
देर्विद्यारागादि व्यनक्ति। तद्वस्मात्कारणादभिव्यक्तं परार्थं व्यापेन वक्ष्यमाणेन व्यनक्ति। देहादिसिद्धो यो जयति तन्नादि
हानी कथ्यते। कर्तृत्वशक्तिः रागानिशा विभीवेष्याशक्तिवतः। तमस्कन्तरगणापर्यंणु नाभाति निरवग्रहा। तदनुग्राहकं तत्त्वं क

मृगें. लाख्यं तेजः संहृत्य मायां विलोम्य कृतं तेजः सृष्टं गं पर्यं तत्तत्र गुणोत्मनः शिवशक्तिव्याप्तिनिराणाव्याप्तिकार्यकर्तृशक्तिः
७९ क्तोन यानि विद्यतसंस्त्र वनाणा तत्राण नादि मलादृतत्ता का ण्णापि बंधे पुन निउत्तराम अवतिन तस्याग्रत्वाद्दृकं समर्थकं कला
ख्येनतं । इति भोगमुक्त्यर्थ मधो वर्त्तिनो णूनि नि इत्येनेन शः मायां विलोमय समवेत्तत्त्वं कृत्वा कृतते प्रमिव्यन क्लोत्पर्यः ।
(76) पस्मात् कलाख्यं तत्त्वं पंचतत्त्वसंग्रह्यात्मनः कर्तृत्वं स्य समर्थनं तेनैव व्याप्तत्वाच्च मोतेनानुजेति जनककर्त्तृभावः प्रवर्त्तितं श
क्तः सा तत्तैजसत्वं वा स्य सद्भम लति । कारणेनाणो कर्तृशोनयकाशन इत्यतो तः । एतदृणाद् । तेनप्रदीपकल्पेन तत्यस्
क्तुचितेरणोः । प्रकाशयति कर्तृशोविदृयतिमिरं गुनं । गदपश्चात् क्रोमहेश्वरत्व इन्तात् । किन्मायाणा सकाभि पुत्त्व कालेः । अभि
लिनविकेत्यात्मन तत्तेन तेजसे न कलाख्येन तत्त्वेन किं वितप्रकाशकारित्वादीप वापेता निविदं उत्सो निर्मिघ्यकेदृशंप राम
कल्पतितामलावछिन्नो कर्तृतां समप्यो इत्यल्पतो । निपा वन । कलाशवेनो इत्सद्वै निपतिरपि लाघवाद्युपलिमा । तपोस्व ७९

कलानिपतोरनर्थकलाशद्वाभिधेयतां वक्तुमाह। कलस्येत्यादि षष्ठो शब्दः संख्याने वर्त्तते न मसः। सोस्माद्गणाद्वेशरणो स्माकर्वती
नमसः। कला। कलस्येत्येषसंख्यानार्थवृत्तिकोशब्दः कलहेपरतिशोस्मात्गणार्थवृत्तिरसो शब्दः। तत्रैकदेशेन मसो मलस्य
76 हेपणांशोस्मात्गणां कर्त्तव्या या। कलापा। हेपार्थवृत्तिप्रकृतिभूतः प्रथमः। द्वितीयस्तु संख्यानार्थवृत्तिः। कलनादिपत्त्वणा
निपमनात्कलाशब्दाप्रत्ययापाणिपतेः। इत्यनी मात्मनः। कलापाश्च कर्त्तृकारकत्वमभिधातुमाह। इत्येतउभयं
पा विषहं भूतानेन मवन्त्सिहितं। भोगक्रिया विशेषेनेतोर्निर्णयः। कर्त्तृकारकं। तं तोरनामादितभोगसात्तो पभोगक्रियाविशि
ष्टसिमित्तु माधरत्वने नपात्रकेनवकारेणाएतदात्मकलात्वं कर्त्तृकारकं। निनप्रत्ययादिदिशानुरवः। तोर्हिभोक्ता तपाक
र्त्ततेनात्मोक्तः। तस्यकर्त्तृशक्तेरूपो हलकलात्कारकंहेतुः। कर्त्री कला। त्रयोस्मात्तन्मध्यमनात्वंकर्त्तृकारकंमित्ते
सुखादिरिसत्त्वुरवमतेर्हिभोक्तातपाकर्त्ततेनात्मोक्तः। तस्यकर्तृशक्तेरूपो हलकलात्कारकंहेतुः। कर्त्री पो ज्ञादिम

मृगें.
७७

योनमिथ्यादिनानत्वाएवंवस्थोक्तश्चैनवस्मामाणत्वात्। कथंचैनतद्रूपंस्थितमित्याह। संभूणानत्वंवरकीभूणालहितस्य
तिः कामतिपावनत। उक्तंचरूढ्यतिपादैः। नैनोर्विभासितस्थेषान्त्याद्दिशोपेवचैतनेनाक्रि। कियत्तामंत्रणोनषक्ताम्नोनांश
निमवह्निनंकयेति। विद्यानन्तस्यापारेवठमाह। एवंयकाक्रियाशक्तिर्हिद्दस्तगोचरेदृशः। भनत्वनुग्रहापेत्तांस्वपंद
ष्टमशक्रुलने। नहर्यंह्वोभपित्वेशः कलामेवजनिस्त्मां। नत्वेविद्याख्यमहजनतकरणंपरमात्मनः। उक्तंनपकारणाच्य
क्ताक्रियाशक्तिर्विसामतयाविशेषणेर्णंचांश्चानिर्विविनतविषयंतुष्याख्यदृष्टमिक्ष्टुंदृशोनानत्वानुग्रहापेत्तांभजते
नानशक्तानुग्रहमपेक्षनरजितानामर्थं। स्वपंदृष्टमश्क्रुवत्रिनिविशेषणाभावेनहेतृपन्यामः। स्वपंवोतुममसमर्थनादि
नार्थः। नहर्यमनेनेशः कलातनताविर्भावनमहोंश्चलाभमनमननतात्मिषुसंबोह्कतान्यात्मनः पंचक्रष्टकारणंविद्याख्यंणम.
दृष्टवानत्र। णातंत्राख्यस्तान्मायासेवोपकाहकतानत। नहैनेजिनत्तावेशकोरनः करणवहिः कालोपर्णगदृक्तिनेपामप ७७

77

त्वं पटुत्वेन च प्रकाशरूपेण ज्ञानशक्तिर्योगं विना सर्वकार्यनिष्पादकमेवेति विवक्षणं प्रं। तेन विद्याख्येन तत्वेन प्रकाशकत्वा
त्कलानयाकलाभिव्यंजकेन सर्वे कर्तृत्वज्ञातृत्वे। कर्म द्वैरेपर्यायाः संनिवर्त्य पं। कलाविद्यापालनकार्यपाल्य कविषयाणां त्वं नेह्यपाख्यं पद्या
पशिविति। अथ रागतत्त्वविवरणं शक्तिविभिन्नता ह्यविषयतेन नत्विच्छं तु स्थितत्वमेवैति ज्ञात्वा ति। विद्याख्येन करणेन किंचित्य
तिविचिन्न स्वकं इच्छा रेषा द्यविषया भोग्यकृत्या तु दृश्यते। पर स्वलक्षणे इनः। तुद्धि विषयाकारादवलाः प्रसम्भा स
तो भोग्येति। तथा। विवक्षकाशक्तोपिरिनापमहान्तयापि कर्मज्ञात। कारणं नरस्ये हः। शक्तो यादृपि तुमात्मा
नमिति। गतत्वाभिष्यक्त्यर्थमाह। नरंभिव्यक्तिच्छक्ति रेश्वर्यापि पामिनः। नैतिर्मनकं गर्भस्याहेवा स्तनपुः
। तेन विद्याख्येन तत्वेनाभिव्यक्तानशक्तिना देवश्वर्यापाक्षु विपाशितोः संज्ञाभिलाषः सचैतिनभोग्याहरागाय ग
च्छति। अतत्वमाभिलाषस्य नन्वेकं रागं तनएव कलानन्तात्मवचनयोः लोने नेरानायः समर्ज। मतेन रंजितो भोग्यमलीमसम

पृ॰ ७८ पिण्डहन। आरब्धेन चक्षुंमानो विरागमविभागस्थिति। नैनरागेणरंजितोन नित्याभिषंगः। सोणुर्मलिनत्वमपविमा पीतमोग्यमभि

लषत्युणाइ इति। नैवैवमुपपद्यं मनो विरमते। उपादेयाम प्रामेंनतत्वाचे पृष्ठ स्त्विसु इ। कालनेनलेन निरुपणापाह। इति प्रकृ स:

कारणेः कार्यहेतु स्मेमोवेने:। भोगमूमिपु नापुत्रैः भोगान्कालानुवर्तिनः। इमे वपुकनी मान्कालोत्तेजितकर्तृत्वः स प्रपृत्तो नो

गो युक्तः नायुतयः कालेनानुवर्तिनत्वाह तामप्रभोगप्रमिष्यस्तवेउः रुपरिहृषा भोगाव्युद्धेः। कैर्युद्धेः इत्याह। भोवनेईहस

हिते:कारणेर्युद्धाद्विपैः कर्मद्विपैस्त्रिविधेनांतः करणेनमलिनतांक्षिपतानश्यतो :कर्मद्विपयुद्धीद्विपाणामपेक्षा

कीहशैः कारणेरित्याह। कार्यहेतुरविदुत्वनोनिपप्रपाणामेषा चेष्टा यद्योगातस्तुननन्मात्रात्मकफकार्यप्रपश्चे:।सद्धि

:उक्तंचपरेरकुनेरनेन। एतेनकार्यदृशाकारणोणविषयकार्यतिचेष्टं। अविभुत्वात्कारणानिलकार्यमधिष्ठायपेवेष्टे नैवरागि। एप:

प्रपको सोकालो नापकुलनउ सत्र: किंवाकर्णेतीमनोच्यते। तथाहिप्रसपप्यार्थः कालोमापासमुद्भवः। कर्णनेत्रामसु ७८

78

स्यान्नान्निरूपमाणित्वं परं त्रुटिलवनिमेषप्रभृतिरिः अल्पपरिमाणत्वादपर्यायो भिन्नो यः स कालः समुहूर्त्तमात्रो वहं व्याम
लीलाद्दिवातीतिनाम सर्पाविर्निनोपमा इवेति समापाते तु मन्त्रः एवं तेन मलेन पुक्क मात्मानं कलयन्कालः स्वच्यते। प
रुः। न लयं च भ्रमावेगसदृशीभिः पश्चिन्निभिः। स कालः कलयन् सर्वान्कालान्बो लभते नन्दति। कीदृशं पर्शुं कलयन्त्रि
78 स्य हि। यथा मधुस्यान्निरूपमाणित्वं। निरूपतेः समुत्पन्नस्य कारणाद्धिमिश्रक्तिः। ततश्चारभ्य पापं कर्म सहायस्य सोऽपशुं क
मेन नितेन स्वल्पदुःखोपभोगेनेति पृच्छति। नवापं कालस्य व्यापारः। न स्या कलनमात्र एव व्यापारितार्थ्यत्वात। अत्र परशं का।
समाधनस्य भोगस्य कर्म तेन च तथा न गुः। केचित्त्रिपामकं कर्म परस्य इति गम्यते। अत्र शं ताव द्वोगस्तत्साधना निव
भोक्तुः कर्माधीनानि। तस्येष्टो विना भोगैर्वेदि असाध्यपत्तेरसम्यक्तं। न त्रिपामकत्वं च तत्सेव भविष्यति। ततश्च पद
स्यात्रपमात्वं न तत्त्वं कस्मात् ते तस्य निरस्यते। निश्चयो न न त्वान्न भिन्ना भवति। तथा चोक्तं। यस्माच्च येन च यथा च यदा

मृगें· पञ्चपाववष्टपञ्चवराज्यभाज्यमन्मकर्म। तस्माद्यते न च तथा च नहाव च नश्चता च ष्टतन्नचभिन्नात व शाङ्कपे निश्चपा त्वपरिहारः। मो
७२ गोर्थः सर्वं ततां तो सोपि कर्मनिर्वंधनः। कर्मैव तात्स्तु शरीरादिहेतुः सर्वपापार्थकं। मा भूद्विषजितत्वं त इत्यात्म विभोगसाधना
नि। तत्तानि कर्मनिर्वंधनानेव। तेषां चाव श्यक र्मोपेष्ठितात्कर्मैव केवलं भोगसाधनमस्तु। परिह्नितान्नात्मा किं चिकारीरिणि
79 तथा च मतिशरीरेन्द्रियविषयादेः सर्वस्यानर्थकं। अपरे हारिस्तापेतं न तस्तु मर्थ प्रसाधकं। ननु रहारिसवाषेतं कर्म पुरुषा
र्थसाधनसमर्थं न केवलं न हेतुजनकं। किं तर्हि सामग्र्येव कार्यजनिके त्युच्यते। ततो निषजिसापेह मस्तकर्मनिषा
पकं। एवं तर्हि इन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्भिः सह कर्म पुरुषार्थसाधनं स्यात्। एवं स्वकार्य निष्पादकं निष
जितत्वसापेतं तद्विपाम कर्म ह्यपि जितं कथिद्धेषः। पुस्तत्वं तत एवाभूत्स्व स्वप निर्वंधने। अपूरकं प्रधानाद्यैर्वीनेक राम·
दृष्टेपं। संहारसमये परं नैतेषां नाथेन विद्या मिततत्तत्स्मारेवमाण ततो संस्कार त्वमापि भूदित्यर्थः। पुस्तप निर्वंधनमपि ७२

निरुपतीनेर्हतः । अनेनमापागर्भछेमोधिकारिहद्यात्युमुक्तनकुवननिवामिम्प्रश्रुवैलनत । एतृक्तोतेषां तुवनया
णोगात । तस्युंकृतत्वेयथानारेंक्तत्वशातस्याप्रकेंउरूपार्थत्वेनकार्यमहितस्ययथानस्यष्टत्वात । एवंछाउरेहेतुक
त्वाद्यपनस्थाचाश्रयापकारस्यादिवेशप्रकरशेतेषः । मैवनेवाध्वनिनसंयुक्तत्वेकद्वतंश्रयं । तथावोक्तं
79 श्रीमत्वतत्रे । अतः पुरुषततेतद्युवनानिनिवेधमे । दिव्या क्ताः मलिलोघवेमादिसंगामगुटितरूपंश्चेननदुरुपत
तेहद्यागामाश्रपतेतेखंपयोक्तंश्रीमक्तिरणे । नामहेतोयभीमश्वापुत्रश्रयवतंतकः । मर्वशानेकशीगेचयचेड
श्वश्वः पुमात । इमामर्ता ह्यतोनेतएकस्वैवणि वक्ततः । गगततेच्छितात्रहतेहद्यात्रिवलोलकराः । श्रुवैवपुरुषो
नेपः यथानगृहपालकरति । ततः साधानिकेंततत्वंकत्वात्तत्वादेमीमनतः । हमशैथ्यिनिदानत्यपत्तैतोगात्सकारणा । त
तोमागातः पुंक्तत्वप्रकाद्नेततंकत्वातत्वाद्युक्तंततत्वपुरुपर्घितकीदृगिमाहः । नमंदेपिनिदानेस्मादि । पत्रथानेमह

मृगें. रूढं कार्यो तन्मात्रपंचकस्यैवेवं समानां ग्रेषीनां कार्यपो नीलाद्युद्भवहेतोर्गौणतास्तत्तस्य कारणं । यथा हि तस्य कांचनस्य का
८० रे कृत्स्नकालभाविन्यः कटिसूत्रघटांगादिरूपाः कटककुंडलाद्या भस्मान्तिका वा यथा क्रिया शक्तिरूपतया स्थिताः ।
एवं शक्त्यात्मना स्थितस्य कार्यजनकतमात्रारिग्रेपि समकफारणस्य तत्त्वस्याव्यक्तादुद्भवः । ननु धातु
(80) गत्यन्तं गौणं सत्वं समस्तमः । तेहेतेपः स्वकागाधाः स्वसिद्धाय नभूपसा । ततदतित स्मात्स्वाभाविकात्तेत्वादृत्यमा
णभावस्वरूपमहितापाद्वेत्कइवहेतोर्गौणांतत्वेमतास्म त्वमो रूपमनीजनतदितिपूर्वोक्ता संबंधः । तेषां च समस्तादीनां
यकाशस्वरूपनिलिप मात्मिकास्ति स्वोपन्नयोगाद्धुस्येनतद्यिनारतो हृनौक्ताः । तेषांगुणानां तथाप्येकं ततस्तदविपोगतः ।
एकैकस्मात्तिरमेपांरत्वाधिका निबंधना । त्रितेपिपरस्मा गविपोगाद्गुणातत्त्वमेकं तेषं । ननु पूर्वैकैकस्मात्त्विकाभावागात राम
स्यापेचतामताः । रस्मादेप्मित्रमेषां सतादीनां कार्यस्वूपतेनतत्वविपोगादेकमेतत्तेत्वमित्याह एकैकस्मात्तिरस्मादित्येषां ८०

गुणानामिदं सात्त्विकमिदं राजसमिदं तामसमिता दिकाएकैकस्मान्नेदं माधिकारेतको। यथिकस्त्रीन्नसत्त्वं पस्य समा
त्विकः प्रदार्थः। एवं तामसतामसो वितेयो। इत्यं वमसिते। नतस्त्रिगणतात्मिन्न त्का किंचिदेवं तनं। पत्रया मगुणोर्थ स्मिन्न
कोनामिश्रकोगुणः। अस्मिन्नर्थे तिनादेगवेतनेवक्तव्य किंरूपमित्यादुगों नैमामेपवकामि प्रको मामहोक्तम् एकमेव
80 सत्वादिगुणः। उक्तमग्निमग्नादिर्शान्नम तादिगुणावयवानि तं सर्वं जगदिति ताश्च र्थ। एवंगुणानलपकाबुद्धितत्वं तत्त्वं
माह। बुद्धितत्वं तत्तो नानाभावप्रत्ययलक्षणं। परं तदात्मनोभोग्यं वस्माणा धर्मसंकतं। तस्मागालक्ष्णाणाधर्मादयो
भावा सत्पाच विपर्ययाशक्तातुष्टिः सिद्धयः। तल्लिङ्गसत्ता गमकं पस्य तदभिधास्यमानेऽर्थे विषये: संक्षेपतस्तु प
रकं बुद्धितत्त्वं पांच क्रमश्चमथ्यवहितमात्मनोभोग्यं विषयाणां भोग्यत्वेपि तस्मिन्निर्विंविनत्वे। मांसत्रिकृष्टत्वादपकृष्टत्वं
यतः उक्तं च तत्त्वभगवत्स्मृद्योगो निषाणे: बुद्धिर्विषया कारा हि तादिरूपा समाय नोभोग्येति। भावानुक्रमाह भावा

मृ॰ग॰
८२

त्रुद्धिगत्याधर्मास्तिकायेनैवगम्यमानत्वात् । नास्तिकायस्यत्वेपिनैवगम्यमानत्वात् । धर्मास्तिकायेनैवगम्येत्पर्यायात्त्रुद्धिगत्याभावसं
तथाविवेतयोः । भावधर्मितयोर्लिङ्गंतेनभावाइतिसूत्रार्थः । एतेनधर्मास्तिकायाद्युक्ताः । नतयेनविपर्ययेलोकेतेरगमुत्त्वमेवं
गम्यविवर्जितानामस्ताः । अधर्माकाशनैस्वर्यपदपाः । अवेगम्यलक्षणास्तुभावेगनमः । प्रमाणमंप्रेद्वे । प्रमाणंतद्द्वारा
नालेशेनवचनगुणाः । सप्तपंचविधिविभागानाः । मिथ्याघ्रागजोगुने । तेषामर्थपदार्थानस्मुतसिद्धेर्द्विपणानेसंमार्पिताः । अ
न्यापनात्यनतपारिशः । किपंनास्याह् । अथोनचैत्यादि । अथश्रुविधासिद्धिर्विधानाद्विर्विस्यमाणलक्षणा । उक्तंतत्रैव
॥ अह । शब्देचापनंतुः । विविधानत्रपस्तुद्दृष्टाभिः । रानंचसिद्धपोशब्दितितथाख्यायिकास्वनसः । पक्षस्तुपादानका
लभागपाख्याः । नाशोविषयोपमानंवचनवत्कृपोभिहितारति । वर्तगुणाः । समाशाविंशतिसंख्याभवंति । तावं राम
त्संख्यासंख्यातानाशक्तिः । कर्मद्विपद्वीद्विपमनसांविधानाएकादश । नाधिर्यमांध्यमग्राप्तंमूर्तता । तेउनावपाउन्मा ८२

(81)

दृकौ प्रसकौ एण्णानि ब्लेकौ थ्यो हार्वन्नि पंगुनाइति तुष्टिर्नवधा सृपाग्रकानां तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययाः समस्तस्तोत्यष्टाविंशतिः।
तथाचाहुः कापिलाः। एकादशेन्द्रियवधाः सहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा। सप्तदशवधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनामिति। प
ववविख्या नाइति। विपर्ययभेदास्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्राख्याः। एते पंच। सिद्धयोऽष्टौ। तुष्टयो नव। अ
४१ शक्तयोऽष्टाविंशतिरित्येवं वर्गशः वर्गक्रमेण पंचाशत्प्रत्ययाः। एवैते समाख्याताः प्रतिपादिताः। भावाः स्वप्रत्ययास्ते
षां लेशात्सूत्रतत्रश्रयन्ते। किं तदित्याह। सांसिद्धिकाश्चैव। पिकाः प्राकृताश्च भवंत्यणाणोः। एते भावाः सांसिद्धिकादिमे
दात्त्रिधा संसार्पत्तो भवंति। अथ तेषां सांसिद्धिकादीनां लक्षणमभिधत्ते। शिष्टधर्मसंस्कारसमुद्दीपितत्वेन तेषां
गुणाः सांसिद्धिको भावास्तिदेहाभावेऽपि प्रवर्त्तन्ते। विशिष्टेनेष्टा प्रवर्त्तो हिसुधर्मसंस्कारेण समनुगृहीपितं तत्र सविर्नवेतो येषां
तेषां तत्पूर्वदेहसंयोगेनावदेहाभावेऽपि तत्र प्रयोगुणाः प्रकाशन्ते स सांसिद्धिको नाम वोढव्यः। लोकधीगुरुशास्त्रेभ्यो

भा

मृगें॰ मातिवैनयिको गुणः। पक्षमध्यावद्दिततोकत्तुईर्गलनः शास्त्राह्वासमर्जितः सवैनयिकोभातिश्वकाशते। समर्जितो लो

८२ वैनयिकोमनोवाक्तनुचेष्टया। योमनोवाक्तनुचेष्टया। स्वद्व्यापारेणार्जितः सवैनयिकोबोद्ध्यः। प्राकृतोरेदूंसंयोगेयुक्तः

(82) लमाहितोधवतः। यःपुनःस्वमरमूर्छायुत्ततुदसपप्याश्चक्षतसंस्काररवरेदूंसंयोगएवयुम्नते। नेरेहापापेपिसयाक्षतोना

मगुणोविसेयः। अथैतेभ्यःसांसिद्धिकादिभ्योधर्मेभ्यःफलविशेषानक्रमाह। स्वर्गाप्युक्तिः श्वफतितावियानेयोनि

कांतिर्निरणवाभिवंधौ। हृपेश्वर्थीतिनयश्चाफतेषुसंपद्यंतेसविद्यातः क्रमेण। तत्रतावद्वैनयिकेषुचक्रपेषुक्रमेणा

र्था:संपद्यंतेस्फीतिगुणयोत्ति। केनरत्या हू। स्वर्गस्सादि। धर्मातस्वर्गः। ज्ञानान्मुक्तिः। वैराग्यात्प्रकृतिलयः। ऐश्व

र्याद्विघातः। ययेत्तृसिद्धिस्त्वर्थः। अथाधर्मान्निर्गाद्दियोनिक्रांतिः। अज्ञानान्निरयावासिः। अवैराग्याद्वंधः। अनैश्वर्याम

र्याद्विघातः। अथसांसिद्धिकेभ्यस्ते। तरणाकांतितमरितानयोगोभोगानिष्ठाविद्यसंघश्चपापः। भोगामक्तिर्न्यक्षाति ८२

ईदृग्बुद्धिर्विधृतस्वाभाविकेषु सांसिद्धिकेषु धर्मादिषु सांसिद्धिकेषु सत्स्वियमिदं संपद्यत इति पूर्वेणास्य संबंधः। किं किमस्य बाह्य
रूपा कामितिरसादिस्वरूपा कारिकाः सांसिद्धिका धर्मा नैसर्गिका ज्ञानयोग्यता द्विविधा ज्ञानाज्ञाने पुनरभिलाषो वैराग्यात्मवि
ग्रहसमूहापगमः। ऐश्वर्यं ज्ञानेषामसक्तिः। सांसिद्धिकाः धर्मा न त्वकृताः निर्बाधका प्रकृतिविशेषतां नाशीलविधिः। अवैरा
ग्यात्कार्येषु विघ्नो नैश्वर्यादिति॥ भवति विपर्ययात्कंठात्मनः पदार्थान्यायाकं ठकतोमृगं दृष्टा तो मायाकार्यं विवादश्वकारणं च
82 शामं उत्पन्नाज्ञानिवार्यतत्वाप्याजाग्रदृशान लक्षणेपि तं समप्रत्यंतरोपसंहृत्तस्यकारणेऽशेषरूपेण प्रकरणां तरमाह। यथाभि
ध्यादिवर्गाणां हेतोरात्मनां लक्षणात्मामामसलक्षणं। कथ्यते विप्लवो मा भूत्समासोक्तेः सप्तदशधा। अथेति भावो नो
नेनात्मवत्प्रसंबंधिनो सिद्धेत्ध्यादिवर्गाणां हेहेयात्मांशानां लक्षणं कथ्यते। किमर्थमित्याह। विप्लवो मा भूदिति। अभे
दतः प्रविभागशः वर्गशः पार्थक्येनोक्तिः कृता तस्याः समकारणादिविप्लवो मा जनि संमोहो माभूत्। तेषां ज्ञानवच्च तद्गुणाः समपंच

मृगें· चेतसो तावता संक्लिष्टमपवरकवनेन बुद्धिविलयोपसंक्रान्तेमः। एवंविधा तुष्टिः स्यां विधा सिद्धिरितो वं भामान्यलक्षणो संक्लि-
८३ ष्टे कृते न भवती सा तरवर्धामिरमित्यर्थः। अथ तदुच्यते उपकल्यादिविषयाबुद्धिर्या सिद्धिरत्रेसा। तष्टितु। कृतार्थमकृतार्थो-
(83) स्मीति यामतिः। तुष्टास्मीति प्रकृतावष्टंभे ग्यादिर्थहणाह्येव वा तुष्टिर्विता नं मासिद्धिरित्युच्यते। पालकृतार्थस्तु:
तुष्टः कृतार्थोऽस्मीति बुद्धिः सा तुष्टिः। अशक्तिः का का पापे सर्वाधर्मविह्वलता। किं चित्स्मा मान्यतोऽत्र समतिरन्या
विपर्ययः। का का णा यतः क्रियाणां बहिः करणानाञ्च पापे विनाशे सति विषमाने पर्यंश्च स भवनशीलत्वं अशक्तिः।
अथ च धिनहीपहरा पट्टिहे किं चित्साधारणपा रस्य स्मिन्नसाहशी बुद्धिर्विपर्ययः। प्रकृत मरीचिकायां सिवजलावगतिः
। प्रकाशकल्पासिद्धिर्थकादेः सत्वभावना। प्रकाशार्थप्रवृत्तता इन्द्रियगणभवापित्। सेषा सिद्धिः सात्विका राजस-
ता तामसिकी। सत्वस्य प्रकाशस्वभावत्वात्। किं प्रकाशार्थप्रवृत्तेन पाहे तद्भूतपा। जो रागभवाप्य सो सिद्धिस्तथा। नन्व ८३

मिथ्याज्ञानजनकाः रजः कंपनतः । तद्विपर्यये मिथ्याज्ञानरूपत्वान्मोगुणनिबंधका । ज्ञानरूपत्वेन वस्तुसाक्षिकमप्यवसीयते ।
अकृतार्थस्य कृतार्थेभ्यो निश्चुद्धिक्लिष्टिर्पका । सेयं मिथ्याज्ञानत्वान्मोगुणलक्षणा ज्ञानरूपत्वेन साक्षिकमप्यवग-
म्यते । अशक्तिरपवृत्तत्वात् तामसी दुःखभावजनः । एव च सापि गुणोदृष्टः कार्यकारणभेदरूपः । अपवर्गस्तिरूपा अशक्तिरि-
का । अनेकस्मिन्नेतामसी दुःखहेतुत्वादज्ञानजेमापि विक्षेपा । योऽहं कार्यं शक्नाभ्योदुःखहेतोपवि सुतादृष्टाऽग्रगुणोऽस्ति
सोवस्यकारणाभ्रपः । तस्य मोलक्षणकारणजमिनस्त्यर्थः । विपर्ययत्वमेवो निर्मिथ्याज्ञानयाम्यव । कामानमात्र
का भासास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । विपर्ययस्य मिथ्याज्ञानत्वान्नमः शमवत्वं । सर्वविपर्ययः सा कारणमाद्य यन्नात्मका
श्यरूपः सत्तात्मकोऽपि निश्चितः । उपसंहरति । शनिबुद्धिस्वकोशोपंभावशल्यलक्षणः । बोधरहितये बोधयति भूमि
तापयोः । इमे च तिष्ठन्तोऽभावशल्यपलक्षणेनोपबुद्धिश्च काराः पञ्च । सेमापर्यणो बोधवान्ना अपत्वाद्बोधसंतपोच्यते ।

मू.टी.
८४ (84)

अथात्रवृत्तिः सांख्यच्छायापयापश्वप्यमितोवुद्धिर्लोक्षनिमितं वेदित्वातद्यतिरिच्यते।गणोपिमत्सौवेगणेकलापोनिःकारोनि
किं।उक्तमणानीमाकोषनिमित्तंतं वुद्द्र्यपउच्यतेतत्।हि घापाश्चानर्थकं।तस्मात्श्रीणिकोवदेहतेनाम्नपणमांतः।पश्चिचस्मामान्य
व्यापाख्येपितद्भवपगमः।तदानवव्याख्या।किंचश्चेवेगण्यलक्षणोवुद्धिर्वर्भगणगहृणेमत्सपिकलाजेन्मागणः।किंकरोनि
नाकिंचिद्व्यस्यकार्यमवैप्रत्येतिकातिशपवता।तस्मपोननत्सयेपन्नेः।श्चेपेततत्त्वातिलेपः।यंजकोनामसद्भावेच्यंजकंप
घपार्थकं।मनोहरार्थमसद्भावेसतिधी।रप्यनर्थिका।कोषव्यंजकविषयाख्यंतत्तत्स्यात्मकव्यंजकोनामसद्भावेसतिप्रघन
र्थकंतर्हिमवतोपिकापिलस्समनरोदइपलहणार्थमसद्भावेवुद्धिरप्यनर्थिका।तथाहि।रूपादिस्याद्गकचेलेगदिकार
णावधातरिमनसिव्यंजकांतरेणतुव्याख्येनाकिंचपोजनं।मनोधिष्ठितेतं।दिशोरेवननेन्मार्पसिद्धेः।श्चेयेवंतुत रामः
तेकेचित्स्मरणात्तविवसपा।सोपिदेवेर्मनः।षष्ठेः।पहोनेकोनिकः।स्मृतः।श्चथयोक्तवहुदेहण्यानर्थकपसंगनणाव्य ८४

जनकांतरसहकारिवैयर्थ्येन कस्यानर्थक्यं च सहजनतस्येवं न पर्यनुयुज्यते। किंतु कारणत्वविरहेयेवं केचिद्द्रुवते चोद्यं कुर्वंति। पटुतन
तुध्याख्येकारणेसमपि किंविधाभिधानेन कारणेन। यथोक्तं। साविधानसमं कारणमिति। तदप्युक्तं। तत्तेविघात्व्यमस
जनकारणेपरमात्मनैरति। सोपपंपहोमनःषष्ठेंद्रियैरनेकांतिकः। तथाहि। तुष्टींद्रियपंचकस्य स्वस्वविषयग्र
णक्रियायां कारणस्य सतत स्वेष्टेनमनसा कारणांतरेणांगाक्रियमाणेनानेकांतिको कृतमेतत्। यत्कारणांतरसद्भा
वेकारणानर्थक्यमिति। यतस्तकारणांतरापे तस्यकार्याहविक्रियायामुपलंभात्। उक्तंश्रीमत्सनरव्ये। कारणंकारणापे
क्षमाणाविभकाराह्नवंदिति। यथा वेषांश्रोत्रादीनां पंचानां मनःषष्ठं तेकारणत्वेसामान्येष्याम्नवादिनिमिरिद्वं। तथा
तुष्टीसमानपि नत्वयाहि कार्यविधानेत्सुनीतिनेकस्त्विदोषः। एवं चपरस्तृपेनाशंकितं वोध्यंसमर्थ्यपक्षांतरेणपाशंकमा
नत्वदूषणापाह। यथैकविनियोगेत्वेसतेकमतिविद्यते। स्रोत्रादयोताणादिहितनोभित्रार्थपतत्तु। नन्वेकस्मिन्निष

मू॰गो॰ येषां विनियोगो नियतस्तमपहायार्थ एकोन्यस्यैकविनियोगित्वे सत्यतिरिच्यते। अधिकी भवति। घ्राणं तद्धं सहत्वमप्राप्यालोक
८५ संभवत्स्वविषयः नत्वसुखदुःखः स्वमोहात्मकपुण्यभोगसाधनत्वं तु देहे रेखवर्णसमस्तस्यार्थस्य भिन्नमात्राणां पाः उ नरोपविधाणा आ
नर्थकमिभाशंके न निग्राहः श्रोत्रादिकानीन्द्रियाणि न तत्रत्वे वाप्युपगमात्। एकविनियोगित्वे सत्येकस्यानिषेकत्वं
85 गीकरणे सति सर्थः। उभिनिपशुत्वयोगितो भोक्तुः पुंसः पटुकर्मशाकम्। भोगभूमिषु नानापुरुष। भोगाः कालानुवर्तिन इति।
तस्मात् पुंसः श्रोत्रदृगादीन्द्रियाणि पाहारिवभवन्तस्तेभिन्नार्थमस्त्वेकविषयं मा भूत्। न त्वेकेनोक्तं। श्रोत्रं दृगादेरेकविषय
त्वे। नहि श्रोत्रग्राह्यमर्थं दृक्ग्रहणाशक्तानिपाणि कार्यवापारः करोति। पृथगर्थत्वेनैषामानतिरिक्तत्वस्य प्रसङ्गात्। सर्वं कि
त्वभोगेकसाधनत्वविवक्षयैव मुक्तं। तथाहि। भोक्तुः पुंस आत्मादिसेवानुभवतत्त्वदृत्वेषणो घमस्ततत्रोपशास्त्रं नी एम॰
नित्यवणान्त्रयवर्जिते। दृशान्तदर्शिनि। समनेनवात्मादिनमिसेकविनियोगित्वमिन्द्रियाणामनुभूपमानमपि भवत्यहेन ८५

नो रागाद्धि धर्मतः ॥ तद्भोग्यत्वमेतद्धा वीतरागस्तेनोहतः ॥ रागोनेत्युक्तत्वात् ऽ वैराग्यलक्षणः कुत इत्याह तद्धि धर्मतः तस्माद्रागमोक्षाद्रागात् ६३

मृगे॰ पाविषानिपान्यत्राणीहिंसाणि तत्रोचरांक्ताहिषपाच्चोक्तत्वांउ४पुक्तस्येतिपुंसावकर्षणपुक्तस्यसात्रात्सान्मन्येवो
८६ पकारकत्वेनश्छितस्मास्येवृतिविद्यास्वमकरणस्युद्धिर्धतः कर्मतामेतिशायत्वमागद्धतितेनेनसविद्याश्चतोहृद्
भित्वा। तदेवतत्राविद्यावेदृष्यर्थनिराकृतार्थादिनोपवोद्यस्यानिराकृतः। यत्रोनरोगात्स्यवेधर्मपृतः। कृत्तमात्रवशत्पपो
86 विषमेशत्रुः किंतदेहधर्ममिता हृतच्चभोग्यत्वमिति। अत्रैवभोग्यत्वहतणोवुद्धिधर्मः स्वकृतरनवनिताद्दिविषयएवं
वहिष्ठोपः पैरषां स्पांरागत्वेनेशः तस्येतदेवैवृधर्मण्ह्रोग्यत्वंभोगाभिषंगहेतनारागेणभोजकेनवभाव्यं। नवभो
ग्यस्यभोगहेतोश्चाभेदः। एतद्धाभोग्यत्वरागत्यागी किंपतेतर्हिवीतरागस्ततोहतः। ननरत्येवमभ्युपगमाद्दीतरागाभा
वदोषः एवमतेभोक्तृगतरागमनभ्युपगमेवहिष्ठवरागतारिमोग्यविशेषहृपरागोपगमेवमतिसरागवीतरागमतित्रि राम॰
कर्षत्वत्वपारोभोग्यविषयेसर्वेषांसरागतात्रामोति। नहिकश्चिद्दवीतरागोभवेत। ततो वीतरागागमापिभोग ८६

न्यो. विशेषणत्रिविधमावादेवमत्रागतापारश्चत्ता नत । उक्तं च मघोसोतिःपादैः । भोग्यविशेषणेन हि कस्मिंश्चिद्दीनताणःस्यादि
ति । तस्माद्दोऽनुगतएवतगोपगमो न भोग्यविशेषणरूपः स्वनादिः । अथैवं गम्यलक्षणबुद्धिधर्मात्मको वास्यानस्वाणो
86 र्थैषाभिलाषो यो न सोऽस्ति विषयहेतुः । उक्तं च सोऽनुगतो गोपार्थैकत्वगादेरभिलाषरत्याभिलाषहेतुरेवाभिलाष
शाहेनोक्तः । कारणोकार्यस्य मेदोपचारात् । अपूर्वमिति चेत् । भवतु गावो र्थैषाभिलाषवत्त्वादभिलाषहेतुर्विषय
द्रूपे कस्मिन्नाद्यो सकृत्वे हेतोर्दोषो न ताण भावश्चेंगतयानात्तात्यभ्युपगन्तव्यः । किञ्च यस्मिंस्तु अथैवं गम्यलक्षणबु
द्धिधर्मभोग्यरूपत्वादभिलाषहेतुत्वं नास्ति यस्मादभिलाषहेतुत्वं नास्ति तस्मादभिलाषहेतुना ताणजन्यते । अथैवं
बुद्धिगतरूपहान्यकः क्रियारूपो भोग्यत्वसेपारकारतात्वे । ननु कर्मैवरूपत्वदुःखादिरूपो भोग्यत्वमभिलाषहेतुत्वेन भावि
यतीत्याह । कर्मात्मकव्यापकं कर्म्यंकल्पितेपीनावश्यता । यागकैस्मिन्निविषयरूपेसाणगवीतताणात्मकाश्चित्यव्यवस्थापक

मू गं॰ स्तेन व्यापकं कर्म्मान्तरापन्नद्वितयमेतिच्छेद्यापिकल्पितेपि कल्प्यं किन्त्वा वशप मप्रयोगं लभ्यं । तद्देतोरपि कर्म्म स्थर्य्यं । तेन नन्वहं
८७ त्रेविभ्यात्मागमशीतलगता कारणत्वेनाप्तिर्निपूर्वः । पुरुः । सिद्धांतस्य कर्म्मणः केवलस्यो नियता वेदहृष्ट । केवलस्य
(87) कर्म्मणो नियति सिद्धा वेदहृष्टमुर्दर्शितं । तथा चोक्तं । योगोर्थः सर्वज्ञत्वान्तो सोपि कर्म्मनिबंधनः । कर्म्मवा कस्मादिह्रिदितः
सर्वमर्थकं श्रयत्देवाद्रिमोपेतं ततस्समर्थसाधकं । ततोनियतिसापेक्षम कर्म्म नियामकमिति । तस्मात्तेकारणमोगा
दिवैचित्र्यमात्रेणवशान्नार्थत्वात् । कार्य्यतेऽस्माणामाकाराश्च नकर्म्मणो रागकार्य्यं अपारकत्वमपित्वक्रूयमनः कल्पानल्पो
रागः सिद्धः । नवरागवतद्वेषस्यापि वक्तृत्वात्तरत्वं द्वेषादीनां रागजनितत्वं निर्विशेषात्मकत्वात्कस्मिंश्चिदभिलषणापि
वस्तुनि किञ्चिद्यादृन्यमानेस्य द्वेषारम्भः सञ्जायते । नन्वितरेतराप्रसंग रागद्वेषयोर्य्यतो व्यवस्थितिः तस्मादेकस्मिन् राम॰
सिसहानवस्थानदोषः प्रतीतीत्याह । दोषः सहानवस्थानो नाम नाम द्वेषरागयोः । सर्वत्र सर्वदा सर्वोपपत्तिः स्याद्वादि ८७

मो॰ आ। प्रवृत्तेनास्य सुखं दुःखं मोहो वा उपजायते। प्रवृत्तेनेनां हि तो रागस्तत्पूर्वकालेन। दुःखं तेन पुनर्भवनीर्यवयोगकारणं। क
स्मात्तर्ह्ययं सहानवस्थानदोषः। यद्येककालेन प्राप्तेरनयोर्दूषणं। अपि तु पूर्वापरभावे। नहि पूर्वे प्रवृत्ते रागस्तदानीमेव तत्र द्वेषः
। अथ पराभिन्नैव भोक्तारौ रागस्तत्र द्वेषस्तरस्येनञ्जेप्पर्ते। तथापि क्व। न ह्यनयोर्युगपत्प्रवृत्तिर्दोषः। किंतु विषयेषु सर्वत्र तेन रागद्वे
षयोः कोऽपि कृतप्रतिपक्षभित्रात्मीयो विषयत्वा एवं नो नकाप्निदोषः। भवेदिदं द्वयोरितरस्य सहानवस्थानस्यैकस्य प्रत्यात्। तथाहि।
87 सर्वस्याप्यवहस्तु सर्वथा प्रवृत्तिः सुखं दुःखं तु द्विसंभवात्प्रवृत्तस्य चास्य सुखं वा दुःखं वा मोहो वा जायते। मोहेन नारि प्रवृत्तस्य तं
तावं च नवैव द्वेषः। तत्पूर्वकालस्तु रागः। पुनश्च द्वेषान्तेके स्मिं श्चित्कालेतरेऽभिलाषः। प्रत्याघरेऽपीर्य चहलीयस्तरे व यो
गस्याभियुंजनमित्यस्य सं क्लेशस्य कारणं। यत एवं तस्माद्रागस्य द्वेषाद्बलीयस्त्वात्सहानवस्थानदोषो न दोषः। अथ यथा संमि
कीरागतत्त्वोपपत्तिभक्त्या हेतुकार्तानत्वाप्य परमाह। अथयद्यकोऽनरात्तु हेतुर्गर्भत्वकारणं चित्तः। यावाघ्यस्याचे ष्टंने शारीरः पंच

मृगे. वायवः । अथ वक्ताध्यक्षं गुणतत्त्वं व्यक्तान्तरं तत्कार्यन्तु हि तस्याः सकाशात् अहंकारं विना आत्मनः संरम्भवृत्तेः करणानुपप

८८ द्यते । पञ्चप्राणाश्चारिणः शरीरं न स्युः । एवं व्यापकत्वं तेषां तत्स्वव्यापारं विदधति । के ते इत्याह । प्राणापानादयः स्तेन तु भि

न्नाः वृत्तैर्नैव कल्पिताः । प्राणापानादयो एवं वाच्यवस्तुवृत्तेर्व्यापारभेदाद्भिन्नाः । न त्वेषां नानात्वं भेदः । वायुरूपत्वाविशेषात् ।

88 अथैषां भेदव्यापारमेदं दर्शयति । वृत्तिलेशाज्जिगरत्वाभावाद्वा निबोधमे । तत्र कायव्यापारस्पर्शान्तरितान्त्या । वृत्तिः प्राणापानेना

नयनं तत्त्वनमुच्यते । यत्र हृदि हिमति: । तुस्रोत्रमनस्यैवमार्गको । तत्कर्मत्रुच्यते प्राणः । प्राणो वायुः प्राणयोगतः । विस्मातिता हि

केशकेशान्तेषु । कलासव । वकर्षणान् नयनेऽपानमपानं । कोष्ठस्थस्य वायोर्गुह्याद्यंशान्त पावनेषु पानं प्रोक्तमेवापानस्य

वृत्तिर्व्यापारः । एतत्सव्यापारो निर्वचनं । फलनमुच्यते । यत्रजीवनं नाम समानाख्येव वृत्तिः । अपानाशयः । प्राण राम.

नानामानारतिनिःकहृशाव्यापारे तु शाणारा द्वौलहिन्नः । वकर्षणाद्ध्वनं नेशानां नेजीवनं नतोऽपिप्राणः इत्युच्यत इति ८८

४४

फलविषयमस्य निर्वचनं। फलन्तिकल्प्यन्तेपतः। पुरुषाणामुपदेशमार्गपमाणानां चेष्टेयमिति अर्थमति। सत्त्वाणां स्वेष्वपापारः। अहो
विमर्शात्मकस्तर्कः। तत्रास्माभिषः प्राणोनैव शेषाणां क्रियते। प्राणाः प्राविरुद्धो हिमासे विविद्धवृशक्ति। प्राणोनावलंबते योग
स्माणाउच्यते। प्राणाश्चितिचैतन्यप्राणितवाहिके फलाद्दिस्मितंतेतलशरीरेरुकौ चवलात्मिकापंकलाहृत्वसोमसूर्या
द्यात्मिकाहृत्प्राणाशश्नेपः। अपानस्य वृत्तिमाह। नयापनयनं वृत्तस्पी नविणमूत्रेरेतसां। कुर्वंच्पानशब्देनगीयतेतत्वरु
चिभिः। अपनयनमधः प्राणानां मुक्तपीतविण्मूत्ररेतसां पत्नयोनियनलत्वेनत्पानाख्यधोकः। अथ समानस्यानपो
र्वापारेति:। समत्वं नोन्नयनं नयनमसमत्वेन समर्पणं। कुर्वन्समानस्त्रुकोव्यानोविनमनान्नतो:। अत्रपानस्य सर्वत्र सामेन
निपमात्समानस्यसमानत्वं देहस्यविनमनात्प्राणस्याव्याननत्ता। उदानस्य वृत्तिरुच्यते। विवतापन्नप्रर्वगाकोष्ठव्योमगुण
घनैः। वाणिं दिपमहार्णेनाक्रियते येनवर्णिता। सउदानः प्राशरीरस्मिन्स्थाने पघस्पधारणे। अपः फलं वाच्यशेषपमाफं

मृ॰गं॰ ८९ धातोर्गिरेनावक्रामिच्छाविवक्षापन्नः संभः सौपूर्वेपिसको छस्यवोग्रश्चांतरसकाशामघुणाह्लोपः राष्ट्रस्यपेनबा गिं
दृपसविवेनविवक्षापन्नः प्रर्वेणाविभक्तोवेविश्चं क्विपतेसो सिंदेरस्थ हानशद्वौ लोपः। पसनबापोः श्राणादेर्पीत्स्थानेबाशो
(89) स्तिनप्रश्च नञेणाक्लनेनदेनद्धेकेष्वं। शेषभूतेभगवतावकरणोनेरेणाक्षेगणाशक्षेनादिर्हं। महिषिधाकंठात्मेनपरत्ना
णणणकेठस्तौपृगेंदृदं नौ नवसुधा दिविवाश्चकरणामेकारश्चे उत्तनौ महंकारस्येत्रेत्रूपंतत्काणाणितहिंसाश्वप्रस्तूप
नरतिषकरणांनरारंभः श्राग्वत्संवंधपचकमज्ञापश्रुसंधेपे। श्चणशेषार्थ सिद्धार्थकंपानमानसत्र्वमः। त्रीन्त्रिश्वकर्ष
सत्तादिभूपिष्टानीशराक्रियः। श्वच्यानेतंशेषभूतस्यार्थसतेनमात्रेदृपादेः सिद्धार्थमसाहंकारसात्सत्र्वेत्साहंका
रादेवसभगवानननेनारश्चकरणांतेपाक्लिशदेनोक्लोपः समापाणभीषिकारिणामनेनाहीनामीशानांशक्तिगस्तहृषि राम॰
व्यकशक्तिस्सत्तारजस्तमोवहुलाह्वीकं धात्रिश्वकर्ष निकृष्टवान। श्चविभित्रमहंकारमाविर्भाव्यत्रिधाव्यमनादित्यर्थः। ८९

२।० तेरवेदेविघमाह। तेजसतैवैक्रतोयो भोभूतादिरितिसंस्मृतः। तेभ्यः समाचकाद्देशा मात्रे भोधनपंचकं। तैजसवैकारिकस्ता
द्देकमेतकेमकेभ्यो हंकारस्तुयेभ्यो देवाद्वौ इंद्रियकर्मेंद्रियाण्यासमात्रकाल भ्यात्रमहिनात भ्यात्रेभ्यस्तुभूतपंचकमभिव्य
क्तमितिशेषः। अथ कृतः किमधिजनकमाह। सो वैतन्नकालघी। जेद्धानामसवमनसामसह। प्रकाशान्वयतः सात्विको
जसस्तुसमानिकः। सोत्राद्दिर्बुद्धी इंद्रियपंचकस्यभूतमस्तु प्रवेवयवनोमका शान्वयोस्ति। अतः सात्विका एतेदेवाः स
८१ वसातिकएवतनयक्रमाहंकारस्कंधस्तेजसोनामतेपः। वाणिपाणीभगाः पायुःपादौ चेति तो धकाः। कर्मानिपाकलो
भूयानामातोवैकारिकोवपः। वाकाद्दपाणिपाद्युपस्थाः पंचतानमातेकाः तेषां कर्मान्वयात्कर्मेंद्रियताइनोवकुलो
टिका वैकारिकाख्योहंकारस्कंधः प्रकृतिभूतः। शब्दः स्पर्शस्तु रूपं च रसो गंधश्च पंचमः। गुणविशिष्टास्तन्मात्रास्तन्मात्राः परस्पो
जिताः। शब्दस्पर्शरूपरसगंधा अविशिष्टतात्मनमिव्यक्तविशेषत्वेन तन्मात्रस्य एधनयक्रु जितत्वलेपोजिताः तन्मात्रा

मृगें॰ गन्धेनतेषः। तावत्सूक्ष्ममात्रा तन्मात्राणीति द्वौ लिङ्गोपमितः तन्मात्राः शब्दः। गुणान्विशिष्टत्वं चैतन्मात्रमितस्य। पञ्चात्पृथिव्यां
८० रसरूपस्पर्शाः शब्दः स्पर्शश्च शीतोष्णः रूपमनेकविधं शुक्लादि द्विविधश्च गन्धः सुरभिरसुरभिश्चेति। तन्मात्रा
ण्यप्रकृतपृथिवीतन्मात्रा गन्धविशेषणमुपलभ्यन्ते। अपि तत्त्वविशिष्टगुणादिकमात्रं पृथिवीतन्मात्रमेव मन्यते। एता
(10) न्यतन्मात्राः प्रकाशकर्मसु द्रष्टुर्गुणैरैक्षन्तामणादामोदाभवाः। प्रकाशकर्मात्मिको बुद्धीन्द्रियमनोलक्षणो यो वर्गः। एष कर्म
मेन्द्रियकर्मणाश्रयः कर्मेन्द्रियवर्गः। तामसोऽवर्गोऽन्यो वैलक्षण्येनाहङ्कारस्य यस्मादेतावान्तन्मात्राणि भवन्ति तामसो
भवः एतानि प्रकाशाद्यनुभावादि रहङ्कारोत्पत्तिनाम। एष बुद्धेहङ्कारस्कन्धे प्रमध्याद्योपभूतादि रहङ्कारस्कन्धः एषा
प्रकाशप्रतिकार्यस्य तन्मात्राणां नामनो मनो बुद्धिमो बुद्धीन्द्रियेषु चेतसि मित्रप्रलम्बनानन्तोपन्नामकोविक्षेपः। उक्तं च सां एम॰
ख्ये: भूतादेस्तन्मात्राः स तामसमात्र इति। प्रथम तेजोऽबापस्तु व्यते। देवसर्वत्रकेवलगारिकं कलशमिव। मनः शाखा। २०

द्विविषयग्राहकाः श्रवणादयः देवनाथेन नाद्यादेद्याणं द्रियाणि तेषां प्रवर्त्तकं यत्नेन कमात्मसंचारणशीलं संकल्प
गुणं च मनो बोद्धव्यं । अथ चाद्यपक्षे दूषणमपपादयंश ह्यादिविषयग्राहकाः वचनादानसंल्हादविसर्गविहृतिक्रियाः । वागादी
नोपरामनलपरेसननप्रतनुणाः । वचनं भाषणं । आदानं ग्रहणं । आल्हादं आनंदः । विसर्गो मलविसर्गः । विहृतिः सं
चारः । एताः क्रियाः क्रमेण वागादीनां ज्ञेयाः । का का ज्ञिन्यायेन वागादीनामिति पोन्यं । तेन श्ववागादीकोपहान्यात्व
मितिपन्नस्याश्रयभूतस्थानं ततोन्यदेवेंद्रियं । नहि कर्णशष्कुल्यादेरेवश्रवणादिकं । अपितु तत्स्थानस्थापांद्रियस
९० के: । कुतस्माहू । पनःपरेसस्मप्रतदुणाः । तच्छक्तिविरहिणो जनादृश्यंते । नैवेषां तानि स्थानानि नश्यंति । मनस
स्तोतैपक्रिमाह । आत्मेंद्रियार्थेन क्रमेसर्वेदनाश्रयविनः । प्रतृमिकाः कालितंशक्तिनोपपद्यते । आत्मनो भोक्तृ
रिंद्रियैर्भोगसाधनैर्वैर्थैस्वाश्यहि भिर्नास्पे: सन्निकर्षे सत्यपि सर्वेषां वेदनानामिंद्रियाणां यस्मात्रयशक्तिः । अपितु कस्य

मृगें॰ विशेषाणोपलब्धिरिंद्रियप्रवृत्तेंनत्वप्रवृत्तेनो फाकमत्तीतिपुक्तिं तोनुमानाहत्वसीयते। एराहुः। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिं
९१ गमिति। सर्वेंद्रियेत्तिणा द्वंद्रियार्थसन्निकर्षसत्त्वेपिकदाचिदेवेंद्रियाणप्यर्थग्रहेश्ववर्त्तनेते। नसर्वदातततोनूनमेषा श्रववृत्तेंकं किमप्य
(91) स्ति। पदिना नश्ववर्त्ततेरतिव्यात्यैपं। य्यपिसमुखचे। नपरमागमो मनः मनावेहक्रोषावषुक्तिरथीत्यर्थः। एवंचमति। जेता
तोकर्तृत्निमोपेलक्षणपाहिलक्षणं। संकलोपीनमसेतिमनस्त्वमातिरोषानः। तत्तोकरणांकत्ना एगविद्यादीनापु
त्वाणाकृत्नपोआणाराः ताम्लावहेलक्षणं। संकसनाख्यस्यकर्मणो किविलक्षणा एवापंसंकलोपीनमपुड्वंदेते
नमपरति। ज्ञापयति। पारिशेष्याच्च मनस्तद्विते पं। ज्ञानंतरहलयोगानंक्रमपोगितपाक्रमात। तपाप्याभानित्युगपत्त्वाश
सेवामातृते। नस्यमनसोः हेपींगा ज्ञानमुत्सद्यते। नचक्रमयोगितयाक्रमिकं। यथाहपानुभवकालेनसर्पनोंभुवः। राम॰
मायसमवेतावायघपिसाङ्गहाम्यमिनाननमर्पराशद्वेदमिहपंचहाविष्टशास्कुल्यादिकमाल्याद्यमानेयुगपसंचज्ञानोमाद ९१

हेतुत्वाद्गुणमलपत्रशतनथ्याक्रिमेरेवदेहत्वमहत्त्वकर्माणि कर्मिकाण्येवतानि निरस्तानि हिंसानि नानि । एतच्छरीरं ग्रसंचारिकापि
नापगुणपन्नेनमः पंवता नो सा हवंना भा । तेनशकाशते । भेमिति के हिपवायभिघायेणाहकारि नमिहिणाणमा हे सुमा
91 हृ । निपतार्थतपाहाणिनानापोनीनिकस्यवित । गंधग्राहिंद्यं मेकलाग्रतद्धाराणतद्धकान्नपि । शरीरेकथाहक्रं श्रोत्रं मसौ शीक
त्राहिणीतागिति । श्रमामपितिपणार्थनयत्नेहश्वनघाकस्पविचाहिनः तस्मितानां हिपणि निभित्र कारणानिश्वाहकाः
कालेहिनेवां निपतार्थत्वंस्मान् । गंधग्राहिकंद्रियं जकलान्त्रं हेतोस्तेषां गंधाग्रहेना माभाशङ्खाश्रपानः श्रिपिकाहपः तत्राधाण
त्मकानि हर्षहिणार्थिवमेवद्रव्यं गंधवद्यं जकंघ्राणं वगंधस्यग्राहकंतस्मात्पार्थिवं घ्राणमाप्यं रसनं तैजसं चक्षुरित्येव
मन्यत । तत्किंपुक्तं नवेत्ताह । तथाकृपादिनाद्गैमगुलं कारणानं तर । तगिरिपमनुकार्ययाहिपुत्रपराङ्मुखं । तेजो
वारिमहीद्रव्यं द्रव्याग्रहस्तेभसहुपकं । ततस्त्रिद्रव्यमामास्यात्रपोतोयनेनतथा । एकैकमिंद्रियं स्यकारणानं द्रव्यकारणांतर

मूले. गुणाप्रवृत्तिं परिणामं नेन गृह्णाति तन्न यात्का अपवर्य: । यदीन्द्रियं स्वकारणमात्मनो प्राप्यक्षं न तु गुणं च गृह्णाति पनद्यानी
८२ विषयविषयमः प्रकृति निर्गुण गमकत्व उपनेत । यावता द्रव्यान्तराणि न तु गुणं च गृह्णाति । तस्मान्न विषयकार्यं तथा प्रकृति गमक
(१२) त्वमस्ताणाप्रपद्यते । अथ किं न इन्द्रियमभिसाहन्तनि इन्द्रियाभिमताहि । तथा हि तमिन्द्रियं प्रकृत्यस्य कारणानाहृद्धी न तु पप
न्न स्पर्श गुणं वेनस्ताना । तदा तद्देव तत्स्वातेन गृह्णाति । यात्स्वकारणाद्यात्रे न चाप्रकृ गृह्णाति । पृथिव्यमेन माम यतां गृ
हीत न तत्र विषयविषयासिद्धिः । तथा हि कृत्हष्टि: । तेजोद्रव्यं पृथिवीद्रव्यं च भिन्नरूपं गृह्णाति । यतस्व साहस्यान्विद्रव्य
तामवेत । न चास्यास्ति द्रव्यमत्वं परेणोच्यते । तेन सत्वेनाभ्युपगमात । किंच येनोपलभ्यते सोऽर्थः स तत्स्वार्थस्य कारणं न
त्रामप्यपिकर्माहिस्विषयत्वमननंततिः । भवतस्वेयेनेन्द्रियेणापो गन्धाद्या अप: पृथिव्यादिरुपलभ्यते सपृथिव्यादिस्तस्य राम.
कारणमित्यभ्युपगमः । तथा च सति भूतेषु न तु गुणेषु वेद्यत्वेन्द्रियमा: प्रतीतय: स्यु: । कर्मसामान्यसमवायादिस्तद्वेद्योऽ ८२

तोऽप्यपूर्वार्थतां । न च तदात्मकामनाविति । तस्मात्कर्मणि तेनैव हणां नयामं उक्तं च लोके हृतं हेतेनाभो तिकत्वान्नियमे
कर्मसामान्यापोः स्मृतं देवमोनु दृष्टो नस्तुः समवायेवेदे । हिंसा । मिति । सेयं प्रकृतिनियमनमके विषयनियमेण । क्रम
92 माणो निष्फला क्लेशपंपणापमस्य ते । तस्माद्धिंसया नामिं प्रियाणां चमवरभिमत शास्त्रशाहकं नियमात्स्वमता त्रस्ति सा
दिषकृतिनियमाति द्विधास्या हिंसा । किंकार्यं वे द्विधाणि । निषिद्धा । अभ्युगम्यापि ब्रूमः । कार्यं संध्याविधिरिष्टलेशश्च वर्गो नमा
सकं । नामार्थं विशिष्टं तदङ्कं तकेनानिवार्यते । तद्देहशावस्कंधवा तद्यन्यत्र किं कृतं । शास्त्रं तु तत्त्वानि नातो धेश संकेना
पि दृश्यता । नियतविषयत्वेप्यशास्त्राणि मिदं नावबद्ध कामस्थेव्यावहा । यदिकार्येष्वाविशिष्टेन मोभागः शास्त्रवर्गस्य स
नकविषयशास्त्रस्यघोतकः । तन्त्रासारं धारिति द्वितीन तरंवया विधत्वादुच्यतां । केनन तदूहणं निवार्यते । अथाचाहष्टं प्रकृ
तार्थं प्रदे कर्माधिकत्ति यत्नश्री ज्ञान मो मागएव शास्त्रवर्गाव भासकोननालसां धारिति नियमः । ताहितरपीतितया

मूलो॰ पमत्रेतिश्चाप्तिमनतेषितपालाभ्युपगमुख्यकात्तनिःतत्रहि किंकृतंकोवायकोनानःश्चांइंकारिकलेमतपतृष्टावत्त्व
९३ तस्यकोहेषइत्यर्थः।यन्यथाह्यातोधेनेत्रीविंशप्राजारिगाधेग्रामप्यिश्चास्यनासार्थमत्रिकर्षस्थमपिशह्नेनदास्य
ध्येयाणाच्छिइगाकिंकेनापिदस्यनाद्धराचारेणशमताच्छंत्नेशह्मानेगिनाकाव्याखेपं।एतचेशेक्रमचधुमृतुपपत्त्रापि
(९३) चापिचधुक्तिर्गमिकानसंपत्नितचापुत्रागर्भेपिमहाकाव्यतानितिरचपइत्या।मितार्थाहिमितार्थस्यव्यापत्तिमितिस
१प।।श्रसमचधुक्तिकेपिचक्रनिमहागमोक्तेःत्रतीतिरवगमोनिर्णोधःकृतरेत्याह।मितार्थाहिति।पस्माल्लिंगमापे
क्षत्वेनपारमितार्थाहिनुमानात्मर्वद्दर्शितानसागमरूपाप्रमाणपरिमितार्थत्वेनत्यापत्तमित्यागमविदः।मानाभ्योभूतप
वकमितिपदुपक्रांतेनतद्विशेषणिनुमाह।योमधमेननाम्रेभुमपोभूतंपचकं।शशधेकोन्नरहणमचकाशाहिनित्यम॰
मतः।भूततनलनलावखानावेरिनोगुणाः।शशावाधाविष्णुमाभिमतवर्णाचतिराहगाः।श्चाकाशोवापुर्वद्विर्जलं२ ९३

ष्टिवीतिभूतपंचकं । एतेच्चशाहांशेकोन्नरगुणं शाशाहयएकोन्नरगुणा यस्यान्तरेवं । तेन शशैकगुणामाकांशशाशस्पर्शगुणो
वायुः । शाशस्पर्शोहृपगुणो ग्निः । शा शूस्पर्शाहृपा रसगुणं जलं । शशाहिपंचगुणा । पृथिवीतिवहृपमा णावकाशमहिशेन
गुणोंवेन हृपि । एतेषामाद्यादिगुणाः । शा शालेधूननत्वलना द्याकेरिनः । पनः शकशकाशिशशेशोपोकंपनावेद
93 क । धकमधक मासिशाशा ग्रा ज्वलनेसहचपनि । एवं चछलचछलाशिशशांभसिव हनेनात्रउवउ शशिशाशाम्भकश्वर
ष्टिवांवालेकयषनि । एतेचश हा एते षां पामरा हमिवशाउमत्रा । व्योम्नश्चाकाशोमवर्णासमानानांगतिशहा
पंताति । सवर्णाव्रतिशहृगाभवंताविशेषः । नउंकंभोगकाशिकास्तु । श हसहंउबालानिनः शथम्भूनचतुष्पये । श्रीतश
हृकसंघातोनभस्येवोहितोवृषेरिति । अवकाशादिशन्तिमहितिभूतपंचकस्यसामानंयहिशेषणाम्कनतहिमस्यचक्रु
माह । भूतेनकारणानेनपानिसंग्रहधाराणाः । वायुर्वामहतानाशावुधारणानांनवकृताः । भूतेविवेचनं । कापोरेत्रिःच

मृगें॰ वकाशस्याप्यस्पर्शवत्त्वादनंशोऽग्नौ व्यापारः। पक्तिः पाकः। तेन महः। मंत्रहोऽग्नहं मोऽंमसां। धारणां वृत्तिर्धारणाः। यत्र सुनिर्वेशो
२८ षिकन्याप्यपायश्रूयते। शब्दः विगुणा एवेति तद्रूपोपलब्धितः। बुधवैतेभगवन्केचित्सर्वभूतगुणः कथं। श्रोपगवेन्द्य
(94) तो भेर्यादेरुत्पद्यते न रसनेऽपि लभान्तगुणारस्याकाशगुण एव शब्दः कुत उपपद्यते। आश्रयाश्रयोपलब्धेर्न स्पर्शगंधे ते
षगुणारस्यार्थः। यत तत्त्वकथमपर्शभूतगुणत्वं च ते। श्रोत्रेनोच्यते का मत्स्य श्रवणं कार्येकथममत्वेत गुणः। वैशेषिका श्रुवा
नवनिर्णीतान्वयभेवानुगतं। आश्रयाश्रयोपलब्धित इति यद्वक्तं तत्काम्यत्रपरिश्रवणाकाशस्याभिमतं तन्नेगुण
स्यान्यत्रैवेति कथं। यथा आश्रयः। नहिस्याकाशाश्रयाशब्दः। न गुणाः स्पर्शाद्याकाश उपलभ्यमानाः कथमन्यत्रैसुध्य
ते। यथा परेशा इदाश्रयाद्दिन्याभिमतं। न तद्युक्तं। यत्र यत्तु भवः श्रुसंबंधी निश्चापकः। शब्दाश्रय एव शब्द उपलभ्यते। राम॰
तथाहि। शङ्खस्थाने शब्दः शङ्खवीणायाश्च शब्द इति प्रतीतिः। कदाचित्कर्णमूलेऽपि संविदित्याप्यमत्रासे। श्रोत्रदेशेनिवरसापिप २८

रिणामोत्पत्तिकालान्ति : । अथ यस्मिन्समये कदाचित्करणोत्पत्तेपि संनिकृष्टवतीति । किं चातः । किमेतावता आकाशैकगुणत्वे
शब्दस्यासिद्धानि श्रोत्रवृत्तिवद्वीचीतरंगन्यायेनाणि दिशावृत्त्यपरिणाममात्रेण निकटेपि कदाचिदुपलंभोस्तु । नचैवा
वतां कानिचित्सन्ति : । न च घटत्वात्गमयाहतो हेतवोर्थगमकं संतिहेत्वाभासत्वात् । यथा मे व्येनरशिरः कपालेषु विलाज्ञा
९५ यजनकोग्निस्तु सत्त्वात्हिमादीनराहू । आगमाद्याहतविहतादेहतवोनार्थसाधकाः । कालात्ययापदिष्टत्वादित्यापवि
रोविरुद्धः । यथा आगमेन स्मृतिपंचसु श्रेष्ठा श्रवणपि सत्यादिनाघातस्य हेतोः सपर्शगृहीशरगुणत्वात् अभयात्मकेन पक्षां बाधः संभवति
ते हेतवः कालात्ययापदिष्टत्वान्नार्थसाधका भवंती निमापविरोहेमनंते । परिशेषाच्छ्रोत्रस्पर्शज्ञोपलद्रव्यगुणकारणगुणत्वे
नरूपसोवातेनहानोरस्यापि स्थितमेव । रूपमपि रसज्ञानरत्यर्थः । किंतर्हि मा हू । रूपं गंधोपलब्धनभोगुणः । यतनकेनक
गुणार्थैकदेशेपलभ्यते । यथा घ्राणस्पर्शज्ञोपलब्धेरपंगंधोद्याकारणगुणारंभवर्णस्थिते । यतः केतकीचंपककुसुमादे

मु.गो. विपक्षष्वेतेपिप्यत्रभूपतेगंधोस्पर्शरूपलेगागमेनरूपयाणाश्चरूयाराग्रहणास्याप्रणाह्मनचोपलब्धेरितिस्यहेतोर्हेत
९५ वात्वमितितात्पर्यं।उपसंहरन्भूतत्वेनरूपगुणविशेषणानाह।इतिपंचसमस्तरसोपस्पर्शाभूतत्वेनरूपे।अथगोतलोमही
(95) वायोः।शीतोलोनारितेनसोः।गालस्योजलेगुरूक्रंहितोशहकायनेकधा।रूपंविशुक्रोभः।स्वमधुरः।पांडुःशहि
तोगंधः।तितावस्तुविभिः।हाभिश्रममतोत्तुधैः।इत्यनपाककपावत्तापंगृहस्तभूतेश्वपंशाहुः।एश्वेताकाशवर्जितेस्पर्शः
तेत्रमह्यांवायोवायशीतोष्णः।अस्मिसिशीतरूपं।तेजसूष्णएव।हपंत्रिविधिंत्रि।शीयपत्रेजसेव।ततज्ञायोभाहरंस
शेमं।जलेशुक्लं।तितोशुक्लाद्यनेकविधंरसः।हितंमसोः।तवाप्यंमासिमधुरः।तितोकटुकस्लवणतिक्तम
काकषायाः।गंधःपृथिव्यांसुरभ्यसुरभिस्पोपिहद्विविधः।अथपंचैपांभूतानांशरीरस्तत्रिविधत्वं।अथयाचतेते राम.
हिलिमांसकेशनखंतुदंत्वर्संज्ञकानामितिः।श्वासकफलेहराकाकौदिकानिमन्त्रितं।हरिपकौहशोः।पित्रेतेजस्वद्भर्मर्शी ९५

नानाधायाणां शरीरभेदेन नभस्तानुकूल्य एव वर्त्तते। गर्भे दृष्ट्यनुबंधेन। वित्तसत्तास्वनादिषु। अग्रे छिमामाहो दृश्यते भौतिके
शरीरेषु स्थिता। पुत्रकादिषु नलं। दृश्यदेशेषु कौण्ड काकिपापा मत्रपानेषु नमो हर्षतिन तास्मिन्नदृशो ऽपि नेव न स्थिते।
तेद्धर्म स्वरूपेना। हित्वे फेकाश्मिन्नो न्या। तत्र हरिहरद्धर्म सौषाप स्वप क्षौ तद्धर्म स्वप कस्यादृशोः प्रकाशस्यापि नेव संतापो
95 न्यला दैहपलं भातेन: सात्रिविश्वंत्राणापानादिशक्तिभेदेन वायुर्ण्यावस्थानेष स्थितः तपाचतवोक्तमेवेतिव कास्त्री
तारंभ रहाणं श्रुतिस्मारपत्ति। पदुक्तं शास्त्रं। श्रुतिः प्राणपवनेनामयतत्रीवतमनुचातरति। सर्वात्रिवनाडीषापाशंगर्वंदृ
ष्यनुषंगेणो सहं कार्याणारनुषंगात्स्थितं। इदानीं ततः कलादिभिस्संततत्वज्ञातेसूक्ष्मदेहारंभकत्वेन वक्तुमाह प्र
पोत्रापादिमहीषां तमेतरागर्भमाधनं। सत्यामनिपतं भोगमेदतो यवसीपते। वपोजपति कि पाश ज्ञातेननेनपु
मोसमिमनिषषोक्तौ कला। तदिदिभिसंतत्वैतत्तत्त्वं दृष्टमर्थमाधनमेकैकस्यात्मनो निपतमसाधारणं। भोगमेदास

मू.टी. नीयते साधारणत्वे भोगभेदानुपपत्तेः। न तु भोगभेदः कर्मभेदात् निमित्तनिमित्तकं। कस्मात्। किं तु न साधारणत्वे प्रतिनियतकार्यपर्यायो नय
९६ द्विः कर्मकृतस्तत्र शरीरभेदस्तु दुःखं च भोगवैचित्र्यमित्यदोषः। तत्र भोगभेदः। कारिनामगारिभेदधर्मान्नः सूक्ष्मशरीरैर्वि
शेषविनानभवतो मनोऽपि कर्मणामेव हेतुत्वेनेति न कश्चिद्दोषः। एतत्त्व सूक्ष्मशरीरं। सर्वतोपगपद्भूतेभ्यस्सादृशं सर्वगं। भि
(96) न्नजातीयमनेकफलं शरीरं अनवच्छिन्न। एवं तत्सर्वगं विभुस्वातंत्र्यं सर्वत्र योग्यघटनं स्वसुखाहोमे वेत। नैवं तत्पापवता
कर्मविशेषेणैव नहुतेः कर्मफलोपभोगलक्षणाः सत्सुखाहोभिन्नजातीयमनेककलादिश्रुतिसिद्धमपि वेतदापि
गर्वस्य तद्वैककफलं। एवाभिन्नकारणाजन्यत्वेनैव तद्वदिह वस्तार्हिवल्कवमो निर्वृत्तिलक्षणेकार्यसाधकमेवं तस्मात्
महदहंकारकलापुंड्यमध्ये तत्कर्मोपभोगफलेऽन्येषु। अथ शास्त्राणां योपसंहारः प्रथम कारणं तरोपक्रमापत्त्वश्लोकः। राम.
दृष्टानिता हि कामिदं द्वदुःखसन्तोष्ठितं संगच्छद्वहनागर्भं विवर्तितेशात्। नैतावतान्ननिमित्तभोगवनत्तलपद्धिः माधारदद ९६

96

विषयानभ्यस्यतएवसो। इत्थमिहमनस्संसारिणोज्ञेनोऽरतिनाहृषनस्यध्यंभोग्यंकर्मेन्द्रियानिवाहिकंवपुर्लक्षणस्यांदेपाउक्तमिति
शेषः। कीदृशं। चिन्त्यंगात्वचिन्त्यंस्नेषवशात्वविहितंविहृपिवेतन्नाविभुक्तनाभ्यिदृणमि[illegible]स्यार्थः। गहनेमापात्वकर्मनिवि
त्तेतेनतत्कालमितिगहनगर्भनिर्विवर्ति। एतावतानन्यपानिमितिकृत्वाभोग्यादपधृतांभोवननतत्वपर्द्धि। वद्दो। किमर्थमि
त्याह। आत्मारेदृहविषयानभ्यस्यय। कृष्णशरीरसाधारणपोभौतिकोदेहस्तस्यापोवेषयिकोभ्युदयः सकेदृनाद्युपभोग
लक्षणः। तदर्थं। पदा। ओं। श्री। स्याअपोरेहाः स्थूलास्तत्रदुर्वनजाः। विषयाद्दिपार्थास्तेषामभ्युदयापोसन्नवेभोवनत
त्वपर्द्धि। वद्दो। यतस्तत्वभूवननभेतत्वाचाअपधृतापोदेहवैचित्र्यंभोगवैचित्र्यंचदोहाणामवश्यंज्ञेयं। यतदश्रेवन्नु। मिदं
महाविद्याकंठात्मजमहेनापपणकंअविरचितापांपृतंइत्यन्नावहंकाररिकार्यविकारयकरणांहारस्य अयोकार्यध
मिद्यार्थमित्यादिनाभुवमार्द्विणानंपाकृतप्रकरणान्तस्थिवितंस्थंयथपोजनंयस्तो। ति। अयोकार्यधमिद्यार्थंमकमादि

= आधारस्य देहस्य विषयाणां च तेषां अभ्युदयाय भूत्पत्ताये ४

तत्रोगसाधना नितनवः शरीराणि करणानि इन्द्रियाणि भुवनानि च तेषां सिसृक्षास्त्रष्टुं इच्छा तस्याः उत्पन्नं सदः ६८
बीजात्मना ४ दि

मृगें. विनिर्ममे । तत्कारणेभ्यो योनिभ्यः कलादिभ्यो महेश्वरः । यथोक्तेन सहकारिणात्मनां नियतिशपश्रेयः शक्तिर्बन्धककर्मपाशश्च शमाय
६७ तेन ह्रोगसाधनतनुकरणभुवनसिसृक्षातो नेतरं महेश्वरात् नेते शनायः । उक्तस्य सेसार्थ्यणो भोगलक्षणस्यार्थस्य शकर्षेणमा
कत्सेन निष्पाद्यत्वे निष्पादनाय प्रसाधारणम् । अभूः कलादिभ्यः प्रकृतिभ्यो भुवनानि रचयांबभौ । रचनाचैषां नद्भोगमावहेतुत्वा स-
९७ न्निवेशपृष्ठतत्कार्यत्वाख्य करणो कवच्छात्मना स्थितानां वृत्तक्रमपतनया सकारणार्थं रमिव्यक्तिः । तानि कालानलादी-
निकलान्तानि निर्मरुले । यो मायाधिगतितत्त्वानोगन्धानेपञ्चतते । तानि च कालाग्निभुवनादीनि कलाभुवनान्तानि
पञ्चभोगस्थानेभ्यो मायामरुलेयमार्थवृद्धिः कथयन्ति । यावत्कोकं सकलं ओं सं भुवनजातं कलादि ... आयते
। नत्तमायानतः । तस्याः श्रीमत्स्वायंभुवागमकर्षितत्वक्रतेः । सन्निवेशवती त्वं योग्यता भुगणभेदभोग्यप्रसन्निवेशवृतो एव ·
घटादिरिवानित्यत्वसंगमपादसन्निवेशवती त्वमभोग्यत्वं चावश्यमंगीकार्यं । न तु पृथक्भामा पृथभोग्यानाहितत्कार्य ६७
=पकार्यत्वश्रुतेः २ य १

मायार बीजरूपत्वात्

यतिरेकेणान्यस्य भोग्यस्यासंभवान्नकिं विद्येशाभिलाषो केवलकर्मकः ।मलं ।किं तत्कार्यं न दृश्यं ज्ञानस्य तत्पार्थक्यं स्थि स्थि१
ते ।नरस्य भोग्येन तत्रैवोशक्तिमात्रहरणलानेसाग्निकं ।ए घेवं तद्भेमितलेकुत्वेन विशेषयज्ञातेर्भुवना नो चमसान्निवेशविशिष्टतो
97 विनाभुवनतावो गान्मायातत्वमापि सन्निवेशवत्तं च सकर्मिमाह ।माया याधापिप यं तेगहने शास्यो यियकः ।तत्वशुद्धि थ
श्वेशतायां सर्वेतन्नोति मन्त्रके ।निस्पतत्वं यापकला दिश्चवणाश्वसीयते ।दृष्टं पुराणिरपिद्योगं मूर्त्ते पवलयपार्मेत्त्र ।एषापि
मायातत्वे मंडलेश्वरगहनेश्च रापो हराभुवनाधिवासिनः पद्मंते पहहानि भुवतेनोधिपो हद्योगहनेशाश्च सर्वे ।+
मायाभिकाशिखो हद्यमंडलाधिपतामन्यात् इति ।दीक्षायामपि तत्वशुद्धिर्मायानतत्त्वेन पधापिकियायारेपिधा
स्यते ।तथापि नतत्र साः सन्निवेशविशिष्टता मायाः पति ।किं तत्र निर तत्वस्थते नो क्तोनि भुवनानि तत्रिवासिन
श्च मंडलेश्वरामे तत्सर्वं तत्कतेस्तत्कार्यभूतायाः कलायामत्तकेतेयं ।रात्रिस्मायामायायाः प्रथमाद्याक्तिः कलातं

मंडलेशानिश्चाः गहनेश्वराश्च निवासाः ४

वृ॰गं॰ ६८ मूर्द्धन्योतत्सर्वं स्थितमित्यर्थः ॥ कुतएतद्व्याप्तत्वमित्याह ॥ नित्यत्वव्यापकत्वादिरूपाश्रितो नित्यत्वं व्यापकत्वं चास्या आगुणपारि
तमागमेषु रूप्यते ॥ पिहितंसुवनगर्भत्वमस्याः स्त्रदामसन्निवेशवतोस्यास्तथा चमति श्रुत्या ॥ पिकाकिलघ्राचभेतत्पश्चात्पिहृदनमा
हा ॥ हृदं गुरादास्या हृदयस्मात्काराणां हृष्टदृश्यमाने च श्रुश्याका ॥ गाशिवं डोग्यनेमतिमूर्द्धं नपलपर्षमिन हृदं ॥ त्रिमा श्वमध्रिवेशा
तिभुवनानि गर्भस्थिता ॥ निभोग्यत्वं च पदिमात्वात्दंगा ॥ क्रियतेतदामूर्द्धनं विनश्वरं तं च शमन्मनरजितकार्यसेवकत्वा देर्श्या ॥ केह
पस्यभुवनपोगित्वेमतिनकश्चिद्दोषः ॥ एवमेव चत्वापोमहामापाव्यापिंशुद्धविद्यापामपतुसर्वव्यस्याह ॥ शुद्धाध्वनीप
मापायाः परस्याः पतपः क्रतो ॥ पेतस्यामपिपद्धोतेपितत्त्वानिमत्वके ॥ शुद्धविद्यानिपरस्याः शुद्धविद्याव्यापामापाव्याप देश
॥ तथा चोक्ते श्रीमद्रौरवे ॥ मापोपरिमहामायेति ॥ तत्रक्रतो करणि पत्वेत्वेधिकारोपधिक्रतात्वेपितत्त्वापशुर्द्धिश्रीमन्म राम॰
तंगाष्टुकक्रमेणास्थिताश्चर्तगंतथा ॥ दशनीमथलाहेईक्रेदेश च तिनोत्र स्वांउस पिस्तारोष्ट्रापोतन्दतपुवनपमाणां चवक्तुं ६८

९८

येन न प्रमाणं परमाण्वादिकमेव वर्णयन्ति। यतो विलोक्यते निर्विकल्पकालाविशेषाकारो विषयो। ननु शब्दगुणस्थानेन नीयमा
कलापकं। लिङ्गाप्रकाशकोपि च संयुक्तेन संयुक्तेः। तेरेव गुणित्वेनाग्निर्धूमत्वं हेत्वन्वितं। हेतो हेतुमन्त्वेन। कोशलकादि
मद्विके। द्विकोश मार्गकृतिं दिग्भूतिं वर्णेयन्ते। कपालमर्दं हेमलोलानन्तबलतोंदृष्टापोमनेः। आदित्यभासां निर्णीजा
लां तापविशानां सतो सूक्ष्म तमेव स्कोटोर्णत्वेन तदृष्टगुणीकृतान्तप्रमाणं। पुनरष्टगुणिते कार्यपातनाये स्थाने कथा
ग्रकंनाम प्रमाणं भवति। उक्तं चशापलक्तंते। अशकोपमाणूनां समकापोपदापवेत। चकारेणलक्षणाख्यानस्तनमात्रं उ
चाते। अस्मात्एव श केदेविवालाग्रेन द्विधीयन्ते इति। तेषूभिः कर्वार्थलिङ्गा। ननु केनयुक्ता। तामिरष्टाभिर्विनायः। एव
ले मितिपचाष्टकेनांगुं। नत्रिसंगुणितेन रेव गुणितेपाति। नदंगुलं तेरेवलष्ट भिर्गुणिते अनर्विशसंगुलैर्गुणि
तं। मतत्राणिर्हस्तो भवति। वेदशाद्रुष्यवत्तः संख्यालसकलानेषांपाणिनां चतुष्केणलब्धितमपतुः संतेप्रमाणं बोद्धव्यं।

मृगें. धनुर्द्वीपेन हस्तोद्देशः सहस्रद्वीपेन कोशाः। कोशद्वीपेन गव्यूतिः। ततद्विगुणं योजनं तो। लक्षं योजनानां नामर्द्धं कोटिविस्तृतं ब्रह्मां
८८ ण्डकपालेनैवं। तस्योर्द्ध्वतः काञ्चनेधामकालाग्निरुद्रावेष्टितोपि। पञ्चाशत्कालाग्निहालाशत्कोटिर्योजना लक्षणाविधेः। तदूर्द्ध्वं कोटितो वि
कालाग्निरित्यभिवेष्टितः। सर्वाधर्द्धनि भूतानां पाश्चिमोत्तुङ्गे तेजसि। अपषुमधस्ते शम्भो संहर्त्ता योरिते यमः। तस्योर्द्ध्व
99 ह्मांशतोतः। कालाग्नेः सौवर्णशृङ्गं कोटिः। पञ्चशृङ्गे कस्यान्तार्क कोटिसमद्युति कपालविताने कल्पद्रुमः। कालाग्नि
ज्वलति। पश्चिमायामे स्वर्णसंहर्त्ता अपपाश स्थानणपशीते उद्दीपितं तेजसि समस्ता धर्द्धनी भूतानां ज्ञानः संज्ञापने
। तस्य स्वभावतो ज्वालाः वर्त्तनाः स्याकोटयः। योजनानां तदूर्द्ध्वं धूमः सांद्रः सद्दाकणाः। यक्षस्यान्त ज्वाला दश कोटिसमा
णा धूमाः पञ्चकोशः सांद्रो घनो दारुणो रुद्रः सहः। तेनः पुरासुपाहिंश दशनसोन कोटिकाः। तदंतरा शिखा त्रिंशल्लक्ष ताम्
कालाग्निरुद्रात्मनां स्थानानि यातना हेतोर्निर्मितान्यधोवेधसा। ततो नं तरं नारकविस्तारस्तस्याप्युपरि त्रिंशल्लक्षप्रत्येकं नवति ८८

ले हास्तितं रंतराणि द्वात्रिंशत् ताभिः पृथक् फलं लहमानाः। एता निरयपीडासां पातनानां यैः कृतान्यघवेधमाधुवनाधस्व ह्यः ऽन्वेते
शेन। तानि तेनामभिवेसेद्विनसुरवानिवेधमेरोरवधीतशीतो ष्ण संताप जमहेतुनाः। कालसूत्राश्रमो हेतेना। कारणि
विश्रुताः। अथ महानरकाणामष्टानां संज्ञाः। सूच्यास्यकालव्रहताव्येतुधोगिवरिषकाः। तेषां गाए महारौरवः सेनापि
११ ष्वातिपयुनेमवंत्यशे सवीभत्सामहारौरवराउगाः। हुवींभत्सा अतिभयानका. महारौरवसपदंनाकभिन्नाख्या स्पभत्
गतं येषां महानरकसंतारस्य र्थः। अथ नरकराजाष्टकं। लाक्षावलेपमांसारविनिकृष्टा मननेसोकुसाः। पुष्पादिशाल्मली
लोहचरीत्वस्त्रसिपासकाः। कमीतानि वाष्वेतिरनानः पाकोर्तिताः। अथ लोहलं येनाशिनाम्नेराजेश्वो ष्वराष्टक
संज्ञा उच्यते। लोहकुंभोपथिलायूहशक्यावैतरणीनदी। तामिस्रश्चांधतामिस्त्रः कुंभीपाकः सरौरवः। महापरान्तगो पीचाप
नरानेम्वो ष्टगाः। अयेषां पुराणोसीतरलानां संख्योकल्पितमाह। एषां पुराणां नरके स्यार्द्धयोजनसंख्या। भवं तिको

मृगें ।
१००
(100)

रणं त्रिंशत्तद्वलते हि द्वितीय मात्रिंशद्योजनकोटिपोलहह्लंपचेभिरत्रण ह्रिंशत्तुद्दानां सांतरालानां अमाणं । ततस्त्रिंशल्लक्षह्ला
णिलयत्को भूर्नवत्याम्निकीमवनत्पो मपार्द्धं न पूर्वेण णोर्द्धं न कोनवी । ततो नेनतरं त्रिंशल्लक्ष हह्लाणि णो जनानां नत्क्वानवलक्ष
प्रमाणाभूः पूर्वेण णोर्द्धं नेहेममपी अपरेणानपो मपी । पोपधूलतात्तु रत्नमा मृद्दंर्द्धवार्द्धमापनं । तत्रद्वात्रिंशत्तोमी कांनिर
पाणां पतिर्निष्ठितः । कूष्माण्डो निवि घ्योतः शलपार्भानलद्युतिः करालवदनः क्रुद्धो रत्नकोटलोचनः । टंकपाणिर्ल
ल्पा भूते भूतैर्भूपोभितावृतः । अनेन तत्क्षणाज्जवत्नाप्तिकाभुवो हेमास्तृटाद्धवलजोपो पोमपः पृष्टः तस्यापार्श्वं पार्थिवं त्र
र्द्धतापमं । तत्रचामीशां पातुकौ नांनरकाणांहात्रिंशतोस्पेशः कूष्माण्डाख्यः करालवदनत्वादिविशेषणाविशिष्ट
ल्पयाविधैर्भूतैः पारिवृतश्चास्ते भूमेकोटिणिषणिरवर्द्धलगर्भाणि हतात कलाल्लोवनानि पश्यमएवं । टंकः आयुधः । प एम ·
शः । अयो ह्लम त्र यद्दूर्धमष्टमीपंव तंधणा । साहस्राः मटूपणमधाअर्कलहत्रिकोरिक्षी । वमत्तोनवमारस्राः पणद्दशाल १००

द्रस्त्रिकी। नरा मांस मक्केमद्धिः ख्यातेणतालसमत्कं। कांचनमाय संचय स्तुद्दहूपमुक्कं ततो नं नरामि पंच हेधरा भू। मिरष्टमी
यस्सांचयमास्थिताः। पात्रनिरिक्ता स्थानाः षड्भूमयः सहस्रश माणाः। अस्या स्तासां च यूक्ष्मांपानप्येमवाप ध्यासममभूमि
100 :। मानिना मद्वाद्दश कल्लहकोटि त्रयप्रमाणा। हूक्तो घावष्टाशी निस्वलहाणी तर्पः। पत्नस्यभूमि ष्टुकस्यांतरालेवस
न्याप्य द्दान्येकैकं नवसहस्रप्रमाणकानि। ष्टोमूर्धवर्द्धिनी पावत निर्वस्रमाणामहस्रपोजनप्रमाणा कांचनास्य द्दहाय
केशाधिष्टानेभूता मादश महस्रा। अशांच वक्ष्मनी नांमभक्कंत त्समपणतालीमिनिवि हृद्धिह्नकं। तत्रापन्नो विष्णति तउ
चामाने निवेधमे। आमामेप्रलालांयंत्रितलं चगमकिपक। मह्यातलेष्मां कंचपणतालेसमसमे भुवे। इमे नाम नतउत्का
धिपती न्कपवति। समस्त्वेने युद्दे त्यं इमुनेगमणरावाः। ससस समसमा। आता स्तानप्पपनिवोषमे। एकैकस्मिन्देशे
द्वानागोरा समस्त्वैते पसमसमकपिता स्तां श्वउचयमानानुश्वस्न। देणाः शंकुशुक्तिः पूर्वविदेहः। शिष्पालकाः कर्कधु

मृगें. को हिरण्यरोमा सोम्हहर्म्ये वलिनिलया । रजतसमस्थे रत्नसमके । नागमाहा । काद्रवेयाः कुटिलकोवासुकिः कंवलतलेया । का
१०१ र्कोटकोथकालो गोदुर्दर्शनमहेकलया । कद्रुवा ग्रणता निकाद्रवेयाः । अथ नागं नेतरोपकांतोरहः समर्कः । पिकदेन्तो हिरण्य
तत्स्वरूपमाख्योविकरानन : । कराला भीमनिर्ह्लादः । पिंगलश्रु वितासमाः । अथ हारकेशधुवनं । तेषामुपरि किः शेषपाता
(101) लाधिपतीस्थाः । माहस्वे कांचनेधाममंडलेहाटके स्थिताः । पंक्तवं तिविधपशाखोपतापतिविभूषणोः । रेखपहः । साही
शालनालक्षितेः पंटः । तेषांपातालानामूर्ध्वं नदीस्त्रोहारकेशः स्थिताः । पंमगवनतरानेभ्युद्यकदेव नागांगनाः
हेः स्फुतिप्टेः स्कवंति । कोहृशतारत्नाड । पताः सपताः किंभूतेः शेरेस्कवंतिपतिविभूषणोः । पतिर्द्वितमध्या
लेवितहृपापरिपाटीमेवभूषणां पेषांस्फतिपाद्यानांतेः गीतत्वगुणक्षेत्राद्भिराराधयंती तार्थः । किमर्थधिपशाये । गम.
पतत्वाः कामवशीकृताः । ततः कोटिशतंतस्थो नानाजनसमाश्रयाः । हापरोलमारिहारिनिधिमंडलमंडिता । ततो १०१ 4

नंतरं विविधजनासरागृहमाणाद्वीपमलनिषिवैर्मूषिताभ्र:। द्वीपानां समाणोध्यं तो नाइ्रा। जंबू नामकतुशकोंत
शाल्मगोपेद्पुष्करा:। लक्षादिद्विगुणाद्वीपा: क्षारायब्धिमितावृता:। वेसमाणवलेक्षाहाम्भोन्नरोन्नरहिगुणादि
गुणमानक: क्षाराद्वीपाद्विमननममाणोके: समुद्रैः परिवृता जंबूद्वारद्वीपा: समततो लोहितामपी भूमिर्लोकालोक
101 स्वपर्वत:। ततः परालोकमौरतः करावृद्वेनिभूतले। पश्चात् कूम: कांचनमपी लोकालोकस्ततोद्रि:। तदृ्दीहरूमः। तत
स्कगर्भोद्दव्योद्विंउकारावृद्वेस्तेन नभूतले। स्वयंभुतद्विभागे विषोक्षीरराजाठमिष्ठमुनि: गुणपति। चित्रचीलसाद्वी
पकाननोरथ्यालंकृता। श्वा भगवतीराकसौठपिच्छापिविस्तृता। तपिबकोदेवेशसर्वधाम्नहरिमि। तिष्ठोत
मिमाकृपेन्नुतो भावतिपेयन:। विविधनगमारद्वीपोपवनाणिवमेदितां भुवं विस्तारछोठमिच्छामि। तपि किलसकल
पत्ततदर्शी तिउपदेशा ममभानिवचोपत्तानोतन्नकाल्लिमवेन: स्ववणानिमिन्नेषावनि। वर्तपिछास्वोंदुवच:। वर्तापिपोद्वि ज

मृगे॰ अथ च पक्षलोकिशरीरकता। द्वीपांत्रे रीवनोतां स्वम्मणुक्षे कायमानमः। इतः परमस्येयः लगमनात्मविम्ब ऐशाडूमाया
१-२ आपने। वर्ष्रे पिछे श्रमिथास्य। पक्षलोकिशरीरक्रमेण। जंबूद्वीपंप्लिते नीमिलहूनेल नगोजने। हाताख्रिकापारिहने
पारहूलेन तावता। तावतेति लनवमालोन। तस्यमध्ये स्थिनः शैलराजराजो हिरायमयः। तिरक्षतां ऋषभ प्रातिर्मरुः
102 तिविधवितः। तन्मध्ये पर्वतायिता जोरेव मेविनः कांचनमयः। प्रतिरूतार्ककांति र्मरुः स्थितः। मयोऽशमहस्रा ालि हि
तो विष्टंमही तलात। तद्दूनमुत्रतोलते मूलेषोऽशविस्तिनः। समेरुर्भूमेरंतः षोऽशषोजनमहस्राणि प्रविष्टो महीतला
हास्मात्रूर्धपाप्यमहश्री तिषोजनमहस्रोन्नतिः। मूलेचषोऽशसहस्रविस्ताराः। ऊर्ध्वतोस्यशरावाकृतिविस्तारादधिको
नेहत्सं। उक्तं च श्रीमत्स्वनंते। षोऽशैवसहस्राणि ध्रभागे प्रवेशितः। तावन्मूलेविस्तारस्याद्दूर्ध्वंद्विगुणास्तुमः। राम॰
महाराणवाकृतिर्द्देविमेरुर्ध्वाप्रपोक्षितिइति। त्रिगुणादितो यस्य चतुर्दिक्षुपर्वतेषु। नेमयः कारकाकाराः निर्गतादीर्णाम १२

ऊ२

नेषु । एकादशसहस्राणि पर्वतसहस्राणि कोपरा । नेमिर्णिमल्लकोपांते लोकपालसमाश्रयाश्च कवाटैः तिताम्राकृष्णवर्णा विशेषभा
वंती । अग्न्यमेरोः सोष्ठापयारेन पंचविंशतिसहस्रात्मकेनां तरयेषां तेषु तथा विधेषु तारं वज्रः सहस्रविघृष्टेषु पर्वतसमागमे
102 पिषुकट्कोकाणः हेतुरोमाक्रिसो नेमयोमेखलानि गेता । तरैवेषु त्रिषु स्थानेषु चतुर्दशं तरशं पंक्ति । एकादशसह
स्रेण्यादिना । एकाश्राद्या दशसहस्रपमाणा द्वितीयामनुमाहलिका चतुर्दशसहस्राचतुर्दशं लोके स्वतंतो पाश्चादशस
हस्रविस्तिना । तानेमिर्पामस्तकसमीपे लोकपाला आपन्नता चानेकरत्न प्रभाभासुरां वज्रकवाटौ मा आगमतोश्चाहुः । ए
वं वषाणुकवचठरशीतिपो जनमहस्रोच्छ्रायममेरोः पर्वतपपं वसमानिसहस्रमानके । तेरकत्रयं ठनवमहस्रोत्र तमे केक
पास्त्रिमहस्रमानकतमितागमः । मिद्धांवर्षमरुतां तद्धः पर्वतस्थितिः । चक्रवाटाधस्थिते पृक्षे पुत्रिषु पर्वठमिद्वारी
नामामारं । पातवक्रवाराभ्याऊर्ध्वं मेखलानसामघरशृंगेषु पीपेस्समवास्थिताः । सा यादिशिंद्रमुख्योनां नापततला

ये·पुरा॥ वज्रैर्मिलेकोवती वज्रतुल्यसम्भूतानि योविता॥ गोपुरं पुरद्वारस्तगला वज्रतुल्यैस्तालैस्तम्भरूप प्रभाभिर्नृतैः सेविता॥ मृद्वभेः संयमानी हुंपत्के हस्ताभ्यां २

मृगें· त्रिलोचन॥ स्पष्टः श्लोकः॥ नानारत्नप्रभाजालमेखलालंकृताहरः॥ सिद्धगन्धर्वमहतुशतसहस्रपूरमरावती॥ विविधरत्नकांतिक
१०३ लापपरिवेषभूषिता॥ सहस्रादित्यविता हेमवर्णलाभापाविम्बिं इन्द्रसामरावत्याख्यापुरी॥ रक्तनीलमणिप्रासादहेमसाकारमंडला॥ काल
103 पाशपितृव्याधिघेतमारिनिषेविता॥ कालपाशादिकृष्टः तेजेनतापसप्राकारसमूहा संयमनीनामयमस्य पुरी॥ शशिपाण्डु
पु रा॥ मारिनामसु गणैरनेकलोकतपदेहदहा॥ नोनिविष्टदेवता दिष्टानः॥ स्ववैदेवता प्रेतपतिनामसमा पदवैश्वानरस्य कार्यक
रोति॥ कृत्याद्यैस्त्वपतेर्भृत्यो श्रीमद्वैरिस्त सेविता॥ नीलाञ्जनप्रभाजालविता नवरत्नभूषणा वैडूर्ये इन्द्रनीलप्रभा पुञ्जमरकतवज्रैर्विनानक्षे
प्रैर्भूषिता पद्मरागरश्मिसितवर्णा रैत्यकुष्टाकृष्णोरख्या निर्ऋतेः पुरी॥ शुद्धशंखनाथस्य स्फटिकोपलनिर्मिता पांडुरा प्राकारसे
वीरैः सेविताम्भा नित्यामभिः॥ शुद्धवती नामवरुणस्य नगरी स्फटिकशिलाविरचिता नामकाकुर्मीद्विसेविताम्बोनाचरा राम·
धेरहैः शोभते॥ वायो गंधवती तुंगस्त्वपनीतध्वजा कुल्या॥ बलवत्कृतसंघुष्टासर्वरत्नविनिर्मिता॥ म्रैतैः पीतस्त्वघ्नेर्पुका १०२

विविधरत्नविरचिता नाम सर्व्वभूतनिकेतिता नागपुरी भोगवती नाम। महोरगाणां दम सःन्वे नागकादिनिर्मिता। हिमसं
धल्लकता पातित्रैरीईमणिगिरिभिः। सोमसोदीर्घा वासुकी मुक्तादिनिर्मिता। अरिध्रुपासेइकौनदे
षद्रास्ता चन्द्रा स्तवनं दक्षकतामा लेपादिगुणित्यिर्भवनैः शोभिते। ज्वलद्बालार्कस्य रथस्य मृगपशोभृतः पुरी पशोवती
सर्व्वरत्नमातरत्नेनचिता। न्वलतातन्तीपिनाहत्यारगौ कामकालेपेन। अतएव तथाविधस कलजगदीरविनाशाय शोभृत
103 ईशाननाथस्य सर्व्वरत्नविनिर्मिताक्षैः शोभिताच पशोवती नाम पुरी। अति सर्व्वर्त्तुसुखदाश्चकारादि विस्मृताः। पुष्पो
त्थवनिलोद्धूनपारिजाततरोजो हराः। वेधसा विनिर्मिता लोकपालचक्रवर्त्तिनां भूतपेलगरत्नतागीयन्ते कविभिः दि
तो। सर्व्वपामृतनोमंदभिसुरवंदवतीति सर्व्वर्त्तुसुखदा स्तथा चकवारादि नवरसभूता स्मकेनपिताीर्गाः। लोकपालचक्रा
नुवर्त्तिनामिन्द्रादीनां वर्णकानां भूतपेभ्यः स्वर्गवेताः पूर्यः कविभिर्गीयन्ते। पारिजातः स्वर्गद्रुमविशेषः। नन्दनसमा

मृ०
१०४
(104)

जोऽहस्तानेन मनोरमत्वमासांखक्नां अथ यज्ञस्थानः प्रोवत्व ईशमहस्त्वा। तिपोनमानां स्वपंमुव॥ मध्ये मनोवती नाम पुरी लोके
शार्वरिका। पावकाग्रहणा ये देवीर्षिपन्मार्गीन्महः। स्थिपा। सावित्र्या। सार्द्धमानेव स्वर्गकामा तिष्ठंतिनो॥ महः स्थिपतिते गो
लक्ष्म्या। स्वर्गकामाः स्वर्गकामाः। तेषां ततः प्रवृत्तिनिवृत्तीश्च स्वर्गकामवर्जिनो। तमत एव ते ज्योतिश्चपोगात ब्रह्म
पदवाग्मिहेतत्वाश्च सावित्र्या सार्द्धमानेव। तस्मात्पुण्यतमं हेका मुनयश्च महोजनः। महायोगीश्वरैः सिद्धैः पमाधे मनवे
यमे। तस्मात्सर्वलवलोकेन महर्षयश्च महतां योगिनामपि ध्येयं विशालं। सिद्धार्थं यमनियमादिभिस्तपसा समेतेमे वंते।
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः। शौचसंतोषार्जवस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः। तदीशभागेन्नस्या
देः स्वं गमादित्यसत्रिभं। पतत्तज्ज्योतिष्कमित्याहुः महापरूपते। विष्णुं। तस्मा ब्रह्मपुर्याश्शानदिग्भागेनमेरोः श्रृंगम णम
तिरीमं परमेश्वरास्पेंदज्योतिष्काख्यं। तस्यमातृगृहेमेषु रत्नविदेषु संस्थिताः। कंदर्पदि महाकालगतो शालिग्रामः। १०४

।मूर्द्धि रुचिरा रौप्यस्थाने त्रिपुरा निविष्टः ।तत्राष्टौ नगा गोण्योन्धेरब्धाद्ये श्रेष्ठतोरणे मेः ।। तस्याग्नेयादि दिक्षु समभूभागे पुष्पकशतानां म
दाशिवनत्वाधोवसमाणानां द्वयाणंके द्वेनेरी शारपोगणस्मिन्नाः ।। शिरसि तत्र वैडूर्यादीनां विनेतः मानाद्रुगवतः स्थानमने
104 कसंख्येनदेईर्यद्याद्ये श्रृङ्गैः सेविताः ।। दसिनेहरगोष्ठान्बेरिक्तपेभूषणा गच्छिताः ।। नत्ति शनि नवद्वीपवर्षाणास्मिन्निवो
यमे ।। इस्यं मेहरुकः ।। अस्यामोद्देहसमाण विष्कंभशैलाभ्वताः ।। ग्राप्याहिदिहृपेस्थिताः ।। तद्दर्शितानि वर्षाणि नवास्मि
न्जंबूद्वीपे वर्षा रुप ।। तत्रविभागाद्रीकाकरहा ।। निषधो हेमकूटश्च हिमवांश्चाचलोत्तमाः ।। मेरोर्दक्षिणतो नीलः श्वेतः शृंगी
गा तिवाम्तः ।। सहस्रद्वयविष्कंभार्हशोत्सेधानवोनराः ।। याताः हपर्वीणः सावणद्विनकोट्यः ।। मेरोर्दक्षिणतो भा
गे निषधहेमकूटहिमवंतः ।। उत्तरे नीलश्वेतशृंगवराख्याविभागाचलाः ।। एते द्वीपेननसहस्रविष्कंभाः शतसहस्रोछायाः ।। न
वसहस्रावधानाः प्राक्पश्चिमादिग्विस्तीर्णाहलवणार्णवांताः ।। हपर्वाणाररति ।। तत्र शुभनामनिपर्वाणिवसमायामेनायत्नो

मृगें॰ निवर्षाणि पेषां। नरईनात्रविष्कंभौ माल्यवद्गंधमादनौ। पाण्मोलेपैनाक्यनी योर्भितन्नतावदंतमै निषधाद्दिशैलमानोईनेरहो
२०५ तविस्तारोसमुद्रवविस्तारविनिपावत। इन्द्रणान्नरण्णमेनोमेद्दनः शाख्यामनीयो तमाल्यवद्गंधमादनौ नावदंतरा षिनिपावदेव
चतुर्हिद्भाह्तनिषधाद्दिशैलवर्षायतशिहुं चतुर्हिशत्तद्वाणा मध्नंतरे द्दिहिणोत्तरदिशोस्तावत्यमाणमेवानयोर्मध्यमि
105 लावृत:। तदेवविभागाचलै:परिकल्पमाहृप्याव्यामाल्यवतत्पार्श्वगंधमादनशैलत:। इलावृतेनौलगिरे पूर्वमितो निषधादुद म
क्। माल्यवतोइ:पश्चिमाहिमागेगंधमादनाद्द:पाकुनीलगिरेर्द्दिहिणतो निषधादुत्तरेव इलावृतं वर्षं जंबूद्वीपमध्यसंस्थमद्यातु
माल्यवतमाद्यार्वर्षमद्रजनाकुलं। तकेतनं केतुमालंघ तीयां गंधमादनात्। माल्यवतः पार्श्वगंधाभ्र्वेषें गंधमादनामस्तस
कृशोभनगूहेकेतुमालनाम। निषधाद्दरिवर्षपद्याम्नतोहेमकूटतः। नाम्नाकिंपुरुषंख्यातंभारतंहिमवद्गिरेः। रम्यका पाम॰
ख्यमुत्तरं नीलाद्दिरण्यंश्वेतपर्वतात। पउत्तरे ग्ववतः कुरुवर्षंतदुच्यते। विष्कंभशैलाश्चत्वारो मेरो: स्केपापितेषमाल २०५

105 तार्द्धविस्तृतः स्मृताः । तेषां पूर्वेण मंदरः । श्वेतो हरिद्राचूर्णाभो याम्यतो गंधमादनः । प्रतीच्यां विपुलो नीलः सुपार्श्वः सौम्यतो ह
णाः । सहस्रयोजनोच्छ्रायास्तेषु कल्पद्रुमाः स्थिताः । कदंबं वनं धाव श्वत्थपयोधो वोन्नरोतिकाः । मेरोर्द्दर्यार्थं श्वेतपीतनीला
रुणा वर्णाः । याव्यादिदिक्षु मंदरगंधमादनविपुलसुपार्श्वाख्या विष्कंभाः पंचाशत्सहस्रोच्छ्रायाः सदृशाः । तेषु योजनसह
स्रोच्छ्रतपः कदंबजंबाश्वत्थवटकल्पपादपाः स्थिताः । जंबूफलरसोद्भूता पेहे पर्वतानिम्नगा । विवेश मूलमेकस्य कनकी
कृसंतोमही । तां पीत्वा पश्चिमस्पर्षा विभ्रुमृगशाखामृगादयः । वयस्तु कांचनापेन्नसंतानस्यां कृतालयाः । पर्वतास्पर
हितं कृत्वा श्रयंते निमेरोः । शाखामृगा वानराः । आदित्यप्रहता नगजा श्वादयः । द्वीपकेतवः जंबूः कल्पशाखिषु सन्त्यपि
शभावानिराणन्या तं जंबूद्वीपमिदं ततः । द्वीपानां केतुर्जंबूद्वीपकेतुः । अथ विष्कंभशैलानां महांस्युपवनानि वोच्यते । तत्र
मार्गविष्कंभशैलस्य मूले चैत्ररथं वनं । मरोहणो द्वंद्वनामनं चैत्रमाजं मंडितं । सपष्टं । याम्याद्रिमूले गंधर्वहासिकावासरोहितं । नं

मृगां.
२९
106

स्तंमानसंसत्त्वसरोमानमानसत्कां।रहितोपविष्कंभसैलमूलेनैरत्नाखमुपवनेसारस्वाचात्रमनोहराभिमानसंनामावेधामे वे
पुलेमूलेमितोदस्त्वहृतेतमः।दृश्चैनिविश्यतेछत्रैःक्रमेलौराममसमेः।विपुलाखस्याईर्मूलेवैश्याजाखवेनेसितोरकेना
ममरः।पर्यर्ककानिभिरेजनैर्मरितंसरैरणसैव्यतौ।सोपार्श्वधनिमत्रामकाननेमदकोद्भरः।सोगंधिकांबुजच्छन्नैःसेव्य
तोपितभिःसदा।सपार्श्वस्यमूलेश्चनिमहत्तेपितसेव्यश्रुतिसुरम्याजच्छन्नेमदकोखंसरःसंप्रतमिलाशृतादिदीपनिवा
सिनोजनमसाहाराघुःकांत्यादिवर्णनं।उपोदशसहस्राणिजंबूफलरसाशनः।मेवीलोकोपलक्षीर्यजिननःस्फुतगिला
श्रुते।मेवीलोकेनद्दष्टीपेनप्रकाशेनाधिगतपदार्थःसत्वगिगितिकांतस्थितिः।वर्षाणुतापुनीलाजधुति:पनससाराधुक्
।केठमालेजनोदिव्यदेहवेषःसलावली।वर्षाणामयुतंदशसहस्राणिपूर्वस्यसततापनसाखानिफलानितेषांसा रामः
रोनिषेवदेहेषुह्नस्यतिपनससाराधुक्।वंद्यांववपुजिनीलाजाशनोमहवाजिनि।दशवर्षसहस्रायुर्दः।खशोकमपोकि २९

106 नः । भद्रवाजिनीतिमद्राश्चेवर्षे । त्रिंशद्धनुःसहस्रायुः कामवृक्षफलाशनः । पुष्पमयस्तुतिः कुरुतपु थणामाप्य घुनिर्जनः । का
मास्थितो वृक्षफलाशनेयसपर्व्येश निवृक्षफलानि निर्माय प्रभुद्दे ऽसर्थः । कुरुष्विति कुरुवर्षे । पुष्पमयस्तुतिः पुंगपत्न
स्या कुमारो ऽतः । शणमाधिपंङ्कः नक्षणधुतिः । गोमया पकांतिः । अथात्रैव वर्षे सान्निकर्षस्थौ चंद्रद्वीप भद्राकारद्वीपावुभ्यो
ता मूलवेरसहस्रौ द्वावेकाकिनौ खिलाहितौ । सोमवाधाशयोः सिद्धमुनिचारणसेवितौ । चंद्रभद्राकारौ द्वीपौ चंद्रकांतजन
जनौ । एलालूतलपोलघुः फलंमूलं च भोजनं । चंद्रं तत्र भावः कुरुवर्षे सान्निध्यात्कीर्तितौ तन्नतः । कुरुवर्षेपांतवर्त्ति निहाण
द्वौ पंचचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यायतस्थितौ । एकेन दिक्कृतेष्वनालस्थितौ द्वशयमानौ उत्तरवायव्यादिग्गतौ सिद्धारिकुष्टौ
चंद्रभद्राकारौ द्वीपौ तयोः । तत्र चंद्रद्वीपे चंद्रद्युतिर्जनः । भद्राकारद्वीपे चाकांजल्हिः । तद्वासिनो वेलाश्नतो क्रमापुः श्यशानं च फ
लमूलानि । अथ द्वीपद्वयेत्र वैरसहस्रसंस्थानं । तत्र स्थिता वि निष्णिकरतो ऽसमभमी । सान्निध्यात्कामीप्यात । अथार्द्धनिमर

मृगें. स्थाणिद्वादशायुर्हिरण्वति। जनस्येंदुनि पोनित्यमम्र तोलाकुर्वे फलं। हिरण्यवतमे तेवर्षे लकुचफला। शिनस्त्वं दकोतेर्न नास
१०७ मार्द्धानिद्वादशसहस्राणि पुः। नीलनीरजस्पतसमके द्वादशा स्थिति:। जनस्या ह्मसहस्राणि न्यग्रोधफलमश्नात:।
रम्यकाख्ये वर्षे नीलाजधुतेर्जनस्य वटफलाशिनो द्वादशसहस्राणि स्थिति:। रमतकानि रिताद्दशवरायुर्हरौ जन:।
रोकन:। किंपुरुषे सहस्रमोजनो दशायुनस्थिति:। हरिवर्षे जनतमः आयुत्ता पुरिहस्तुमेवात्रैत नासमं तास्त्रीणि रसायस्त
दशभोजनो जन:। किं* पुरुषवर्षे हेमाभ: प्लक्ष फलाशद्दशायुतजीवन। तिकिंपुरुषादीनि वर्षाण्युक्तानि पानितेभ्य
तेषु वसुधामेरोः स्थितिवर्णितेषु कृतादिषु। युगानुरूपस्थतायुस्तेजो बलधनप्रजन:। कृष्टाकृष्टाशनो दु:खत्रपा नैर्भारते जन:।
गुणाप्रकोप दुःधुःकोनेष्टं किं विनेसाधयेत्। सर्वासां फलभूमीनां कर्मभूः कारणं यतः। इत्यमुक्तेकिंपुरुषादिवर्षे पुगप एम्
रिवर्णितिपिनावसुधामेरोः स्थि। अथ किम्पुरुषभारतवर्षे जन:। कृतादियुगानुसारिणी बुद्धिजीवितकान्तिवीर्यापस्मानियम् १०७

107

सतप्याविषः।एतानितद्वारीनिरूक्तादिषुयुगेषुजनस्ययथायथंज्ञातव्यमित्यर्थः।आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिक
दुःखत्रयापहैः।ऋषिमाताक्लृप्तानातपोमीचात्रजनः।एकस्मिंपंगुणोपक्षतोधमः।किंपुनर्नसाधयेत्।सर्वमेवसाधयेत्
मलभिमिनिपावनत्।कुतस्तस्मात्।सर्वासांयस्मात्फलभूमीनामियंकर्मभूमिःकारणं।कर्मभूमिरियंब्रह्मन्फलभूमिर
नःपरा।इहस्थक्षिपतेकर्मतत्रपरलोकेभुज्यतइति।सर्वासामित्यतिशयोक्तिः।अन्यत्रासंभवात्।नवाब्धिरत्नौतसिद्वी
पानवखण्डाईकस्थले।इंद्रद्वीपप्रभृतयोनामतस्तान्निबोधमे।अत्रभारतेवर्षेनवभिरद्विसत्रोतोभिर्युतेअपांईदंकपेवां
तांसईकानिजलावृतानिद्वीनिच्छानानियत्रतस्मिंस्तादृशि।यथालंकाद्वीमत्किरातो।जलेपंचस्थलेपंचेति।एवंविधेभा
रतेवर्षेइंद्रद्वीपादिद्वीपनवकंनामतोमिथोपमानमवधारय।अथतदाह।इंद्रद्वीपःकशेरुमांस्ताम्रपर्णोगभस्तिमा
न्।नागद्वीपस्तथासौम्योगांधर्वोवारुणास्तथा।कुमारिकाख्योनवमोनानापर्वतनिम्नगाः।नानाजातिजनाकीर्णाभा

वृगे. रतान्ब्धे प्रकीर्तिताः। एतेन नवद्वीपाविविधजातानि तन परमेकुलाः। भा रतेनाग्नीर्वर्षे कथितः। द्वीपराश्चोर्द्धर्वा [illegible] द्विपारात पुंस
१०८ पितेपः। आग्नीध्रो नाम नृपतिर्जंबूनाथो मनोः कुले। नवैतान्नृप संज्ञाभिः कथ्यते भारतास्यः। मनुवंशस्याग्नीध्रनाम्नो जंबू
(108) द्वीपाधिपतेर्भरतास्यो नववर्षाण्यासन्। तन्नामाधिनानि जंबुद्वीपखंडानि नवभारतादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धानि। अथाद्विस
मकांतरितद्वीपसप्तकमुच्यते। ताः क्षीरदधिसर्पिः सुरामधामृतारकेः। लक्षाद्विद्विगुणाद्वीपाजंबूद्वीपास्योक्ताः। जं
बुद्वीपाद्द्वीपसप्तकं क्षारश्लोकयोः द्विसप्तकेन लक्षाद्द्विद्विगुणत्वप्रमाणेनोक्तानि तेषां जंबुद्वीपाख्यायाः कारणं द्वीप
केतुरभूज्जंबूरिमाद्रिपूर्वमुक्तं। एतेनाशाकादिद्वीपानां स्वसंज्ञाप्रयोजनं वक्ति। शाके शाकद्रुमस्कंधः शाकसंज्ञानि रः—
वेधनः। कुशोभूत्कांचनः कौशेस्तपोभुवि [illegible] पत्तानि। क्रौंचे क्रौंचो गोहनोस्यः क्रौंचाद्रो हेमकंदरो। प्लक्षे हेम [illegible] र्णिसंचित्र एन·
मापीस्त्वमापिना। मेरौ लक्ष्मस्य देवस्यात्याख्यानमिचैत्रकर्मणा। केतुनाम महापद्मस्य नाम्ना क्रौंचं तदुच्यते। [illegible] पे शाका १०८

नतद्वमर्द्धवृत्तिः शाल्मलीवृक्षः शाल्मलिद्वीपे अस्याख्यानि वं धनं स्थानं ।। गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभूत्सर्वोप्यतः ।। पाश्चो न्ह दद्दि कल्पानोनो स्थानां २

108 ख्यो वृत्तस्तु तनः शाकाख्याहेवः । बलाणिपुष्पषष्ठस्तिहेमकुशोमतिः कौशे द्वीपे कुश संज्ञाकारः । कौंचे [illegible] कांचनके
दर्कौंचाद्देपुष्पमानेः कौचाद्योदेवाः । कार्त्तिकेयेन इतरन्ति कौंचो [illegible]प लहितनसौ कौंचद्वीपसंज्ञा । शा[illegible]मेरुशाल्मली
वृक्षोहेमः साहस्रिकोर्कभाः । त्रिपोमण्डलं तत्के ठः महतराख्यानि वेषनः । महस्रयोजनोपमनोः कुले । सप्तपुष्करीयत्राप
प्रवर्त्तेषु भगनुहूनवधेतंगौ तमः कोपारशापत्नगमिंत्नपं । पत्नवाटहीतागावोदग्धाः कोपाग्निनामुनेः । तन्मेरसा
महीक्षुमागोमेदः सततोभवत् । गोमवाख्यपत्नफ्रतगोपतिसंतोगजामनुवेशपउतथ्यवंशपानामग्निवन्नेतसित्तिनामो
तथ्यानांपाजोभूत् । तेष्वोतथ्योविंद्रयत्नार्थगतेषु समनृगूनुक्तत्वेवृणीतसः । कोधाद्दोतमशमः त्नपंपयो । तस्यप
त्नेवारगतागावोगोतमक्रोधाग्निनादग्धाः । तन्मेरञ्छुत्रभूतलत्वात्तगोमेदसंज्ञोद्वीपः । तदीपुष्करिणीनामहेमपु
ष्करमंडिता । तणसपुष्करद्वीपःख्यापितःस्वायंभुवः । हेमाब्जपापुष्करिणिपाख्यपानघोपलक्षितोदेवनुष्टपुष्करद्वीपः ।

मृ.ग्रं. पयाकिंपुरुषाद्येषु कृतावासः महाजनः। ग्राकद्वीपादिखुत्तयातीरादिकृतभोजनः॥ हिमेंडुहिमनीलाजमाणिक्यस्फ
१.९ टिकद्युतिः। रशावर्षसहस्राणुर्नष्टः खेककंटकः। किंपुरुषादिषु वर्षेषु पद्दे नादिषुगेषपिकृत पुगावस्छोजनेः। ते
(109) याशाकादिद्वीपेषु होराघाहारेपयाकमंतु हिनवंशादिकां। तिर्दशवर्षसहस्रजीवीडुः। खाख्यमहाकंटकानिर्मुकोसे
पः। समया डुद्धेरवीगेहुकोटीलविकेहलं। पंचाशच्चसहस्राणि कर्णाद्दमाद्रिगर्भनः। समया डुद्धेरवीगिगिनिमेव
मिपुच्छेनतस्यैवमेरोर्गर्भतः। तन्मध्यभागादारभ्य कर्णादिनिविष्टं मशैलानां मंतरालभागादिलाञ्छनवर्षजनितकोणा
कोटिद्वयोत्रिकेनसहितेरत्नेको यंद्वियंचाशत्सहस्राणि सहस्रपंचाशत्प्रमाणं। ततो द्विरगमपी भूमिर्नानारत्नडुमाचला
कोऽर्धविषमासरसारेखानां दशकोटिका। विविधानिरत्नानि डुमाश्चाद्रयस्त्रयस्तासांताहरत्नगणां विहरणाय हेमभयी गग्र.
योजनकोटिदशकप्रमाणामूर्ह्यैव निर्मिता। लोकालोकोद्वहिस्तस्या लोकालोकनिवासकः। योजनाउनविषुंभकं ग १.२

108

श्रेणप्रमितरज्जुघनं तः स्थितं लोकं वहिः स्थितं चालोकं निरवधिमिति लोकालोकनिरूपणम् । तत्र श्रीलोकाभावरस्त्वर्थः । योजना
पुतविष्कंभश्चतिश्शतसहस्रविस्तारः । अयं संस्थितः जंबूपरिवारः । नस्य मेरुगेषु तीर्थंकराणां शोभाभिषेकस्थानं योजनः । न तापयंति वेक्र
ष्याद्यासाम्याशाम्रताप ते । लोकालोकस्याइरज्जुननताछिन्नाच्छाभिलोकपालविहरणशङ्काप्रपर्कभाभिर्वि प्रकृष्टत्वा
त्योत्स्नावशलोकमात्रहेतभिर्न तापयंतेतातमः प्रभाभिर्विविर्कलताणपेकोनविंशतिः । तत्रास्तिमहत्वात्तिर्यक्‌वर्जितश्च
109 कोटयः । समविंशतिलक्षाणि कोटिस्त्रैकासप्तदशाट । हैमकन्दस्कंकोटिर्गर्भा हितिसमंततः । लोकालोकस्य वहिस्त
मश्रेधकारं पंचविंशत्कोटयप्येकोनविंशतिलक्षाणि सहस्रवत्वारिंशत्तामहः । तद्रा ख्ये तगर्भेदाख्योत्थितो योजनको
घासमसविंशत्या वलैहैर्विस्तीर्णस्तस्यापि वहिः कोटिषमाणएकोचनेकराङ्कमिति । कोटिशतचविभाग : एवंभूतैलोकस्यावि
स्तारप्रमाणमुक्त्वा ध्ववर्त्तेकाद्विलोकषहस्रोछायमानमाङ्गनिधिलक्षाधवत्त्वैकोभुवेषांतोमहीतलात् । तद्रनको

मृगें॰ ११० (110)

दिस्वर्लोकस्तर्गिवर्षसमाश्रयः।महर्लोकोद्विकोटिर्यत्रास्तेमरीच्यादिमुनिव्रजः।जनोष्टकोट्यवच्छिन्नःपितॄनकृजनाश्रयः।तपोर्क
कोटिर्यत्रास्तेमहायोगीसनंदनः।अथःसनत्कुमारस्तुसनकश्चमहातपाः।ततःसत्याधिपस्थानेसत्यलोकःस्वयंभुवः।कामा
निशायसंपन्नःकोटयोनवसप्तच।सावित्रीमूर्तिमतास्तेपत्रवेदास्तुमानुगाः।महीतलाद्रूपष्टधारारभ्यध्रुवशांतरनिरूपोनिष्ठ
कालेवचनेभूतस्थधर्वपर्यंतपंचदशलक्षाणिध्रुवस्वर्लोकः।पंचाशतिलक्षोक्षापर्यंतस्वर्गिवर्णानांस्वर्गानिमुख्यानांस्वास्वरं
स्वर्लोकः।महर्लोकोमरीच्यादिमुनिवृंदस्थानंद्विकोटिः।जनलोकस्त्वष्टकोटिपरिच्छिन्नःपितॄणांसकृत्प्रभृतीनांचमु
नीनांनिवासः।तपोलोकोद्वादशकोट्युच्छ्रायः।सनंदनसनत्कुमारसनकाद्याश्रयः।ततोनंतरंसप्तकपुंढिनातस्थानक
लाधिपसत्यब्रह्मणःस्थानंनामकलेस्वर्गसंपतिमात्वोडशकोट्युच्छ्रितःसत्यलोकः।यस्मिन्मूर्तिमतीसावित्रीवेदाणवेदा रामं
स्वासते।ततस्तत्रनलःपट्टिनिसर्द्धित्रिंशत्ध्वेदियो।स्थानेस्मोनिष्पतीचिवेकोटिरंडकराहकः।शतकोटिप्रविस्तीर्णारश्मि ११०

ब्रह्मांडगोलकः । भूपमानतत्वसत्वापं सर्वस्रोतः हंसानतः । तदुपरि वनतत्वः कोटयो मधुविद्विषः विष्णोः कांतिमत्स्थाने विपुल
110 विद्विषः शंभो स्थाहं गिरिवितेष क्रोधपुच्छापपंचं रकराहकस्वैककोटिः । तस्यं भूर्लोकात्योपपत्यापंचाशशोजनकोटयः । तथा तदूर्ध्व
पंचाशद्वेवेति । ब्रह्मांडपिंडः शतकोटिविस्तारोच्छ्रायः । अथ पंचमवर्षपूर्वपर्श्वे रत्नशिलापश्चिमोत्तरेषु स्रोतः ह्यापयनतलमाना
क्रांतः । तस्य पातालोरि यंशाकः पात्यग्निः पूर्वदक्षिणां । दक्षिणां भूतसंहर्ता राक्षसो रक्षितापरां । पश्चिमांतु वरुणो रक्षोनमस्का
श्चिमोत्तरां । उदीचीं सोमपहे शावीशाः पातु तत्र ईशं । ऊर्ध्वं ब्रह्मा हरिरधः सर्वा यात्वहिताः सदा । तस्य ब्रह्मांडस्य आधारशक्तिका
लक्तास्थ्वरुपः । उदीच्यां सोममेवेश्वरोगो । ऊर्ध्व ब्रह्मापालकः स्थितः । अधश्च विष्णुः । एते चतुर्लोकस्वामिनास्ते च वानाः स्थि
ताः । एकापपि निर्णता रोहस्वरशक्तिस्थिताः । भूतिमंतोषमी ये यां नो क्रामं तिभयात्स्वरे । नानारूपैर्महावीर्यैर्लक्षणार्कसम
प्रभैः । रक्तानानायुधधैरर्नामभिस्त्रिबोधमे । एषां लोकपालानां हस्ताग्रधिष्ठिताः चतुर्दिशो रक्षाहस्ताः स्थिताः । पद्मासनैः

मृगें. स्वैर्युक्ता अथैते संसंस्थानं पालकास्तेन नोक्तं ताः एते चानेकाकोटिर्विविज्ञाय येरतिवले पालार्क कांतिभिरनुचरैर्हताः। अथैषां
१११ नामान्याह॥ तुंबवश्चशशिगानकपाली शत्रुमर्दनाः। ज्वालाजिह्वभूत्सन्नयोगात्मालापिनाः। कालाग्निरश्माविपाः। एते शक्रस्य निपेताराः। अथा
ग्नेः। भस्मतल्पांतकहरकालनाग्निजताशनाः। पिंगलः स्वाहकोवभूर्दहनः ज्वालाग्निर्दिग्विताः। निर्धातरथास्कंदीशकालरूपरविपोज
(111) काः। पापप्रधर्मशासोपोक्तहराः स्वधमनापकाः। निर्मान्यधिपतीनाह॥ निकृतिर्माराणाक्रोधहर्जम्भुविलोहिताः। ऊर्ध्वलिंगवि
रूपा स्तद्दंष्ट्रिभीमाः पलादपाः। पलं मांसमन्नाति पलादः। पिशिताशनो रक्तभो निर्ऋतिः। तेषां तीतिपलादपाः। अथ वरु
णस्य नागाः। बलातिबलपाशांकश्वेतभूतनलोतकाः। महाबलमहाबाहुरत्ननाराहरणाः कपाः। अथ तुरगो मेघनादः। कं जलं पा
ति इति तेनातिकपाः। वायुधिपाउच्यते। लघुशीघ्रमरुद्वेगसूक्ष्मतीक्ष्णारूपांतकाः। कपर्दीहृद्शर्पवानयैन्द्रगद्गाः स्वकाप्रपाः। नि राम.
धीशो रूपवान्धन्यः सौम्यशांतनरोधनाः। कामप्रसादलक्ष्मीशप्रकाशाश्चेद्रुपलपाः। इंद्रुपसपाइति इंद्रुपसपो रुद्रारहिकालवे १११

स्वी २

नपूर्व्वमुक्तपोषेणैषनयः। विषयास्सर्व्वथा विज्ञानेनेदं निगृह्यतेस्मा। विषया विषमान्नृपनेशवलिशिपद्गायकान्त्रिपाः। र्दृश्यानरिक्त्वानै
।।। रूमविषेशाश्यानिषेत्ताः। अप्यतद्रूपिरिशाद्रुचाते। शाम्रुगताश्यहरितिम्रुअहंतंशमस्लत्ना। विचक्षणानभोलिख्युसे विचाहा
स्तुपूर्द्धनि। शांन्ताश्येश्याहृद्दमूर्द्धनीनिवध्नान्तोमिस्थाततनेगास्थिताः। शाहृशादः सपूर्वो भिमूर्व स्वहृदयो सं वाश्विकाहृपा
र्वाचकः। अस्लांशश्येषोवर्त्तिनो हृद्द्धान्कथापित्नुमाह। क्रोधनानिलभृभ्भोगिग्रसनो दुर्वेरस्तगः। श्येषो विषधरानेनतवग्ररिष्टि
विषाधिपाः। नमोंमः श्वमृत्ताभोगमपत्काश्ठसंस्थिताः। पंचाष्टकानिशेषोक्तणानेशावानफलेश्रियः। अनेनतंवेसा इ
सोपरिष्ठात्पथापच्चेजलाधाभोगभूमपः। नाश्ठचाशत्काः। अष्टपरिमाणाः पंडगाणानृद्दाणां स्थिताः। कीदृशाः स्माह। नि
षोल्हणां हेवावा मफलश्रिपः। हेवानश्याभितात्स्था नाश्यमाणफलश्रीस्तस्मा निषोन्हणां संपाश्कानां नतद्याभि
तहेवफलेसपत्तित्तसमाहोश्वफलमासर्थः। अतस्तेषां नामानाहृ। भारभूताधापाटिडिरिलाकुलमरस्त्रकाराः। अमास्तैर्नाम

मृगें॰ शोवेनिगुह्याष्टकमिदं मलोएतं मलित्वहुगुह्याष्टकांत्री सोलजल्पकेदारभैरवा आनकेस्थाणुः । हरिश्चन्द्र महाकालमध्यः माति
११२ पदाकसो । मातिपदाद्रनिा । हरिश्चतिपदेनेनेवेर्लेते । अतिगुह्याष्टकमेतरिशतिपावन । कनाविति नेजलतन्थवस्थितानाश्त्पर्थः ।
मदेहं दमीमविमलकुरुक्षेत्रगयापावला । सनापदोनरा । मादहामा । सनापवला । वेगे । मनापदोन्नराश्ति । महनापदेनपर्व
112 तेदति । उत्तरोमः । खवशा दृनोक्षोहरोपेषांतेमहेन्द्राद्या । सनाखवलाररत्यर्थः । खगेनभसः जिवाप्तुनतेस्थाणुस्वर्णाक्षगोक
र्णाभद्रकर्णमहालयाः । वस्त्रापदाविमुक्ताद्रु रुद्रकोटयः । खमंडले । पविज्ञाष्टकमित्याहुः । खमंडलेद्रयाकाशनतेपतुल्
विज्ञाष्टकमिनिवरं । नागर्वमातें इषा हरे । स्थाणुष्टकं द्विजश्रेष्ठ नामतः । कथयामिते । माकोटमंडलेशानद्विरं इत्युगलउ
काः । स्थूलस्थूलेश्वरो शंकुकर्णकालेजराव्यापिइंस्यहंकारे नमातें इयतेलांतरमाकोटाहिस्थाणव ष्टकं स्थितं । अथबुद्धि
ततस्थंयवनाष्टकमाह । स्थलामररुणापशेवुद्धोपेशाचमा दिनः । ततसंपातगंधर्वमाहेन्द्रमहार्इमत । सौम्यं पानेश्वर एम॰ ११२

172

आसंशेभेपरमपाश्चिपा। तुभि तत्वेमस्तस्ममुवनाष्टकं तेषुपैशाचमादितत्त्वमारैपैशाचं जतेतोएतत्तमाहि। आसंशेभेपरमपाश्चिपे
तिमहाईमतोमाहेंद्राद्दपाविशापाप। यथिकोतिः शृण्वगुणानतवे। पोगितोंशुवनाष्टकं। गोलोगेगीशधामानितत्कानेक्र
तेमेरवं। आसंवैशवकोमारमोमंत्रकं दमंततः। ततेस्क। वारमद्वस्यरुविमदामयो गिवरस्कते। स्वपद्धायोधिकारस्तु सर्व
रुद्राधिकम्बिपः। तस्मासरा द्धोधिकारस्तुभोमधिकाश्चार्थस्यतातातारमेश्वरगणानुशद्दीनतातान्तस्यवीरमद्रस्यपोगि
भिरभिहृतंभास्वरंभुवनं। श्रीवेवेते रुद्रागुणानतमूर्द्धिस्थिताः। केतरस्याह। वामदेवभवनं तभीमोमापत्येसवराः। स
र्वेशानेस्मिएवेकारोरैकालिवमंतितो। उग्रः शर्वःदेक्रेशगुणानांमूर्द्धिनस्थिताः। नपसारुद्रणोपास्यकोवारीनुरुता
गताः। स्तापिकारविशोनीतारुद्राःसर्वार्थदेकाकिपाः। ऊर्ध्वस्थानके वेशारीम्हतानपसाश्चाराधयुरुतामनुशदृक्र
तेषामाः। निजेधिकाएविशोनीतारुद्राःसर्वार्थतानक्रियाणोगिनश्वेते। नेभोदशरुद्राश्रीकानस्यतानाधिपतीश्चरण।

मृगें॰ कोधेशश्चंडसंवर्त्तज्योतिः पिंगलसूर्णाः। पंचांतकैकवीरोच शिखेदइति ते स्मृताः॥ भाम देवारिभ्य:आजकेन्मोहयाख्णाख्या
२२३ र्यधांतस्येकोधेशाद्यः। प्रधानाधिपाः। सर्वेद्रिपःसर्वमनुःसर्वान:कारणाश्रयः। एहषुनिपतोपंताकालेफलनशक्तिमा
न्नाप्तस्यतत्वर्वर्त्तिनिश्चयेनेसर्वेद्रिपत्तारिकेशेषणविशिष्टोहद्रोविष्णुता। पडकंशाक्सुंलतत्वनिहण्णावसरे।भोवनेह
113 इसंश्रयमिजि। एवंनिपतोनिपंतेसंसः। कालेचकलनशक्तिमान्स्थितः। भुवनेशमहादेवनामदेवमधोद्भवाः। एकापि
गोत्तणेशानां गुष्ठमात्राश्चभास्वराः। परमेशोपमानगाविधागर्भकालपदे। महापुरवतः षष्ठिमंडलेमंडलाधिपाः। ग
णविघ्नगर्भपाग्नकरीसापस्यतस्मिन्कलाभुवनेश्वशष्ट ककमेणश्रीमन्मतंगापुकेनमहापुरवतः षष्ठिमंडलंपतिष्ठि
तं। तत्रामीमंडलेशाद्योभुवनाधिपतयः। परमेश्वरोपमशक्तिमन्तोन्तकांतयः स्थिताः। कथंपुरवतःषष्ठिमंडलं स्थि राम॰
तमितीदनोकेश्रीमन्मतंगादिनोकेतेपंचपंतेषाममधिपतीनाद्व। भुवनंनास्तिकन्नोगोमानलेमेशोबुद्धाणः पतिः। श्राय २२३

113

तेजोऽधिपो महेशगङ्गेशाश्च विष्णुश्च मायाधिकारिणो रुद्रा मेरुलाविपनीश्वराः संसारचक्रकारूढमृतश्यामविवर्तकाः ।
एतावन्तेव घोरेण सर्वभूतभयावनिः । सौदंसज्ञानिनो यस्मां ये के गा वङ्क्षावलाः । अमी मायाधिकारिणो नेतेशारुद्रा ष्टे
रुद्राः संसारत्राणत्वभूमाश्चक्रे तराकृष्टस्यभूतश्यामस्यविवर्तकाः । संसारकाः । इयन्तेव नएकाशो रत्रशिवासर्वभूता
नीमवभूमिः यस्यामविद्यां सः कार्ईमनिमग्नाशक्रवलीवर्ईवरश्वसारं यांति । अयविद्याश्रवनस्याविद्याराज्यचंते
भूमणा । ब्रह्मचैतालीच्छाणुमत्त्वंविक्रायरा । रुपिणा नेहिदीनां लोमसमसमार्तुरेश्वराः । विद्याराज्ञ रूकायिता विद्या
यां रुद्र संरक्षिताः । एताः समविद्याराज्ञोऽनंतनेक्रमेरुलाधिपजिनद्राभिदृष्टताः समाना सर्वरुद्राणां मंत्रकोटीनामीश्वर्यः ।
नाम्ना सुपरिरीमस्री देवीविद्याधिपः । स्थिताः । मंत्रेशेशा विद्यानिहतरुद्रस्यूहाष्टकानुगाः । उरुष्माः शंवराश्च अमहावार्यः
परंडगाः । रुद्रागणाः महादिक्पालाः शस्त्राणि यतयनंताः । तेषां मंतमभ्रंतयोगरहिता एवनामतः । स्वसरूपाद्य ते विप्रपूर्वं

मृगें. प्रश्नानुषंगतः । भृगुणीप्रभृतीनां विद्याणां चीनां पूर्वविद्याधिपान् ज्योतिर्दीप्तो मश्रीविरतिशयप्रतानं क्रियासंपद्युक्तः स्थितः ।
२२४ कीदृग्गिमाह । मेघेशो शोभिते मेघेशानामवंतारीनां येरकात्वेनर्द्देशर्द्दम्भरमहारकः । तद्विद्याविशिष्टालंकृते जिनदक्षिणापायेरुद्र
:तेषां मूलाष्टकं नरस्तुगंधस्यमत्मूला ष्टकातुगः । तद्वेपरुद्धाः स्थिताः सर्वज्ञायेणीरत्नर्थः । उक्तं च । र्द्दग्ध्रोधश्च विद्यानांप
(115) तीनां चेरपसणूरः । तेनवेष्टितमाचार्यं तेषु वेतेषु त्वतं । मगतरङ्गितः उक्तु मास्यस्वरूद्धाः । गणाश्चाविरेविरकं हृच्चेशारुष
भवन्ननयोरिगीस्वराश्चेद्धारूपः । शास्त्राणि चानि आसकारिकारा । निपतनपश्चानंतारयः स्थिताः । तेषानंतारूपोना
म्नासस्रूपेणावपश्चातुक्रमेण पूर्वस्थिताः । माहाशिवेपविज्ञांगसकलाश्रिपरिषुरः । शिवः महाशिवोविहोनिष्टसारि
कलेश्वराः । नारैवनिपत्तिः शक्तोसर्वशक्तिमतांवरः । पोनिर्विघ्नसावागीशाः पतप : पानःशिवः । महाशिवस्तुव राम.
नेपविज्ञाणि मघोनानारीनिवेश्याशिवेगानिचमवीत्मराशिवन्यालिमारीनिसकलनिष्कलाख्यारूपश्चाशेरुद्धाः २२४

परिग्रहः । शिवाद्युपसमस्तं वोविशः सदाशिवनाथः स्थितः । वैं देवेत्रस्थाने मिरूनिश निष्ठा विद्याशान्त्याख्य कलाधिपति
११५ वतः । ध्वंतार्ध्वभुवने श्रीनिपतिनिर्दिश्वरः स्थितः । यथोक्तं नाडीधिकारे श्रीमत्स्वतन्त्रे । तद्ध्वेशः स्थितस्तत्रैव इन्धोयश्चतुर्भु
जः । इत्यादि । ऊर्ध्वं त्रिगुणत्रयत्वेन पद्मासने स्थितः । शशांककोटिद्युतिः । श्री मामीं च वक्त्रैर्महानन्दरिति । शक्तव पि । शाक्तमं
श्रोपस कलशक्ति मनागरिष्टः परमेश्वरः स्थितः । त्रैतत्वपोनिर्विश्वरोजितनादविद्यादिकमेणाम कलनेगउस्तात्रिर्द्द
तुः कुण्डलिनाख्याशक्तिः स्थिता । यथोक्तं श्रीमत्स्वतन्त्रे । तत्र कुण्डलिनीशक्तिर्मायाकर्मात्मिका शिणी । नादविन्द्वादिकं का
र्यं तस्या इतिनगन्निरुत्तिरिति । नागीशाः पत्तपरस्थ तस्मिन्नेव स्थाने पद्मवनेष्वात्ते न स्थिताः । यथोक्तं तत्रैव । भुवना
धिपतीनां चैव हेतुलक्ष्यामि नांधिपे । ततः शिवरनिमकलकारणातीत निष्कलं पंरं शिवस्तस्मिं तत्परं । तथाहि श्रीमत्स्व
तन्त्र एवोक्तं । तदतीतं वरारोहे पारं तत्वं निरामयमिति । अत्रैव तत्र तत्त्वमुनिः य श्रूपति । सदाशिवशिवांतादिकसितानुव

मृगें॰ हिं॥ किं। सर्व्वातिशयविश्रामस्त्वं दूर्द्धपतयस्तथा। महाशिवतत्वादूर्द्धं शिवतत्वानां तेषां वचोऽध्यानत्वाणूनां निःशमारिकले ष्व
११५ गतानां श्वनिपतिपश्चतीनां च वज्र्लिं निर्दिष्टरेहयोगः कल्पितः। नचवमहाशिवतत्वसर्व्वातिशय विश्रामः। नहि तत्वान्त्रि
कत्वशिवतत्वादूर्त्तेत्रितिशापिकिमप्यस्त्रिण्वेवकयेतदूर्द्धपतयश्चकाः॥ सिद्धान्तः। शिवतत्वानां तेनतेन सामहाशिवं स्व
तेऽभुवनान्यपिनाहारिकाल्लानान्यः पतिः शिवानां ग्रन्ते शारिरे धेम्वरणेलाहितमीश्वरतत्वपतिकम्पानिकालतत्वा
तेमहाशिवतत्वं तेषां। ग्रन्थेचनादिविद्यादिकलाएवभुवनेत्वेनबोद्धव्याः। शिवमहाकएवात्रसर्व्वतत्वाधिपतिर्नाम:
कश्चित्। ततश्चतदूर्द्धपतयः कथमित्यस्याचोद्यस्यानवकाशः। पद्येनाद्धनिपातिः शक्तोसर्व्वशक्तिमत्तां वररकिमि
त्रेतं। पतीनां पडुकं तत्कथमिमाहु। किंतपः पतिमेहेस्मिमस्याद्विशक्तिमेरवतः। क्षमामेहोपचारेणतद्रेस्थानमेरतः। एम॰
शिवमहारकारत्नानाचाधिपतिः। किंतुनिःशमारिकलेष्वगणानां शिक्षास्त्रिमेरः। सपद्येकस्याएवशक्तेः क्षमामेहोपचा ११५

115

रणत्तडेरयणवमेरूनामंसिनमहारकारणोनामविषुणिताः। किंतनिरयावासिकालेसुणमंपोस्मिंछाखेमेरः सपयेकसाएव
गकेः कात्तमेहोपथारेणवामास्मेहसिन्नत्वमेवस्थानमेद्देहेतकः कात्वमेहकनेश्चेसेपः। तमेवकार्यमेहेद्दशीपिततेविद्युसुवनस्थ
निरयावासफलेष्वसंतेष्टपसमसाधारणतावद्रूपमाह। कालेनसीलनेनयामिः शक्तिभिर्नरनेनमः। तानिरयावासितातोनामुष
नानामधिकाराः। आणवस्थ सर्वहतनसर्वकर्तृतालमनलेनसोपाभिः शक्तिभिः श्चकाशनेदेवः कृतकृतेताः शक्रपएवनिवृत्ति
रतिसृष्टादिसंतानांमुवतानामीस्थानेनोक्ताः। रत्नेनामसमानमासांसरूपे। आणासाधारणांचाहनिवर्तनेपतिभूतानि
पयासासानिवर्त्तिका। निवृत्तिरिति नस्थाने तत्रेशोपिनिवृत्तिमान्पपापारकासतेर्द्दशविषंभूतसवैगंनिवर्तनेप
निसंसारवैनृणाजननेनकेवलाभिमुक्तसंपादनमिति। सोमगतत शक्तिभिर्भवनिवर्तनेनव्यापारकारिणीनचतरधिष्ठेपंस्था
नेनिवृत्तिसंतंनदधिपतिस्थानमेस्थितोनिवृत्तिमानिसपथसोस्थानमेद्दाकालमेदासमाकालेकोमेरः। एवंप्रतिष्ठाहानाम

मृगे॰ पिसंतेपं ।त्याद्दि ॥ निरुद्धत्वस्य गतिर्भूयो पणाश्च यावलक्षणा ॥ निषिध्यते अनिष्ठा सा स्थानं नेत्यां स्वतामिति । अभिधानान्नु
२२९ गृहीतत्वो न्मुख्यस्याणोः ॥ तस्योपनिसंसारलक्षणा गतिर्यथा निषिध्यते ॥ गतिनिवृत्तिरेतन्नास्ति निष्ठा त्यो शेषी
शक्तिः स्थानं नतत्व निष्ठा भुवनं । तदीश्वरस्य प्रति ष्ठा विपत्तिर्मतो विते पं ॥ तत्का भगत्व विषयं यथा ज्ञानं हात्मणोः ॥ मा
निघाच्छा नमणस्या विघेशश्वतदीश्वरः । चा मवि षयं शहोविषयं गम्यविषयं वानुमेयं ज्ञानं त्यक्ता पारिशेष्या त्मा ज्ञा त्के
ना शेषपदार्थज्ञातं ज्ञानेपया शक्या ण्णो शत्मनः पाशैश्च योमिश्चन क्रिमा शक्ति स्तद्वधवनं विद्या व्यंतदीश्वरश्च विद्या
116 क्षिपणच्छ्या पाकोहृश्वः ॥ मलाङ्कुः लक्षशमनं पणा स्याकुरु तेङ्कुरः ॥ माशांतिमलन्तरैवे ति नत्कुर्वन्नोपि शांतिमान ॥ निखि
लाङ्कुः लक्षशमनं पणा स्यात्मनः ॥ शिवनाथः करोति मातदी पाशक्तिः तत्स्थानं शान्ति तत्कुर्वन्नोपि स्वरः शांतिमा राम॰
नुच्यते । इत्यं विंदुकलान्तव्याख्यात्वा नाहकलौ कार्यमाहु ॥ कथं धीविषया लोको महामाश्रमहन्नरः । मह तमश्वक्तिपने २२९

126 विनोदामिर्विमुच्यते । तांश्चिकायां लब्धानं तदानीं शक्तिसंक्षेप । विमोचनं विमुक्तिर्व्यापगमः । विमुचमिच्छतामन
उत्तिकाक्रिया तेन उत्तमविमुच्यते स्तिरूपं । एवं विमुच्यते मोक्षेच्छवः पुंसः ऊर्ध्वा वै विपदः प्रकाशोपस्थाने यिकपा
विवापते । सा एव च्छ्रीपिकाख्यपमङ्गलः संपादिते । एविकपालता वैव महत्मः क्रियते । तानि चैतानां स्थानानि चिकादि
संज्ञानीनितत्स्वपेतान् हृकलानां स्थापितानि सहानि तत्पिकाद्युपलक्षितो वेदितव्यः । अथ मोचिकायास्त्वोर्ध्वगायाश्चो
ज्ञेवधारणमाह । सर्वतत्त्वादिपरिग्रहपातितो अतत्वमलांशतः । तमार्गं तत्पथमास्यमोचिकानत्तं वदन । मोचकत्वादि
पाकश्वपशाने करोति तते । सोर्ध्वगात्तत्त्वं चेति ततः शब्दो ध्वंगापति: । विघ्नशापधिकारभाजो सर्वतत्त्वादि गुणयोग
विमलांशावशेषतः परत्वं पदस्थितस्य शक्तात्मनो निवर्तयति सा स्य भगवतो मोचिकाख्या शक्तिः । तथा स्वयाय्या
नेतत्कृत्यकारी त्वपामेध्वरसार्दुतस्सर्वमोचिकाख्यायपदेशं । पत्तकृता उर्ध्व प्रेरीशाने संपादितास्य शक्तिस्तत्स्वाभान

मृगें.
११७

र्ग्गास्थानं जयधिष्ठानाचेश्वरकृर्षगाधिपतिरिति के: । येपि तत्स्मापन्नाः शेवसाधनयोगतः । ते तन्निष्ठितसंतमाल्हादं याप्य
पां निपरंपदं । न च स्थष्या रिकुर्वन्ति लार्थानिष्ठाहिते पत: । तत्रौदृष्टो परेशरुपेणा सानाख्येन चस्त्रमाणा नेक विष्णुवनेपो
जनान्तकेन रौद्रान्येन शैवेन पारमेश्वरेणाराधनेोपायेन युक्ताणव लाततदानमिमाञ्जसा । निष्ठिमिपर्पत निरतिशयानं
दात्मकं भोगंप्रायापरम्परया निशिवसमाना: संपद्यन्ते न च परमेश्वरावलक्षिणि निष्ठितास्तिकत्वं विरच्यति । प्रत: स्वार्थपरान्
वीणावामिलस्पो निष्ठाविश्रां निर्पर्पां तएवं विधा: । ततः परशापश्रा न्यस्य च वल्कनो संभवात्वेर्पनापगमाच्चस्य ष्टि
निष्ठिता रिक्त्वं नते कुर्वन्तीतिपावनत । उपसंहरन्नाह । निसारा शिवंतत्वं व्याख्या ते ले शानलव । लेशतः सस्यापामानेपा
तचेतिषकुभेहमपुनेः ईशानतीतशां तांते नत्वेसारो शिवंस्मृतेमिमुक्तातछ्कि ततनमपि नरेतर्भू नमेव निवकुमनि राम:
रशाति: तत्ता वपेवमितेषसकलः क्रपयोगतः । क्रत्स्नं तत्साद्विषदं निष्कलोऽन च सर्वदा । शक्तिरूपेवं माणपिकेवलतपा ११७

117

117

इत्येवमुक्तः पार्वत्या परमः शिवनाथः कृपयोगात् शिष्यान् दिव्यान् पारदेशान् सकलः सहितः कलाभिर्ब्रह्मपंचकसंबंधिनीभि
र्ष्टत्रिंशत्संख्याभिर्मालारोहिताराणतरणीमाभिरवस्थमूर्तिकः। पंचयोनिः शाकलतद्रूपः पंचभिर्मंत्रैः पंचकृत्योपयोगिभिः।
ईशानतत्पुरुषाघोरवामादेवैर्स्तकादिकेभिर्जितः। तथैव कलनतहरिविष्णुमितितत्त्वहारिर्विषयोपस्यश्रयपततत्वादिस्थापि पंच
विधकृत्यानिष्पातिरित्यर्थः। अन्यत्रैतिशिष्याघपकृतैतत्तद्रूपरमेश्वरस्य सर्वकालेनिष्कलएव परमेश्वरः कार्यार्थं कला
कल्पितमूर्तित्वात्। भूमिसाधनिकग्रंथि विद्यादिंदुकलादिषु गुणकारदशायामन्तर्नादकोदरधामुने। भूमिसु
ष्टपिथीसाधनिकं चक्रतितत्वेग्रंथिसमापातेषु भूम्यिपधानग्रंथितत्वेषु विद्यापांचमुख्यविद्यापांबिंदुनादकवान
वकैवेस्थेवमत्रगुणाकारात्। गुणादेवस्थानानिसुः। अंतीत्यर्थः। तत्रपार्थिवयाकृतमापीपततत्वेगुणात्मिका सत्वा गत
मोवकुलाः कारा पाशाः संति मत्वाद्गुणात्रपमत्रपा शतपाः। स्थितमित्यर्थः। सतत्सारनस्तमोपस्यपापकाशत्वेनोत्कर्षस

मृगें॰ त्पिरनन्तमोभ्मामसंन्ते नविषपत्नासंभवामाशत्नमिहः। या वोक्तं सिद्ध्यरुणा ॥ गुणावछेत्रो मविनां भोगोमन्लो
११८ रुयाचिर्वध: प्रति विभवानलरात्म्यःपुंसां चेतोगुणा वमभवरति भविष्या पांविंदुनाद्कलानवकेवगुणा नांमर्वतता न्दूस्यनागि
चोपाद्दीनां पा निरतिशयस्यमहत्त्वमस्मालो कस्यकर्त्री मध्यमी कत्नाशेचिका ख्या नद्योवर्त्ति वनादकलाद्र्पांबि दुकला
ग्रतक्षव। शुद्धविद्यामायाग्रच्यक्तंश्थि वीचकार:प्रतिवंधकत्वे न स्थिता: ॥ ग्रमए वाद्रा रुणा द्या सु नीस्फोटेप्यवइति ना
द्स्यपाको रितन्दुर्वगाख्याया: पर्यंतस्तत्त्वधो द्वशैना: त्रोकवेत्रोद्दविंदुकलानवकं शुद्धविद्यानत्वं चेत्येतद्दशकं निरति
श पमर्वत्तनत्त स्या दिपारमेष्ट्र रगुणा प्रतिवंधछानत्वा द्यद्यारतिशुख्या: कारा:। वंधनधुवः। प्येत्रखुमिश्रा धानि
118 कोग्रंथिरित्य समस्तणठा मिश्रापेत्तो वंधाचहते। पङ्गत्तगुणा नामन्त्र जेस्तमस्तामशुद्धा नांत्राधानिक स्मावन्नाशग्रंथि राम॰
रिवग्रंथि ग्रभिरतिशुख्याभिस्छा नविद्या पांविंदुनादकलानवकेवेत्येवंदशत्वाधेषुस्छानेषमेवशुद्धात्मसत्वाद्र्पस्तत्र ११८

ङ्गुनं निर्वर्त्म तत्र क्रमोपपत्तिः संभवंति । यथोक्तमागमांते । पार्थिवस्याकृतौ ऽग्न्याश्चर्धमिंदुद्धयेपरे । ऋद्धाः सत्वाः स्प-
संति । विंदुनादकलास्वेवेति । अथ वशुद्धंते तोदकाकालमनुपपन्नमिति नेवो घ । परकैवल्यमिति वेबहेतुत्वेन तस्या विवाना

118 मपित्तेषां पाशत्वान्नपगमात् । उक्तं च । समनां तं वश्यो रोहेपाशजालमनंतकमिति । रवानीसामुक्तानां गहने शास्त्रीनां
किपदेशस्य दमितिमागपत्रोक्तं न च क्लेमाद्व । अर्ध कलापाविघावः श्रूपं तेगहनाधिपाः । तदंतरालमेनावद्दितिधीजात्र
लेहणा । विषाशहेना त्रमाणा । तदुक्तं श्रीमतोक्तौ । मायाविद्या पणस्थतेजि । अस्याश्रवः कलापाश्चोर्ध्वोगहने शाद-

ल पोरुद्धः शास्त्रेपुत्रपंते । तत्रतपोमीपाकमैपोरेना वत्समायामंतरालमिति चिद्दैनेवा चलसत्ता मावेपरि । छिन
ति । नत्वत्रश्रमाणं परमुच्यते । मायातत्त्वस्यानंतत्वश्रुतेः । तथा चोक्तं तत्रभैरवहृदयस्तिपादेः । आपिसर्वेसिद्धवाप
रःसीपेरन्दीर्घकालमशुद्धीर्णः । मायायामानंत्याच्चोद्येनस्योतसांस्थितेः । उपसंहरन्नाह । द्वोरण्वध्वनोरेवं क्रमश्च समवपो

मृ.टी. ११९ गिनोः। विलयः प्रातिलोम्ये न शक्तितनतद्दृणावधिः। एवमित्युक्ते न प्रकारेण कमि कोपः प्रसन्नः सर्गिक्ष योगिनोर्दृणोपिश
स्ताशरुद्दणोरध्वनोः सर्गस्थितिप्रलयेण संहारक्रमेण विलयः। पतएव प्रपस्यप्रसन्नस्यैवनत्वं नभविष्यत्यर्थः। शक्तितनतद्दृणावधि
रितिशरुद्दस्यतावन्मात्रशक्त्यन्तः। अशरुद्दस्य मायाशक्त्यंतः अन्यर्थसंबंधेणास्थितिसंहारक्रमं विशेषजिज्ञासुर्मुनिः प्रश्नप
ति। अनन्तस्याप्रमेयस्य विलयः सकाशात्किणान्तः तत्त्वमार्गस्य भगवद्बुद्धिसर्वार्थस्तिमिति। पुनः सर्वगतार्थर
र्थितं त्वयि भगवन्नतोस्माकमाहिंशकथं केन क्रमेण किपत्कालीनस्वच्छत्वस्य प्राधानिकादेः प्रमस्यस्य शक्तितनतो
नससन्तत्वाध्वनो विलयरूपसंहार इति प्रश्नार्थः। अथा ज्ञोनं। भगवता पे प्रमकस्य व्यक्तस्यावांतगैलयः। सर्गेषिवंस्थि
नेः कालः कथमानोवधार्यतां। अनवरतमनंतज्ञद्रूपोपभोगसाधनं ततु करणभुवनादिन ननापचितशक्ते र्मापा
नतत्त्वस्य पुनस्तत्कार्यनिर्वर्तनेन समर्थितं शरुद्धत्वेन नार्थमविनां मध्यमत्पाखिन्नानां गाविश्रान्त्यै व्यक्तस्य प्राधानिकादेरध्वनो ११९

(119)

मृ
रामः

इति प्रभिन्नां यत्तदिव नाथ पुरुषं। इहांबी क्रियामिति क्रियन्ता लीनः सविलयइति प्रभृत्यो गरं स्थितिः का। वइत्यादिना स्थितिपूर्वकत्वाद्विलय २

विलयः। स्वेच्छापरिगृहीतसशरीराशरीरकलत्रस्तोमसं हृतलक्षणो महाप्रलयेसमस्तस्यापश्चनः सति संचरः। पापापरस्या
श्वासौ तपायेस्यपृथिव्यादि। सर्गो पि च मिति तिष्ठ त्समसमस्तवेनतया ह्युपपरविशेष्यराय नेकाधिकारिकत्वेनय
119 त्नः परमेश्वरेच्छाप्रेरितानेकानां हिरूपतयाततसमस्तः। तरिस्वच त्समसमस्तसमवायः धुनः कश्चाविलयस्यास्मिन्नेकावस्था
लोभिधीयमानः श्रूयतां। को सावित्याह। चतुर्युगसहस्रांतमहर्दिनं ब्रह्मणः। निशातावत्सहोराचमानेनार्धपरा
र्द्धके। विलयो युक्रमेतो ष प्रक्रत्याहि नेकार्पते। कृतादियुगचतुष्टयसहस्रांतमानकं कनकांडजस्य ब्रह्मणः
संवत्सरितना वत्सेवचरात्रि वेनाहोराज्ञमानेन षष्ट्यधिकशतसंख्यानेन एकद्वेशशतसहस्रवगणानपापरार्द्धसं
ख्यायदाद्यानाङ्गलयतेनदाद्युत्तस्पश्वानिकस्याश्वनो विलयः। एष च युक्रमेतो निरपेक्षमेवपरिच्छेनपश्चाद्यस
साधनः सर्गोभूतसंहारानुपूर्वीमिति वेपरीत्येन तदा च प्रक्रमाद्विवक्षानाहि स्त्वसर्गस्योपादानकारणं तत्रपार्थिवेतन्न तद

मृगे.
१२०

भिन्नत्वे रूपमंशस्य व्यापारः किं पृथक् । अथ कथं न द्विविक्रान्तालशनीमाभवतः इत्याह । नदास्फुइशनेवीरश्रीकंठौ च च धानपाः ।
शक्त्या कर्म नगत्स्य स्य स्मरे हार्वचिन्तनः । प्रकृतिस्थ्याशपानकालं नत्स्नाणां नमुपानते । तस्मिंश्च काले शतरुद्राः श्री
कंठवीरभद्रौ च क्रोधेशचंड संवर्तादयश्च प्रधानाधिकृताः प्रकृतिस्थापावमानं पापमत्साधिष्ठं जगन्नदानीशक्तिमत
यावच्छानात्स्य स्य प्रकृतिस्थिततकमीशपा । निर्मासिकलांतेततत्वा रुद्रमस्मरेहाश्चिततत्त्वात्मन्तशक्त्याधिष्ठाय
तिष्ठंति । तत्स्तंतरं शिवेच्छमेवमन्वन्नपंरुत्वाधिपतीनिताः । कालेन गतप्रभुत्वाधिकारं प्रकुर्वते । पुनरर्वांतरसर्ग
प्रारंभे परमेश्वरेच्छाचोदितानंतादिविद्येश्वराधिष्ठितेर्मरुत्वाधिपतिसंज्ञितेराधिकारिहेतुः प्रवर्तितास्ते तस्मिन्काले जग
त्रिर्मीयपथ्यासमधिकारं बिरश्चति । अथ प्रकृतिस्थाशपातस्कतेर्पुनिः संदिहानः प्रश्नयति कर्मधर्मादिकं तत्त्वगुण गम्
त्वेनमतो स्थितं गुणानोनगुणापेति प्रकृतावुक्तमेतत्कथं । धर्माधर्मरूपं पक्कमतहृद्देर्गुणत्वे नास्थितामित्युक्तं । मावाद्य १२०

ग

120

द्विगुणाधर्मेत्तानैवेराग्यभूतपरत्वाद्दिना। नहि गुणिनःसकाशाद्गुणस्यापगमो दृष्टः। ननु विपक्षोऽयं शर्करादेर्माधुर्य
वाशपत्र कर्तुं शक्यं। तत्स्वभावप्रकृतिस्थाशयत्वं प्रकृतेः कथमिति चेत्सार्थः। सिद्धान्ते तु। समं गुणिद्विगुणाः कर्मनापैति गु
णिनो गुणाः। देहान्तफलभूमीनां तास्यास्तेशोपवर्णने। भवत्येव बुद्धिगुणानां पागुकारी साधर्माधर्मरूपस्य कर्मणः। गु
णिनस्वसकाशाद्गुणस्यापगमः। तत्रैतद्वक्तीनोत्कर्मस्थितमितिमुपवर्णने। भवत्येव बुद्धिगुणानां पागुकारी साधर्मा
धर्मरूपस्य कर्मणः। गुणिनस्वसकाशाद्गुणस्यापगमः। ततत्त्वक्तीनोत्कर्मस्थितमितिमस्तुपवर्णने। कस्मात्तुपचा
रवीजादित्याह। देहान्तफलभूमीनां तास्यास्तत्प्रकृतिस्थाः एव भोक्तृणां शरीरादिपार्थभोगभूमयः। तत्कर्माप्यत
स्यते नोक्तं। बुद्धिस्यत्वेपि कर्माशयस्य बुद्धेस्तत्स्यत्वात्प्रकृतिस्थाशयत्वमात्मनामुक्तानामविरोधः। दर्पते च ता
स्यादेरुपचारवीजास्तेकविधाः शास्त्रानामोपचारिकाः स्वरूपः। तथाहि। आधारे कार्यकारणोकार्ये समीपे चोपकारके। धर्म

मु.टी. घटं कृतौ चेत्तिलत्वणां मृद्योनयः। घटकार्यानुगमानुपपत्तेर्त्वाणां यथा तिशतीतिकारिणीलत्वणां मृद्पत्रहिहेनयः कृतु
१२१ :। कुत्रकुत्रेत्याह। आधार इत्यादि। तत्र तावद्राशोरयणमंचाः कोशन्तीति। अत्रेदं हि मंचानामधिकरणभूतानामपि चैतस्माद्देव
न लक्षणो न कोशनार्थता न तु गमाहानर्थकाना। तस्यानां वालानां संबंधित कोशनं तन्नेपुनातस्यात्मलक्षणोक्तं। का
रणीतवलक्षणा यथा। शालीन्कृष्टेरेव इति। अत्रेदं हि कृष्यपाकृत्या शालिवर्षणमात्र्योनानन्वत इति लक्षणा फलोचितापं
कृष्टे शालिकारणधूतापां चतितं चैवं कल्पोरसंभावनात्सं पत्रमेव शालिलक्षणं कार्यक्रपचर्यते। अथवा आयुर्घृतमिति
आयुष्कारणे घृते आयुष्षत्व कार्यस्योपचारः। एवं कार्ये फलक्षणा भवति। यथा ऊर्णाः प्रावरणाः कोपिहरेकूलाकासर
ति। अत्रकिलसत्रेभावे विनाभावि नाकम्बलपराहिभावे नापरिणतयोः हूर्णातलयोः कृष्यपाकृत्यार्थेव तत्लक्षणस्योनः गम.
णत्वमसभावितेन कार्यस्य कंबलपरात्मनपवतदुपपत्तेः। तत्र कंबलेपदार्थे तत्तयोः कारणभूतयोरूर्णाकार्यत्वोपचारः १२१
(१२१)

कार: कृत: समीपार्थलक्षणया गंगायां घोष इति। यथा हिमवत्पार्श्वस्था सप्तहजलक्ष्मांसोनः पुण्यकृत्स्था कानहिंसेषं परि

किंचिद्गंगाशब्दः कथयेत्तरास्या संभाव्ये तथाप्याधिकारणे नितिसामर्थ्याद्भत्सामीप्यलक्षणत्वेनतद्यनेमिश्चले। अथवा कैपि

121 लक्षणा दृश्यते। यथा भिक्षा वा सपंति कारीषोऽध्यापयतीति। अत्र किल नाभिक्षालमा वरणांचलं करेण गृहीत्वा गमनेनि

षेधं कुर्वंति। नापि सर्वथा स्मात्स्या गानं गतयोर्मितिवरणप्रवचनैर्वस्या पयंति अपि तु प्रवृत्तानुच्छंजनवत्तत्त्व मिहेतुता

न्निवनमनकिंपायामुपकारकत्वेन संभाव्यमाना: प्रयोजकत्वेनोपचर्यंते। एवं च न कारीषोऽग्निरध्यापयतीति कुं अन्माण क्का कु

मध्यापयति। नापि तच्छीरमनुष्यविशेषमूतत्वेनाकारिषमितिवेतंणरपति। किंतर्हि शीतापनुत्तिहेतुतनपाध्ययनविध्रुपका

रकत्वेनानुकूल्यंभवतिसत्यपोजकत्वेनोपचारितः। किंबधर्मादियुक्तानावित्ति। अपि च स्वलक्षणा द्वकारणं कृतोवा। तत्र स्वर्मातु

कृतोयथा। सिंहो माणवक: गोर्वाहीक इति। अत्र किल लक्षणाया सिंहे धर्माणां शौर्यादीनामनुकूलत्वं मध्याव केता मा

मृगें॰ नाधिकरणो न सिंहशरभः यथोक्तः प्राप्यपाठमात्मस्य सिद्धः तत्स्यामेमगाद्याइको विरचवहननामेकाद्वित्रिश्च इद्धाणगछन्नवृणादिव
१२२ लीनईगतधर्मोत्तकरणाप्रयोगश्चः सामानाधिकरण्येनोपतीति श्रुतिरेवयश्चः उद्भवेण श्रमातथानन्वपात्त। एवमाका
राउक्तानेपथाप्रविभेदेलमोभिराति। स्वविद्वतमसोमूर्तेना मृविभेदत्वेउद्धश्रृस्या नसंगतमतोत्तलक्षणाणानिनिवितत्वेष
क्षमाक्षनिःक्षविभेदत्वेनानुक्तता एवंनामद्यनानितमोसिपद्दवाहिवतस्याहिनाभेदमपेक्षावक्रुंशक्यमित्यर्थः। तादि
127 यताधामशिकमुपचारवीजमनेकाकाराउदाहृतसदृक्षतमुपमंहृत्क्रमममउमरत्नाहाण्वंगुणाहिमगीणोपराईगुणाकार
णेकलालेटिकलामापाद्यधिकारप्रगृद्धो। तत्रिशृंगो निवेतनेदेवालद्धिकारिणः। सर्गास्थिमाहिकोपस्माद्धि
कारलक्षयः। गुणाहिमगीणां यउक्तपेनपार्इसंतकेकालेपतीतगणकारणमध्यकाध्वंफलात्समुपसंहरति। राम॰
तामपिकलांसम्माद्यधिकारान्तराद्गुलीसवापादोपसंहारेखुमीपत्साम्नेवोपसंहरति। तसवमाणधिकारस्यानिवृत्तो १२२

तस्येच्छताः सर्वे निवर्त्तन्ते विनश्यापारम्भा स्वतेप्स्या नेकां सर्गस्थितिसंहारोपिकारः सर्वेमिमायाश्रयः । तदिदं लोचक्रयं तेषां नि
ग्रहः स्यात । तन्मयस्य देहस्य निश्चितिसत्त्व अक्रमः । तदेतन्नीशक्त्या निवर्त्तमानाहमंगं देहाद्युपेक्षितविशालाभिमतेपरं शिवद्याम निःसहाय
तत्तदिदं द्वैतस्वंविधानिः । नाहमन्निपाशाक्तिः शक्तिमोक्षमाणं स्पष्टः । अनेनैव क्रमेणाणंदेहं प्रमाणेषु मं उमहेश्वरेश्वनेनादिष्वपि निवर्त्ति
122 तोधिकारितामारकैवल्ये ष्वपि मलविद्याततं महाशिवतत्त्वमेतद्वर्णसंहृतेर्मे भवति । तस्य वैं दवैं वं स्वमपिनाशात्मनिवा
शेषपाशांशश्नौ नात्तु शक्तिंसाक्षात्कारमेवस्वात्मस्तुपसंहरति । कलात्रयसक्तां करोति । एवं च कृते सतिपरमेश्वरः श्रीकाल
पाशहस्तक्षमासांपरस्पर्वे पर्वतते । निजपाशानेशतत्माभवश्रमणादिविज्ञानोभविनांपयोचितभोगोपयोगितनुकरणभुवना
घनेककार्यसमवायविनशक्ते स्वमायाख्योपादानकारणस्य विश्वमायस्यापमध्यात्तनत्व भिपनाकालेनएतेभविनोविद्या
यांति । तच्चितनमामर्थ्य चपुनः सर्गसमंमायाख्यकारणांतेनापरन्तस्यैवमाकलय्यपरमेश्वरः सृष्ट्यर्थं मायां स्वव्यवर्त्तते । यथा चैवं

मृगें. मुक्तानि सर्वाणि तस्मिन्काले विलीयंते । एवमन्यदपि साहाय्यं तत्वानि भावाः स्वरूपतः निवर्त्तंते । शब्दात् शब्दाश्च नो विषया
१२३ आतानि समाप्ताः ततः । अथ नैनैवक्रमेणापरस्मिन्तत्त्वनाश एव नाहि सिनासि ताश्च वर्त्तिपन्ति । चित्तास्मि सस्मिन्काले प्रलीनं तदैव तत्
व्याख्यातं शेषं । अत्र श्रुतिः य स्रपति गिर्वाणं वाणेदे हस्त्री विंदुनी होपकारणं । पंचस्कंधः परोमार्गः क्रमाणाः प्रत्यया स्थिताः
। शब्दा शब्दपोऽर्थनो सतत्वभावपञ्चवतानां संहेप्या देवं विषं तस्मिन्काले श्रतिसंच रहति पङ्गावता अस्माकमादिष्टं । तथा विद्या
123 सदाशिवविंदुनादपरशक्तिरूपेशदे ध्वनिभावप्रलयाः क्लिष्टा नादनिष्प्रस्था र्थः । यथाऽत्र सिद्धांतः । नादः सूक्ष्मः कलाका
लागमुग्रमसमूहरूपो स्थूलः पंचकलो नादः पंचतत्वाश्रितो मुनेऽप्यशानादिश्चतुर्थ्येपि निर्विंदुस्वरूपकलः । गर्भेमनोपु
लोदेवाद्द्वाभा वाद्यः स्थिताः । पंचपंचतनुर्दैवः स्थितस्तन्मात्रपंचकेमहत्सूमे नेतुमंत्रेशा मंत्राः स्थूलेषु संस्थिताः । इद एम·
मत्रनातर्थ । पंचस्कंधस्याप्यस्य शब्दस्याक्षनो आप्यत्वे नाशब्दोद्भावस्थितः । नत्र बोध्यमानं बोधि शिष्यामार्गद्वितत्त्वस्यांत १२३

गतत्वेन भावयन्व्यापानामवस्थितेर्नैकस्मिन्हितोयः । तथाहि सूक्ष्मः परोनादः कलेति कलाध्यापत्ताद्गुपचारात् कलशब्दमामा
नाधिकरणत्वेनोक्तः । तथा निखिलनादबिन्दुद्वारिश्रमेपगर्भीकारेणतत्कारणं पंनादस्तत्रमवस्थितमेवं समस्तामिताधकोशीकारेण
123 कलाच्छितेतितज्ज्ञानेननस्यउपचारः कृतः । कालपुष्मे निपतिकालात्मके तगपुष्मे च विद्याणगलस्पेस्ते पुरेमपुरुपपरगिपुंकतलम
हितेएता निर्पंचततत्वानामाश्रयो यपस्मसर्पंचततत्वाश्रयः । पंचकलः स्थूलोनादः । अनेनैव चक्रमेण शुद्धानगुणामहद्दहंकार लज्जणोप
द्वयीनां पाशरूपाणां प्रकृतीनां च तत्त्वपंचतन्निधिरितितत्त्वमेः । सा पुनः निवृत्त्यादिकलाचतुष्टयात्मकोबिंदुर्वेदितव्यः । एतस्मि
न्नेतेगर्वे श्रहंकारततत्वमनसामस्रकारणादशकं बुद्धौतुधर्माधर्मादयो भावाः । तदुपरिनामा श्वरशुक्राः सल्पाः स्थिताः । तस्यं च
सदाशिवनाथः शक्त्यादितन्मात्रपंचकाधिष्ठानम् अधोनानादिपंचकर्मेन्द्रियतन्मात्रपंचके स्थितः । तस्मिं पुरुषस्मरेहारभ
केषुभूतविशेषेषु मंत्रेशानांव्याप्तिः । मंत्राणांस्थूलेषु शरीरधारिषु एवं सर्वोपाधौ तत्र मेपगर्भीकारेणावस्थितत्वंयोषः ।

मृगें.
१२४
(124)

अथ व्याख्या तात्पर्यो यथा संहारणयव्याख्योपस्य क्रियापारस्य योगहेपापस्तोकः गरणिपरत्रानुनिरोधविध्वंतवीआयद्दष्टं पशुमतस्तत्त हाग्नि
ःपाशजालं हुभूरि।तत्उपशमनिमित्तं वस्म माणक्रियानो स्वरं किंहतशक्तिः शांभवीमंत्रसंपत रत्नोपयुक्तेनयका रेणाणुस्मश
त्रिहणाद्यवर्णापि नामनिरोधविध्वांतवीजादिमलकर्ममाणामहेश्वरो यशकात्मकमनंतात्मावारकत्वेनानेकशक्तिपोगात
हुहुभूयो जिरापेनभूयिष्ठंपशमतेबनास्ना।शास्त्रेषुहता हत्वानेपेपातैरद्दष्टमनवगतंपाशानां संवेधिर्वंवनेहेत लाजा लमिवजा
लंतस्योपशमनंहेतोरभिधास्यमानंक्रियपाहेतभूतपारेद्यापमानास्य तिहृतत्वभावाशिवमंत्रसमृद्धिः। अपमाराय ः। वस्मा
माणादीक्षाक्रियाक्रमो नैजिनतस्ट्हजेसामर्थ्यामंत्रसमृद्धिर्मलकर्मादीपाशोपशांतिनिमित्ततामेत्य मुखापायभवतीतिपस्मा
२त्र द्दीक्षानुपममस्त्रिआपूमेत्राणां विपर्यपहाराद्दवितमलकर्ममायीयपाशच्छेदेन सामर्थ्यमत्राहतं।तथा चाहसिद्धगुरुः गम.
समयो सौ निर्मंत्रतत्वकारणीय निहस्यणावसे।विषयत्रिकं ततिपशात्सूर्णो मलकर्मणो निकायपाति।आणाधितत्क सिद्धो १२४

या२ नाया३४

[redacted]

का २

124

धृष्ठानि विविधाश्चशाश्वकेभ्यः रतिः किमपत्रपणो गिपधइपि किंचिद्यल्क नं श्रमेण मषिक्राय तत्र लक्षु निष्फलं वर्जितं । अपि
त्वचहरो चितश्रक्र तत्र लक्ष मीमांसं नो मृगेंद्र विष्टनाविहस्कः । ठ नदि इ मा इ रः । शांकरं कंठश्री महिद्याकं ठा रंडुग्रहं लक्ष्मी । ना
रायणाकंठइ मांत तस्त्रेजो वा रत्नपा हिर्ष्टांत । परविद्याकंठात्मने महनारायणकंठविरिंचिनाणां मृगेंद्र इष्टनो भुवनाध्यक्षकारणं समा
तश्रविद्याणाः ॥ १ ॥ प्रभवंति पतः सर्वे चलं पतो निखिलकर्तृता श्रमात् तन्त्र्यापार्यवामे पणयन्ति भापनः । निरूपधि परं शांते धा
मम्माणि मितरोशितः स्वप्नमपि विमोर्की गास्पर्शीनि तं परगोचरः । अथेदानी योगपादः प्रारभ्यते । तत्रेतावत । अस्मात्स्वविततता
द्धाम रात्संस्या । निरोधामस्म रामितरी । शितः स्वपमपिविभोर्वीगास्पर्शानि तं परगोचरः । अथेदानीं योगपादः प्रारभ्यते । तत्रेता
वत । अस्मात्स्वविततताद्धामरा संस्थानिरोधकाततं । ऐते वमोचपत्मूर्ध्व शैवं धाम मनपत्सर्वाणि तिष्कते री ज्ञाप एव निराति शयके वला
नामि इत ता तस्मा स्वश्च संस्थाएवप्रउपाशेम्य स्वरुपनिरूपणा ओपाय भूतेन समस्ता ध्यामिसर्वशीके नमंत्र मंत्रेस्य रादिमात्रान्मनि

सृ.गो. स्वात्मकेनज्ञानेनविनानिष्पादयितुमशक्यत्वात्तदेवबोधकोविधायादृत्यपरिस्थइ: यद्रूपाशेस्वारत्नस्यनिरूपणायप्रथमश्लोकः
२५ ततः क्रियायाश्चानेकविधत्वाद्विहितविधिप्रदर्शनायोपदिष्टः संशितिकृत्वा नक्रियाक्रमेशेनापिसाधकत्वाद्विनासमाध्याय
नभ्यासात्सर्वत्रविघ्नमनायथोपदिष्टस्तत्त्वयाथात्म्यनुष्ठानंसपादयितुंनशक्यमितिज्ञानयामायाग्रंगसहितोयोगतत्त्वप्रयो
(125) गप्रारोपक्रमः। अत्रयत्ताणयाशस्यामोः परमेश्वरात्मरूपावभासनेनात्मसर्वमितितत्त्ववस्तुतत्त्वेनापरूपाशेस्वारलभ्यं
नसंबंधोस्यस्थापितः। यो नतेनतदुपन्यस्तंतेषां। सोत्रोपिसंबंधस्त्रिविधः सर्वथतथाप्यारभ्यमिति देशामत्र[illegible]माश्लेष. शाक्या
त्मकत्वचर्यायोगक्रियापादैर्विनियोगोभिधास्यतइत्यादिरपिर्वाके: आकारणिकोपिसमर्पितः पुत्रस्यं शृहीता भिषेकयो
स्वसाधकाचार्ययोस्वरूपोपयोगियोगचकरणंमितकं। एतस्मादलिकत्वनेनरपारस्यरत्नांतेहरयोगीशञुष्टमित्यनेनोप राम.
ह्निमः। अयानात्मवतामत्वाद्याधिकारंहेतुष्कं। एतेनात्मवत्तापेदेशिकाद्याजिगीषवः। आत्माविद्यतेयेषांतेआत्मवंतः १२५

आत्मारामत्वेन निरुत्कलात्मानात्मानन्दात्मस्वरूपः । नित्ययोगे महत्पुण्ये नेकेषां विधानां देशिकत्वं समर्पितं साधकानां निनीक्षावि
काकेरणामत्यर्थ उक्तांतुधा ते देशिकत्वमुत्तमयोगारूढभूमिका जयेषिणामकैर्थपतेतान् । यत्र नः स्मृतिविशेषो लिङ्ग । अथ ता
125 वत्किमित्यात्मवत्वं नामेत्याह । लेशात्मवत्वं योगित्वा प्रसते शिवत्वं सायापात्वं स्वतत्वा मिथ्यत्वाच्छ्रुतमिति योगी तस्य भावो
योगित्वं । आत्मवत्वाविनाभावि । अतएव पुनर्योगमस्याप्यकर्तोर्योगशाद्धो मेयः । नदपु नसमाधावितस्य समाधिरूपस्य तदैव
तेनैव कृतार्थत्वात् तज्जितात्मनोपपद्यते । न शीतोष्णादि प्रयासमात्रमपि कार्यं निर्वहन्ति । किं पुनर्योगित्वं । ते यावत् दुःखेष्विन्द्रि
याणां विचरंतो विषये सुपरागेषु । स्वयमेव यत्नमात्रेणष्टं दृढान्यंते तथा जितायिति । जितेन्द्रियस्य तत्त्वविचारेण लब्धसुलाभः । उक्तं
च मनकेनाइंद्रियाणां इन्द्रियार्थाश्च तन्मात्रादि मनस्तथा । विषमगतसंकल्पः परमात्मनि लीयते इति । कथं न जितात्मत्वं स्या
दित्याह । सर्वेषामपि सञ्चेष्टानां जितात्मत्वं शनैः शनैः । बहुमातृण तन्नाशात्मामार्गसमकालं मात्राजितेन्द्रियत्वं शनैः क

मृगें.
१२६

(126)

मेणाभवति । द्वितीयः शनैः शनैरभ्यासविषये शनैर्वश्यप्राणामात्राविवर्द्धनक्रमेण प्राणायाममात्रयोत्कृष्टयाः । एष्वाहतिमात्र
मभ्यस्यतां वातगुल्मगदोदावर्त्तदीर्घश्वासोन्मादस्मृतिमोहादयो योगविघ्नहेतवो दोषा उद्भवेयुः । अथ यत्कांगं योगस्य परं ह्यमाह । प्रा
णायामः प्रमादादिदोषाणां ध्याननिर्हृतौ । जयः समाधिसिद्धिर्यं गानं योगांगोत्तमः स्मृतः । प्राणायामादीनि समांगानि योगस्य
सत्वलक्षणमष्टमोंगसिद्धेन ज्ञेयः । अंगेषां प्राणायामादीनां लक्षणं वक्ति । प्राणः प्राणाहितो वायुरायामोऽस्य प्रवेदनं । रेचना
कृषिसंरोधलक्षणं कम्बुदेष वृत्तः । प्राणास्तिष्ठतिमेदादेकस्यापि वायोः प्राणापानादिपंचभेदत्वं । नहृत्पद्मस्थितिद्वारा पादे
प्रदर्शिताः । नाडीविधस्यानस्य वायोः छेदनेऽस्ता नत्र्यभावादाधिक्येन वाहः प्रेरणं । तस्यैव चांतस्तल्पाकर्षणं संरोधश्च
कुंभीकरणं रेचनप्रवेशन विरामः । एवं लक्षणप्राणायामादीनां अथ त्वेदनं सप्राणायामः । कस्तु शद्वेनेद्रियाणि संकल्प्यो याम
तेषां रोधाः । विहिताननुष्ठाननिषिद्धाचरणकृताः तात्रुदस्य प्रशमयतीति नदोषवृत्तः । उक्तं हि । दह्यंते ध्मायमानानां धा १२६

126

न्नोचपथामलाः। प्राणायामेर्ज्जयदोषाः श्यामंतीद्रियाणो वशंकरोति ।अथ प्रत्याहारस्य लक्षणं । ततः सूत्रलब्धावसरं
णोतन्नस्य चेतसः। प्रत्याहाराविशानेत्थः। सर्वतोनिनिवत्तेन । ततः प्राणायामाभ्यासात्मनेन प्रत्याहारः कार्यः । किंरूपोऽसा
विसाह । तेषामिति । तेषामिंद्रियाणां स्वं वधिवेषयिकेभ्यः। सुखलवः ध्यानेरलेशः। तदा स्याद्दरस्य तस्सरस्य चेतसः स
र्वेभ्य एवेंद्रियार्थेभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारो विरोधः। उत्पमनुष्ठितः किं स्यादित्याह । ततेनेंद्रियार्थसंसर्गविनिवृत्तेश्चित्तोप
तिः धारणायोग्यतामेति प इति स्वेछावशकारित्वे । तेनेष प्रत्याहारेण चित्तस्थैर्ये नस्येंद्रियार्थसंयोगात्समाहितत्वाद्याविनिवृ
त्तिः स्वव्यापारविरतिस्तस्याहृतभूतानां स्वेछाप्रकल्पिते तत्पदे वस्यमाणे धारणायोग्यतामतिरभ्येति । नचात्र मनिद्धसिद्धिः
। अपितु मननेमतिः संकल्पाख्यश्चेतसो व्यापारः । तथैव धारणाश्रवणात । प्रत्याहारपतनेमलिः । देशबंधश्चित्तस्य धारणेति ।
तथा धारणासूत्रेऽप्यतामनुसरति । ध्यानेनैक्याह । चित्तादिसूत्रणाध्यानेन तत्त्वादिहं मुहुर्मुहुः । धारणानिरुद्धस्य चित्तस्य

नैगे॰ बिलोत्रयं चवक्राद्याकारविशिष्टपाणिविं तालध्याने। तत्रादिरूपमिति देवालिङ्गिमाक्रामभवक्रांतुजन्चतु रूपमित्याराववमतांतोषु
१२७ मुकुर्मुद्गस्कं। अथसमाधेर्लक्षणं। तदेकतानतामेति समाधिर्विधीयते। तद्ध्यानमेकतानतां ध्येयेकनिर्भासत्वपरामेतित
दासमाधिरिति शास्त्रेषु प्रदिश्यते। तथाचाह्यतं नलिङ्गतदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिवसमाधिरिति। जपस्य लक्षणं
(127) कथयति। जपस्तुद्राधृताध्येयसंमुखीकरणं प्रोच्यते। मानसश्योनः संमन्त्राह्युमोपांशुसंतस्य च स्वसंवेद्यलघुध्वनेर्भाषस्वतन्त्र
यमाणस्य मंत्रस्य ध्येयसंमुखीकरणमापार्वणंतं मयरशुक्तं। ऊहमिदानीं लक्ष्येपितृमाह। ऊहो भिन्नीलक्षणंवत्क्वविकल्प
नेनतोहितः। पुनद्दूहमति रुं संभ्रमतांधे वेमागतो। तत्कुर्मित्रियतेशागाश्रयनेनविद्यापादेशाणाख्यसवापोः होऽस्मा
चलसंतुहरत्। ऊहनंपञ्चकं। यथाचक्षीमत्स्यांपंभुवे। तुरङ्ग्रः रवर्णंतरसि। सऊहो भिन्नीलक्षणाक्यफलंतेऽद्भुमिकाजा राम॰
मितोलक्ष्येवक्तव्यंयत्तोयक्रताक्विकल्पात्समनताप्तुहितऊढतो तेयः। अथकस्मिन्न्होमोकार्यं पोगिनउपयोगीसाह। १२७

२ यदा वेत्ति यत्रैव हेयगुणोरपंचतास्थिते :। तत्सोषकं विषद्दं यपद्यत तत्सोषकं। परं तस्य रूकृस्था स्थितिरवस्थानं तत्तो हेतोः कर्मेण
यदेति यस्मात्कर्तृर्थे यस्मात्कारणायोगी समुत्तस्यमानः। यथा वस्थितस्य फलवत्त्वभासनकारेपप रतस्य चपोषकं तद्विष्ण
कं विषद्दणोपोषकं च वेत्ति। तयोगारूपं तत्सोषकं विषद्दकं विषद्दणोषकं च जानातीत्यर्थः योगांग। यथोक्तं श्री मन्मा
127 लिनीविजये। योगं गत्वे समाने पि तर्को योगांगमुत्तमं। हेयाधालोचनायेन निश्चीमत्त्वा यत्नुवेपि। अनेनलक्षणेषु योगा यो
गस्ति ह्रियवर्तं कं। निरोधकं चयद्दरूढ्वहृद्या संव्यवस्थितमिति। एवं योगं गामुरुक्षाफलमेषामभिधातुमाह। एवुव्यस
समलेष्टुकृतयत्नस्य योगिनः। विभातिशमोभिर्व्याप्यभानेरिवतिषः। न तमाहेनरः कश्चित्तरहो हानवमानवाः। योग
नानमतीसेना हक्षिपाश्राणरोचिषा। एषु प्राणपामादिर्ष्टगेषु समस्तेषु समलेष्टुवाकृताभ्या सस्य योगिनः सर्वाः शक्त
यो विवस्वानस्व दीप्तयो विश्वव्याप्य भांति भानतेसर्वकार्यं स्वपभवाह। तमाभर्थ्यः स्याद्दिनमर्थः। तथाहि। नेनमतसुपेते नसूक्ष्मादेर

मृगें. प्यमानेऽसंतं गत्नमद्दानवत्रिदशमनुजेभ्यः कश्चिद्रक्षाकामति। यक्षैरक्षोनकिंपार्वीर्यतेजोभिरेतान्दानवारीनतीसातिक्रम्य
१२८ स्थितत्वादिति तत्त्वानन्नाहिनिविशेषणद्वारेणाहेतुः अत्र प्रति: प्रप्रणानि। निवृत्तेर्मनको हेतुः संसर्गात्प्राणावेदने। निवृत्ति
द्वारेणाद्दानां मूलं सर्वस्य ननु तः। विन्तोणाहरक्षे स्तावक्तएमपि नस्थित्वन्तो। परमन्त्राधनेकिं नियोगासिद्वैस्वकथ्यतां। इन्द्रिया
र्थतेमर्गात्मनमोपानिवृत्तिर्विनिलक्षणा: किलयामायामा: कारणात्वेनेष्यन्ते। आणादिजपाद्विमनेसो वशगतामनवति
(128) सा चमनसं इन्द्रियार्थेभ्यो निवृत्तिर्द्वारणादीनां हेतुरुक्तत स्वदेतोऽस्माणात्वेदनं सर्वस्य धारणादेर्मूलमिति फलता। विस्मो
णोच्यतां। पश्चान्त्या योगसिद्धैर्विप्रक्रष्टमङ्गाणितथा साधनं स्थितं। हितमितमीर्णाशननिर्वाधस्थानाध्यासनादिशोचा
दिशानदपिभगवन्नेमरेष्वार स्मप्यासमिधीयतामिति मुनेः प्रश्नः। अथ याजेनेनं। नशकं विन्नात द्धक्तुं नवसंगभयाद्विषेः। प्र राम.
श्नस्यावशपाचालानेयाप्युदेशउच्यते। विधिसर्शीकत्वेनोपचारात्स्त्रीपाविधिश्चयदेशः विन्तोणावक्तयेभिधीयमानेशा १२८

ह्यस्मात्तिलकल्कस्रग्गंधः स्यादिति विज्ञेयेण तावदामिषेपंचक्रमयुक्तं । पथापयुंविलासमीरवो हिंस्रोतारः । तथाप्यवरपक्क
यत्नात्स्वश्वमोहेशः । सेतिहासकलविधिनिरूपणं क्रियते । तत्रादितस्तद्गतपास्थितं शौचं संक्षेपतो वक्तुमाह । मूत्रा
युत्सर्गविधिविवेकाईदशासप्तभिः । मृद्भिर्लिंगगुदशस्तन्यहस्तयुग्मानि शौचयेत् । द्विर्वतीत्रिरपःपीत्वाद्विर्विमृज्यानन्नं
128 स्पृशेत् । खंवाङ्गनाभिहृत्कानि निर्द्धिरुविर्वायौ चिनापरः । विण्मूत्रोत्सर्गविधिर्वादितिसामान्यशास्त्रविधानतिक्रमेणाक
लापयोक्तं वासिष्ठे । अवकुंठितशिरा भूमिमपात्यैर्वृत्तणोरं तरितां कृत्वामूत्रपुरीषेकुर्वीत । उदङ्मुखश्चाहनि नक्तं दक्षिणा
भिमुखश्चेति । ततएकांचदशसप्तसंख्याभिर्मृत्तिकाभिर्यथासंख्यं शिश्ने च गुदं च गामहस्तमुभौ च पाणी शौचयेत् । द्विर्वतीत्रि
समयिसाधकादीनां चतुर्णामपि वर्णानां देयतित्वमवगंतिं वंचयसतिं । तथालापमवगतिविण्मूत्रशौचविधिः । व्रतीत्वंतदे
वद्विगुणमाचरेत् । ततः त्रिरपःपीत्वा स्वासम्यग्विस्त्राससंपामृज्य खानां च्छिद्राणि वाङ्नाभिहृच्छिरांसि च स्पृशेत्

मू॰टी॰ १२९ द्रोणी गौरी वाणा न्यायगोष्ठी च ताल्लपेतः तरन्तेन रस्तु हिजशो शोभांशनलस्यादिकुमा यावैष्टेने शृंहे। वा धाम्लेवना होवाल्लामनस्य
उरःस्तुवः। नमस्कृत्य मेरु शान मुमाम्भं रणाधिपान। अनुथी वा शिशिरो वैहा नाभायाहि नरस्तुः। पार्श्विम्यां वृषणो स्तनं
तेर्दन्तान समस्तु शन। विष्टध्वे देहो दन्ता ये जिह्वा मा धापह स्थितः। रिवपेक्षणि पर्यन्त पुरैने केन माहनां हि नं श्रोणी उरःकरं जो लीपरि
णामयामो ऽग्रशनं यत्स्यमर्वक्ष्यस्य। अनन्तलंवात मांम्पादिना त्रिभिः कुक्ष्यः शाकारैण्यशृत्तेनिः शापृग्रहे निर्वीथेवाव ने गिभि
गुह्याहे वा स्तुवा वाम्य नि हेतुतात्पृष्ठ शोभने चेलाधनेय श्रोत्र नेपी ठप हाहो शोस्थितः। पद्मभ्याम वशात्म पृष्ठे येथसाब
हेनावागमांते रेषुप स्थि लहगोपग्रस्तस्ति काईचं ज्ञाहिके पोगासने तिष्ठती निल्लामनस्यः। उग्रा दिस्तुवः पामे स्वरं देवी
गुह्रंगणेशं चन ताह्यश्शिरः कंठवत्ताः स्तनाभिकाशं तनिर्हितदृष्टिर्विवर्द्धितो नगराधारं तपी क्षेः पार्श्वमत्र कण्ठिराम॰
ह्रीरोषः। तथा हि स्तनः पोनाईः कालेतिकला व्यापतात्रुपचारतः कला शब्दता मानाधिकारण्येनोक्तः। तथा निरिवल १२९

1,29

भांपुकपीउनमुद्धानवशाङ्कल्पुतो वाह्लवक्तो विनशरीरः ह्विस्थितोरंनशांतनिरिहितनजिह्वः मनथा शक्तिरिन्द्रियाणेननासापुरेन
वायुगरारांनः स्थंनाश्रशोधनार्थं रेचयेत। वहिः ह्लिपतामेरेच कलरम्भा माहेयविनिम्नकर्मस्तु। क्रमशः शक्तनामेनिविकृष्ट
विषयेषु पि। उक्तलक्षणाभ्यां रेचकसाम्भा मातकमेणाध्यवहितनिषेयेषु पिवेयकर्मस्तु विनिम्नकर्मस्तवविशगकनाकयाणह्
129 येषु योगी शक्तं तां शम्नोति। अथ पूरकलक्षणो वाह्येन वायुना मूर्त्तेः शक्तिमीमयपूरणं। पूरकः मतरम्भामानस्तु गुर्वीपिविक
र्षयेत। वहिस्थेनमारुतेनयथाशक्तिमूर्त्तेः प्रकर्षणा पूरणं पूरकलाभिन्नभ लेन्द्रस्तु गरिष्ठमणिपि ति ला क्रतुं रा कोपवेत
कुंभकं कथयितमाह। त्यागसंग्रहणो हित्वा निरोधः कुंभकः स्मृतः। रोधशक्ति तरम्भा मा यक्तिमेसनि वारिता। रेचना
त्मकं त्यागं पूरणं हृयेत ग्रहणं तत्त्वा यंनस्पमगापोनिरोधा कुंभीक्तम वस्या पनेपकुंभकलसा भा मा रया हृतनाेध
शक्तिः। मिमतवक्तलतंमनसामर्थ्य वमते। तत्याम्यवातोविहान सोमसर्वशाव त्मिस्तु। तद्दर्पयोग्य तां कुंधापोगीमंसाध

कृ.टी. येन्मतं । तस्मात्सहितं एव पतेनाभ्यसेत्सापो स्मात् तः । श्वासो योगी मृयत्नामरतिपराधीनावस्तुनिकोर्षितवत्त्वात्तुगुणं निश्चितसपदा
३० क्षिप्त्वा पीत्वा इति । ततः श्वासं स्पृष्टः । श्वसित्वा मध्यमः । ए तस्मिं त्कलौ मः । प्रशस्तरेचैवं पत्नाभीपृथ्वी योगाभ्यासे पेतानया हि । पूरकं कुंभ
कं नापि मनेच्छं । इष्टपिष्टिपिष्टिते । उच्छिद्य त्रयंगे पायर्थतो नाम तेनोन्मरेरेचकं । अन्तर्निरुल्लनेवृत्तशोषणो भीजनाशने । सो मोन्मा हविषो
इति मन्नुलेषापर्णतरेचकं । आनार्थ ननपाये पुरेहस्यागनशांकः । कुंभकोरेचकश्वेशेहोन्नामं स्थापनेषु वा । पामनास्वर्गस्थि
ते महति कुंभकपूर्वको सप्पुश्यर्थ मात्मनः प्राणापानार्थ पूर्वतेन पार्थ्यचकाललवें च नापारिशरेप्याम्छां निकाहि मिश्रेष च कुर्या
त । परमपुंस्यापर्थ नामस्थोर्यं रेचकं भनेत । पहातनर्निरुल्लनवृत्तशोषणा निर्वीजा का । एतां सो मोन्मा हविषोहीपनवमु
खकार्णाति कर्तुमिच्छा निनहानी सोऽस्मार्गसच्छेन वारेणा रेचकं कुर्यात । सो मनस्मस्थ विषन्ना लारेर्व हलोका । एतां शांकर राम
इति शिनाध्रपसो घुन मार्गस्थं विधुवति कर्तव्यमतपोक्तं पतस्मानार्थनजणादिकार्यं । उक्तां निर्वान हिषपे होन्नामं स्थापनेकुं १२

भकेवलकाविशेषोसंख्यातसंयतिष्ठापकोऽश्वैर्थकोरेचकादीनामभ्यासात्कालपरिणाममप्रतिनियमेन क्रमाद्दृश्यवीर्यास्मथमोज्ये
ष्ठः सकालैर्द्वादशादिभिः। तालो द्वादशभिर्मात्रापरिमाणरूपपरिच्छिन्नः। द्वितीयेनमात्रसंवत्सरपरिभ्रमणं पाणवमात्रकालमानेन। क्रि
यते तावत्कालाभिर्द्वादशभिस्तालाभ्यां कालांशो नेयः। तैस्त्रितालैर्द्वादशभिः कनिष्ठः प्राणायामः। चतुर्विंशत्या मध्यमः।
139 अष्टाचत्वारिंशता ज्येष्ठः। तेयात्स्त्रकंशत्रीमर्वतानोन्नरे। तालद्वादशको नेयः प्राणायामस्तृतीयकः। मध्यत्रितयमिर्विंशत्याद्यु
ष्टलनदृष्टिगुणोमवेदिति। संप्रति निष्पतप्राणरेचकपूरककुंभकसमुदायकलायः प्राणायामः सोऽपिध्यानजपाभ्यां सगर्भो
न्यस्तदुक्तिः। तथा सगर्भः सोऽपि प्राणायाम जपो ध्यानेन संयुतः। सोऽयं प्राणायामो ध्यानेन जपेन च युक्तः सगर्भोख्यायते यः। एकवि
ने वध्यानजपाभ्यां क्रियते सोऽनिर्गर्भः। यथा चमनः स्थैर्यहेतुत्वे सगर्भस्य न तथा निर्गर्भस्येति। सगर्भप्राणायामार्थमभ्यासः का
र्य इति तात्पर्यं। प्रातर्निशाकृतेणपं दिनांते च दिवाकृतं। सभा तेकृतो यं सगर्भः प्राणायामो निशाकृतेपापं हंति दिनांतेन कृतः

मृगें · सहितासनं तं हंतीत्यग्रस्थो नमेवं वः। एवं वेवन्नकस्विन्निर्गमिताथाणापामेनपृषोसनं। अतः किं तेनेत्याह। हंसत्याणमोपि देवानां पुन
१३। लतेयथानतो। देवानां मनः सहितानाभिं हिपाणां विषयेषु नाथ विद्या वशान्यकर्मणाभाव तामेव निर्गमः आणापामः सातत्ये
नक्रियमाणः अचलतत्वश्रुत्वेगतं हंति। इति पनयकारीत्यर्थः। किंच। स्नातो भवति सर्वतीर्थेषु सर्वक्रतुषु दीक्षितः। पीतः पितृ
(131) णांयः शश्वत्स्वगर्भमिममावर्तेत। पक्षे निलयकाले नेमं मनप्यानप्युक्तं सगर्भमप्याप्नोति स सर्वतीर्थेषु स्नातस्स समस्ताध्व
रीक्षितस्सनफलं लभते। पितृणां च संसारोत्तारको पीतः स्वर्गोभवति। तत्स्वसा दाने पिभवा ज्ञितः सपुत्रं तीत्यर्थः। सगर्भ
तामेवव क्तुमाह। ध्यायेद्वा न गं देवं जपेत्तद्वावकं सदा। त्रिसाहीमयततानि तद्रूपाधिकृतानि वा। सर्वाधिष्ठात्रत्वेन देव
नाथनः पंर्यतवर्त्तिनं परमेश्वरं सकलकारणातीतं परमार्थत्वेन ध्यायेत। तस्य च वाचकं मंत्रं जपेत्। ध्यानजपाववियुक्तौ सा राम·
णापामममपेक्षणीदत्यर्थः। अभिवाचाणाफलं लिप्सुः ऋषि आदीनि परमेश्वरस्य हृणाश्रपतेन च ध्यायेत्। सकलचिदचिद्रावा॥१३॥

131

धिष्ठानतत्पाभगवतः सर्वदासर्वत्रावस्थितेः। अथ दृष्टिआहितत्वाने किं भगवद्भावनपेत्ता हृ। एस्मिन्नावेन नं तत्त्वं सिद्धमप्नुप
कारकं। शेवे वगुरिणिध्यायेद्दत्तोपद्यस्मी हिंतापनः किल सभावेनेऽशधि वारिवस्का मातेशिवस्व द्यणा धिष्ठाने विनाक्त
तथानाभ्यासतः सिद्धमणिकेऽपकारकं। यत्रः गारमेष्वरमेवेतत्सर्वत्रगुणिनिध्यापेत। यत्रोपद्यत्तिमप्पमिचेतमर्पितरूपम
पितरूकथ्यापेत। एतस्यैव मतः। सिद्धये धारणादीनां दृशी नामतिलक्ष्यत। सगर्भे कुंभके विहानानि षट् विशिष्टिन्नषी। धारणा
दीनां योग्यतानां धारणादिकृतीनां तथाप्रकारांतरेण पनाद्यर्थानां सिद्ध्यर्थं सगर्भकुंभकाभ्यासमनुतिष्ठेद्बुधः मन्त्रात्तिष्ठेद
वोत। अथ सगर्भगुणं कालं कृतवित्तवयवस्थितिः प्राणो निधारणाशब्दं धारणा सिद्धिहानवः। अथ सगर्भककुंभः कथ न
दृशगुणं काले वितृष्णिनिरोधेन कृतः तत्धारणाप्रदेशलभते। कुतः एतावहा धारणासिद्धिहानतः। धारणा संवेष्टिनीः
सिद्धी सयाम्यसमानोऽहति। छिसर्वाधारणाद्वैः स्थानार्थोपपत्रातः। ध्यानं प्राथमिकसेमा मत्तमा दीनि नेतं

मृगें. त। स्थितिमात्रस्थानं। निवृत्तेर्दीर्घो हृत्कंठतालुभेदेन सा धारणा। शद्वोच्चाते। उपनामव्रुतिश्वत्वास्मिंस्त्वया विषयाभावात्पतितस्यानमधि
१३२ कारणास्ममनेनाभिधीयते ग्राह्यभिक्षु सूक्ष्मभास्मा सत्वबृंह्य स्माकृत्होः। शषि आदीनि पंचतत्वानि सूक्ष्मास स्थूलस्थाने नेतव्य
स्थलानं मह्र्हं काण्टि तत्व जातं उपलभमाने शषि आदि तत्वाभ्यासपूर्वक्तकमन्त्र स्थाणः। स्तुगमएवेति सर्वयोगशास्त्रेषु प
132 रिशाक्रमः। अथैवाभेदरूपक्रान्तिप्रपोजननेलांछनान्यभिधत्ते। तानि हृदि हृत्सप्ताक्षरी अंतिः। क्रमसस्छानि स्थूनः। वैधर्ह्मंस्मय
स्वरूपमाकृतानि तु। स्थूर्गाण्यापनविलोषे शपाशस्वतामधे। भवतिविग्रहकवाला विंदुशून्या निताजितु। तानिश
षि आदीनि पंचतत्वानि पृथ्व्यादिस्थानेषु तदाकृतीनि क्षत्र सक्षानि स्थूलानांचव त्वा देतु त्रिकोणपरिवर्तुलपद्मा
कराणि क्रमाच्चत्वारि नानाजिनेनवालणी विंदुना सूक्ष्मेनचलांछितानि स्थूपर्णाद्यर्थ भवंति। तत्राधका निसपधं तत्रस्पर्थः राम.
। तानि च बाधकान्यन्तर्गतानि समस्थाना पागतश्चायोगीश्वरसमक्षतानि विभूषादिसिद्धा। शषिप्यादीनेववि क्रामितैश्च १३२
म

स्थूलेन कम स्तसमस्तानिवृषां तेषु कार्येषि छ सिद्ध्यर्थं योगी धारयेत् तत्र यथा धारणा द्रव्य तत्फलं जितात्समपानुनिः संयग्रपालिताक्ष
देशो धारणा द्रव्यं विंतनीयं विपश्चिता। किं च यत् समस्तानां फलं शृणु हे मोक्षार्थ धारणा द्रव्यं देशे तद्रूपं हेम हिमश्रो तिरस्मा
132 हितोपरि हिं तन्त्यस्मिन्ध्याने तद्विहाविंस्तं। अमानं च धारणानां च स्तानां समस्तानां फलं द्रव्याधिनाया स्मृपमादिशेतत्र
श्रः। अथ पात्रे शनिवचने। हृदि वेतामविहितेन धारयेत् तत्र मर्थ विनजलेपि पाति तः कंठे मंदे श्रोत ठेन लं। धारणा हिति
सिद्ध्यर्थं हृत्कंठादिषु मारुतं। विषादिभिर्भवेद्योगी तेषु पञ्चापवर्जिते। येन योगपदाविहितमना स्यात् तस्य योनन्तो पोगी हृस्व
देशो पार्थिवी धारणां स्थैर्यकारिणी तेनोक्तां धारयेत्। उर्वीस्थ तथा नु यदा वा विनः स्यान्तदा वाहणी धारणां कंठे विभूषा
नाया पापनार्थं तस्याः पोक्तनात। जाठरस्याग्नेर्माघेन तितं त्यं हृहंणार्थं ताठरे आग्नेयी पाग्नेयी वधीपानं। वायवी हृन्नीनां
प्राणमिहितानां यथा। पनायानां सिद्ध्यर्थं स्वाधीनते बति तत्फलं स्यात् दे कतला पयर्वकिंचेव हृत्कंठादिषु स्थाने षु जाप

मू॰टी॰ थांधारयेत्।विशेषोन्मादस्यद्यावाद्याद्यमिभूपमानंक्तेषवहद्स्यादिशुमध्यादूर्नानमेस्यानेवोमधारणांवन्नीपात्।पत्रवा
१३२ विषाद्युपद्यानवत्तंगतधावा।रणाद्युपपेभावत्सपपोननेतस्मिन्धारयेत्।रद्दानीपरस्परेषांपृथिव्यादीनांमध्यस्थाणानिमि
त्तेत्तंविवेचयन्सर्वसाधारणात्माकाशस्यतावत्स्थममभिधातुमाह।सर्वममत्तेषुभूतेषुवारिकापूर्णिमाहिनी।वायव्यः भूमि
133 पवनौवारिस्पेच्छनलानिलौ।मध्यस्थाणानिमित्ताणिवतुष्केषुमध्यपुग्मशः।पीतापेतिमतिमामोनयेदृष्टमिद्धये।आ
काशस्यनव्यापकत्वादन्तर्वर्तित्वेनसर्वेषामवकाशदायित्वेनमित्रमेषांतेयं।वारिकापूर्णिमाशीरसौस्वचतुष्कमपादेकेक
स्मिन्स्वचतुष्कपयाक्रमंयुग्मयुग्मशःरतिदृंपदृंक्रमात्मध्यस्थाणानिमित्तापेक्षानिवेदयामि।नपाहि।वारिकापूर्णिमाहि
नीत्यत्राधेचतुष्केसनलपवनेपोःस्थितस्योस्वपारस्यांनमित्रत्वेनशत्रुभावरहितमध्यस्थत्वमेषांबोद्धव्यं।वायव्यीभूमिपव राम॰
नाविनत्राणिमध्यमचतुष्केबाध्यबाधकभावेनपरस्परमेषांचतुर्णामवस्थितेरणतित्वंशत्रुता।वारिस्पेच्छनिलानिलावि १३२

मात्रं तत्कृतनीयस्मिन् स्वतन्त्रकेषु जलयोर्बाधयो स्नानोन्यं पोषकत्वात्किंचित्तमित्येवं पीतस्य पत्रुधामानोपयोगी तस्या तथा साध
कत्वेन नाधकृते नवाप यावमा मिष्टमिष्ट यिमेनान्यपूर्त्तीना। अथ विधाया हिंतार्णनयतया हिंवृत्ताधकरणो प्राणाहिंसाप्र
नो स्वरूपो क्रोधोद्यानं पद्यस्य धारणो। जपः फलं वाच्यशेषं पतास्कंधांतरे रितिमिति पदुक्तं। ततः प्राणाहिंसृतीनां स्यानं
133 माधारणं फलं वक्तातेष्वनिः प्रश्नयति। कानि प्राणाहिंसृतीनां स्यानान्यस्मिन्छरीरके जिताः किं वस्थारिति ब्रूहि इत्यत
म। प्राणापानादिहिंसृतीनां प्राणापानापनपनादीनां कानि स्थानानि येषु तद्रूपः कार्यः। नासु च प्राणादिहिंसृति जिता
स्वशरीरके किं फलं भवतीति भगवन्निर्द्धास्माकमाचक्ष्वेति प्रश्नार्थः। व्यापकस्य यात्मनस्तत्कृतम व्यापकत्वमतस्त्वं
कुत्सितत्वेनाबाधोनयितुं कस्तपः। श्रीतोनरे। तस्य हन्त्रा भुगः केऽर्थः शरीरे पुष्पार्णाननपः प्राणापनादीनां हृतीनां योगिनोम
वेत। तस्य धातुतस्य प्राणादिहिंसृतिपाठितस्य यायोर्नाभ्यादिषु टस्थानेषु पंच हस्थानेषु सोपाय प्राणापनादीनां प्राणादिहिंसृतीनां न

सूगं योभवतिवोगिनः। समन्तयोगीनिताप्रणपनोथवेत्वेछुपोऽहमात्मनः। जितापनपनो श्रातिशक्रहारिन ह्राजिनशिविजितोत्रपनो
१३४ मोनिवाग्वशिताहिकान्जुणानः। समानशीलिविनयाद्देवसकजेणिवस। वर्णुर्क्लिारवशिनताभवेहिनमनेजितो। पंकांतुकेटका
संगोवाणिमसपमदुतं। जिताप्रणपना ख्यासाणशूत्रिर्षनमसवेविधोगोगाणवड्डविसेछुणास्वदेहशारुपजिन्द्रिनिः श्रणा
134 पनेनामपतेत्रीवनमृच्यतेरं। तेडणांयंनस्याओवनरूपत्वेनोकत्ताजिनात्वपनपनाख्याणानश्रुत्रिर्षनसताहदिविधो
गोगा श्रद्भन्नपिनिर्मलदेहो भवति। अपानतथा द्विविधमूत्राद्भिमलमवेनना सपणानागनारिपारिणमति। अपिहुरस
धातुभावेनेषानः शाकद्राश्मिनो क्लितनष्टवंसपद्यते। सर्वदेहिनां ह्रिसमलधातुभावेनात्रपानेपरिणतिर्भवति। विजि
ताचोत्रपनाख्यो दानश्रुत्रिर्षगासोऽवलो किकफवित्वबन्हमावाकत्ताज्ञस्य प्रभृती गुणास्वामोति। येनतुसमानश्र राम·
त्रिर्षजिनतासमर्देशानतावर्तितः सर्वसत्त्वशरीरोभवति। विनयमनाख्येचयानश्रुतिमापारकृततनपत्वेछुणावउपि १३४

विद्दृतिः। अप्रसंखेण अश्रवणाच्छिद्रादिना यामहसंखेण कर्मणो रोधकः स्यादित्यर्थः। तथा कर्दमजलकंटकाद्युपविष्टस्या
पि तेरसंपर्केनाश्रपहृपो पिष्ट्र विनश्चरतोस्यबलं संजायते। एवमानुषंगिकप्रश्नप्रतिवचनादनंतरं प्रकृतमभिधीयते। धार
णा द्वादशध्यानं दिव्यालोकप्रदर्शनं। समाधिरणिमादीनां द्वादशैतानि कारणं। द्वादशभिः सगर्भैः कुंभकैर्धारणा
134 पूर्वमुक्ता तावद्द्वादशध्यानं भवेत्। तच्च दिव्यामलौकिकीमालोकप्रदर्शिनिप्रकाशाविर्भूतिं दर्शनीति दिव्यालोकप्रदर्शने
रपिति तदभ्यासस्य फलमुक्तं। एतानि च द्वादशध्यानानि समाधिरित्युच्यते। सत्त्व णिमादि रिद्धिसिद्धिकारणं। अमले
वं विचसमाधेरणिमाद्यष्टविभीषः स्यात्। ताज्ञा णा पामे विनाणेवं च रणत्माचेन मिस्थितः। कूर्मभस्यप्रयामो तिगुणानुना
ननेतरं। एवमनेन प्रकारेणात्मनि निरमपुक्तपापदपात्मा पोगी विनापिषाणापामेनकुदावे पिहेशेष्कातिनिरोधापां
सिनरतौ स्थितएव तदभ्यासान्नानेनतेर्पतो तानुक्तान्गुणान णिमादीन्लभते। किंच। पघट्टक्कपयोरिष्टक्रमपोगात्पघेन।

मृगें. तत्रतत्रास्यविद्याक्रियाचर्यामितिविषयाभेदेन ग्रनिवाह्येस्थितेसर्वमाकलय्येवतत्त्रुणा। हेयानर्थान्संत्यज्यशिवतत्त्वसम
१३५ म्यासेनापवोक्रूकमाभ्यामाद्यदृष्ट्याआदिशिवांतेतत्वेषुनिपद्यते। धारणादिनात्मीकरोति। तत्रतत्रास्ययोगिन
(135) श्चर्यामिविषयातत्स्वविद्याक्रियेभवति। तथाहि। श्रीदेहशुध्यादितत्वानांशिवमंत्रमहेश्वरमंत्रमंत्रेश्वरमंत्रविद्यानाक
लयप्रलयाकलसकलैः समस्तैः शक्तिमद्भिरनावृतीर्भिर्वेष्टितः शक्तिभिः सहस्रेणापृथिव्यादीनां सहैकैकस्य पंचदशाध
कानेपानागुहादिरिति भेदेनापि उत्पन्नादिक्षुतपावपावनी कामिः। यथोक्तं श्रीमन्मालिनीतंत्रे। शक्तिमच्छक्तिभेदेन
धरातत्त्वंविभिद्यते। सहस्रमष्टिमंतत्रचातितेग्रहशापंचवा। शिवादिसकलान्तानः शक्तिमंतः प्रकीर्तिताः। तच्छक्तयश्चवि
ज्ञेयाः तद्वदेवविचक्षणैः। एवंजलादिमूलांतेनतत्त्वजातमिदंमहत्। पृथग्भेदैरिमैर्भिन्नमित्यादि। तदेवंनावद्यामिकस्य राम
योगिनः संविनावतीत्स्वंश्रीमत्कामिकतंत्रेऽप्युक्तं। पद्मासनंतस्मिन्स्थितेसर्वंभवत्सदृग्गोचरंतांग्रामंब्रूमाशिवयाति। १३५

135

क्रान्तसर्वानैवतत्तामाहात्म्यनिवपदार्थान्सर्वावधिपर्यन्तवर्तिशिवपदस्थामिहेतुतादिद्यामभृतीन्स्तोकाशिवतत्त्वमध्यस्थेऽन्तरेक
निष्ठस्यात्रेहपाञ्चरात्रप्रोक्तंमनेनिपाठस्येष्टएवार्थः। शिवगर्भान्तमानिष्ठन्याणिपामारिकानीय। जहातिजं तुर्यः। पाणि
न्मशिवतत्त्वप्रपञ्चेन। आत्मात्मतत्त्वाभिविद्यापादिविद्याक्रियाक्रमाणिज्ञानंनिर्विधविकासपरमे स्वरधाम्न जपगर्भान्याणि
पामान्कुर्वन्तो जन्तुः आत्मनि तत्त्वशिवतामेति। अपरं अनन्तरमर्थः। अथावक्षुनिः प्रश्नयति। रूपं परं महेशस्याता
ज्ञाकं न जातु चित्तोऽविद्या कल्पितम्। अत्यन्तज्ञाप्त्याचेतनः कथं। किंच निष्कलस्य रूपस्य ताकेऽमगवन्तः स्वरूपं निराकार
त्वे सति नीरूपता यातु नर्शकं। परत्वात्। आकारवान्त्रिपमादृपासोनवलनाकारमुपेन्तिबुद्धिरिति। अथास्य परमा
र्थतो रूपाणि सम्भवेति पाणिनां चित्तशक्तिनिबंधनभूताकारविशेषकल्पना। तत्सर्वतत्कल्पितं रूपं न्वेतपीतारक्ताद्यं चित्या
द्वैतेस्यात्। कथं तन्त्रचेतनस्य आत्म्याव्यवस्थितिः। कल्पितत्वेनात्मस्वरूपविषये भावप्रवर्तनस्य चेतनस्य कथं निपमनामि

मृगे॰ निषण्णः। अथात्र समाधिः। पार्थिवाप्यादिविचित्रांके न ध्येये धारणेन तदा तयाप्यभ्यासतः सिद्धाः स्वरूपं ते योगिनस्तपोः। सर्वत्र
१३६ रूपस्य भगवतः स्वरूपसुकेनक्रमेण ध्यातुमशक्यं। तत्र तु निरालंबनोपदेशक्रमेणानन्तस्वरूपाकाशे निर्भविष्यति। यतो वैचित्र्या
(136) त्मकमिति चांचल्यैरस्वैकं। आगमोपदिष्टस्य ध्यानस्य परमार्थत्वेनैव कल्पितत्वानुपपत्तेः। तदुपदिष्टस्य हि विविधविधानुष्ठा
नस्यैव कल्पितत्वापगमे सति शैलादेरप्यसत्तादानर्थक्यमिति स्फुटमागमेन। किंच वैचित्र्याद्येयं पंचशतिध्यानमाशकाभि
नियद्युपतेनदशत्वात्तवसाभिम्यारुह्णातिचिंतनं। येप्येते स्वरूपस्य पार्थिवतादिनाणाणारव्ये ह धारणे सफलमास्य योगशास्त्रस्य सि
द्धेनैवाविचित्रस्यवगाक्रिंतत्वात्सितसलिलोपलांछितत्वाच्चनध्येयध्यातुं न शक्यो। न चैवं मिलत्त्राभ्युपगमो युक्तः। यतस्त
पोः पार्थिवाप्यधारणायोस्तयानयाःरूपं वैचित्र्यमत्यपि साभ्यासानां योगिनामनेकशः सिद्धयः स्वरूपं ते। तथैव मार्ग राम॰
मोपदिष्टस्य धारणाफललक्षणानेकशः साभ्यासयोगिलब्धसाधिषयपद्धतीतिसत्त्वमासत्त्वमपि भोगविप्लुतचित्तस्यैकाग्र्ये १३६

स्याच्छिन्नसंस्थितिः।नाधिक्षमलाभिकांक्षणीया हेहंस्यावनं हृत।अथोपतेनन्मसहस्रसान्मीकृतविविधभोगाभ्यासवि
च्छिन्नचेतसोकथमपि चेतबलसचेतसः संस्थितिः समाधिः।निरहृसफलस्पृहितैकान्तस्थानेस्यात।पथ्योक्तौ।चेतबलेहिमनः कृ
136 च्छ्रमपिविलवहूर्।तस्माद्धिनिग्रहंमनसोवायोरिवसुदुष्करं।तथा।अपिवेदानिलोद्धृततरंगस्यमहोदधेः।शक्योतेत्रमनोरोद्धुं
विषयेभ्योनचेतसः।इति।नेनतथुक्तं।एतेनेदंयोगाभ्यासाधनमविरक्तानांनविक्तसपरमेश्वराद्याराधनायपितुवैरा
ग्यनिर्भरनिर्दृतभवभोगस्पृहाफलेच्छाः केचिदत्तचित्तसंज्ञानिःसारसंसारभोगविजुगुप्सः पारमेश्वरेतिनवाभ्यास
वतांकिमपितुस्थापंचेष्टपिसंभवतित्र्यतस्त्वा।शक्नोतिपिवशीकर्तुंजगदप्यविलेशेनेः।किमुतविदेवपुरंदेतिवैराग्याभ्य
शालिभिः।वैराग्येणतेस्पृहेणाभ्यासेनचपुनःपुनस्तदासेवनात्मकेनशालंतेशोभंतेइति।वैराग्याभ्यासशालिनःइ
ताश्चोपशमयुक्ताः।एवंविधैर्योगिभिःशनैःशनैर्निखिलमपिजगद्धारणाभ्यासक्रमेणागोचरीकर्तुंशक्नोतेकिंपुनर्ध्यै

मृगे॰ यं चित्तं परमेश्वरं स्वगुरोस्तोषं मालंबनं योगमुपदिश्य तत्क्रमं कालं वनमुपरेहुं भूमिकां विरचयति। केयं कथं रूपं केयमन्नाम सर्वाधिष्ठा
१३२ नयोगिनः। सर्वेषां सर्वभूतानां सर्वकारणकारिणः। स्थानरूपप्रमाणानि परिकल्पयन्वे तस्मा। यत्रोपरमते चित्तं तेन तद्योगं
(137) पुनः पुनः। एतां सर्वाधिष्ठानयोगिनः परमेश्वरस्यैव मेयस्वेतनवर्णा दृशां धुनापं च वक्त्राद्यात्मा निर्धारितयैतिकोपमेवं विषह
यं यातिनियमेनकाश्चिदित्यर्थः। चिंतनतेवेमवचिंतमावतः परिमितरूपात्मानिस्थानोपासन मसमीचीनमेव किलभगवतः।
अनस्वबाहिरंतर्गो स्थितिचलितं तवेतमास्थानरूपप्रमाणात्मन्यादिपरिकल्पयत्रयत्रभावेनापरिभूतशरीरे वाचिन्नमुपशामनि।
तत्र तत्रैवयो भूयः प्रयत्नेनगतागुरूपदेशात्समधिगतयुक्तिनाख्यातव्यो। उक्तं च गीतासु मे। नेंद्रियाणि न च प्राणा नमनो विषय
गोचराणां। नाहमस्मि न चाप्यास्मि चिन्नसप्रलपतः। चिन्मुद्रपोपात्ता सिद्धिं च सत्संगपराङ्मुखे नि। अथास्यैव फलमाह गामे॰
तेनास्येनतमः स्थोर्णमविशेषगुणांशानैः। उप्नी रूपोगमस्कारं तद्विग्रहसम्पत्ते। तत्राप्याचेतनः कथमिति पक्षाकर्षेणव १३२

ढ्ढं तदर्थमिदं तेनाशुनाशगुक्तेन योगेनास्य योगिनो निर्विघ्नस्य चमत्स्वेनमः स्थैर्यमचांचल्यं परमार्थरूपविश्रांतेयत्तिविल
क्षणं जायते। कीदृशेन स्थैर्येणेत्याह। सविशेषगुणाः सविशेषाः सातिशयगुणाः आणिमाद्या अणिमादयो येन तथा। किं
137 कृत्वेतद्भूमध्यतः स्था ह। [illegible] योगसंस्कारं प्रत्यलक्रमेणयोगसंस्कारं तत्स्वरूपं प्रकाशयत दृढासनाधिष्ठितेनानुष्ठान
द्वारा तदीयस्थितस्यास्यानिर्विघ्नस्य सततक्लेशवर्जिततेष्टं यत्तत्प्रयतनदृत्यर्थः। एवमातिष्ठतः सम्यग्विनेवाकारकल्पनां। अकिंचि
च्चिंतकस्यास्य रूपमुन्मीलति स्वकं। सर्वार्थदृक्क्रियारूपमानंदमयमव्ययं। यस्माद्य नष्टुन्नदुः खेयोगमेसशिवावह। ए
वमेनेशगुक्तं योगविधिं सम्यक्सम्यस्ताभ्याससातिशयवशेन आकारकल्पनां विनाप्यनुतिष्ठतो योगिनः अकिंचिच्चिंतकस्य
किंचिदप्यचिंतयतः श्चिन्तेन तथात्मात्मन्येवनिस्तरंगमहोदधिप्रख्यां तेनस्थितस्य स्वकं निजं रूपमुन्मीलति विकसति। अपरि
मितं संपद्यते अमरश्चित्तेरा निजस्वरूपोभवतीत्यर्थः। कीदृश स्वकं रूपमुन्मीलतीत्याह। सर्वार्थदृक्क्रियारूपमित्यादि।

ग

सू॰ं सर्वार्थाः सर्वविपाकफलानां क्रियाव्यापारह्रासात्एव ह्रासं प्राप्नुतः । क्षान्तिक्रियैवाश्वः श्रोकः सर्वार्थान्निर्मलपारमितापत्ति
१३८ वहस्तमागमेषु प्रदिष्टं तदानं रमणमन्तु ह्रस्वमाल्हारं तेश्रमध्यपंचापिनस्य । मस्य योगिनः एवमम्भसतो मिथ्यामते । पश्यामिर्जम्
मानता यशिवमश्रेयस्यावहतो नश्शिलावर्द्धमसारलक्षणं दुःखयोगं नैतिनयायोगित । उक्तं वेश्री महदवधूतगौणा । पश्यानीतारसं ६२५
(138) ढ्रुणाधानदः शान्तक्रमनतां । पुनरागृह्णयेनस्युक्तः दृते न्यमनवोदिन्नारजित । अत्र त्सह्रस्वप्रशंसासर्वमतिहृस्थनयामवी स्वमयकारण
नमभिधानमाह । एतत्समस्तगुह्यानां गुह्यं सिद्धामरक्तनं । साता हलोचनं शंभोः स्तवावनमुनमं । नास्मकालोषिता
ये तदेहं पंचानितयमारनेः । नामेधिनेनानपमेयस्य नाम्नर्वपंछिवं । पतत्स्वनक्षेर्वषां हस्या नामपत्तिश्यपेन गूहनीयं । निरीति
शयनिक्षेपसाकानिहेतुनातः । अतएव चासिद्धं रमरस्वामिस्तुते साक्षात्सरमेश्वरस्यतेजसः प्रकाशकत्वमस्त्राकृष्टं । पाव ग्म:
नंपवित्रताहेतुः । तस्माहेतत्रात्मकालोषितापानतिविशेषमन्त्रतारविज्ञानतनिर्धानिशयप्रकाशक्तियोगापश्चिमापनातिसमा १३८

ऽनेकप्रकाराणनचाप्रलापानयोहमयोरुणेरष्टितेउमशकान्तानाप्रतपस्तेनिरमविरहितापनवयः परमेश्वरार्चनेक्रतोनिष्ठतयो
ऽप्रमादिनांतेउतेस्मरणितप्रोविरहाइत्तायोगत्रष्टानधिकृतत्वं।नहिमस्यापियोगविधेर्भुक्तिमुक्तिलक्षणंफलमवगन्त
व्यमिति।एतदुपसंहरन्नाह।रवलुईश्वरोभिमतःसमानवर्णायाहोपदेशपापवारणंश्लोकः।अस्मान्मामारिह्यासिद्धंरज्जालोरिष्ठान्
लोकान्वाणिसुख्यानानिहत्याकालेहितापात्तवंदहमात्मेशात्मन्येवासुर्वपनपापधिवासः।अयेथ्यंविधस्पतितत्त्ववनस्ययोगा
भ्यासःप्रुनःप्रुनःतेवनेतत्माहियाअश्रलौकिकाश्वतःषष्ठित्रणाणिमार्गदिमस्तपोयेषांनेरिस्थामिस्तपःग्रंथजालाःशक्ति
प्रसराः।तेरानणानाविवितते तेजःपुंजतोहरीयमानः।सन्नभिसेनानलोकान्यथ्येष्ठाविहृत्यनितेषुस्वर्गादिलोकेविहृत्य
श्रीशालसंनिर्वर्त्यग्रंथगतानिचाश्वविशेषेकयहृणयवणानिश्चंतएन्मोपलेभपराऽनुणानिश्चा तिवदिःमानतोन
गच्छंतीमास्त्वयशारृत्वाच्यानेरिद्रिणाणिपस्मान्नमपाहर्वणारिहतवहिर्दृत्तितेनमर्वदांतमुत्वममयेद्रिपद्यामेहदयमपिरेदंप

मृगं॰ यामिमतेकस्मिंश्चिदपिकालेहितासंततमभ्यसतःसहस्रएवालेनिर्वृतोभवतीत्यर्थः। कीदृशः सविन्नाहः आस्वर्णतर्पतिबकामर
१३९ ति। आस्त्वर्णपश्शनामास्या आस्वर्णवर्णास्त्रत्सदुतेतादृशमेपंस्थिमारिपेचविधकृतस्वकर्तृत्वंतस्मात्रुपिबासः श्रपाश्रपः परमेश्वावदि
छायात्रमेपाघेपंचविधिस्थिमारीध्यापाराशक्तोपिस्वात्म्येनयेवाक्लेकाराणिपस्माभावादितिसेतहिवेचितसापेतिविधापारएवेति॥
॥ ॥इतिश्रीहरिविद्याकंठात्मजभट्टनारायणकंठविरचितायांमृगेंद्रवृत्तौयोगपादस्वकारणं समाप्तश्चायंयोगपादः शि
वायनमः श्रीरामायनमः श्रीगणेशायनमः संक्षिप्तो क्रिः स्फारतिविनतंस्फारपंतोसमेंयेपोर्वापर्यक्रमविमृशनाद्यै
मोनकृत्स्नंनकिंचित्॥ नातिव्याप्तिः प्रकृतकथनोन्नेवचाव्याप्तिरित्यंयोगः सांगोजयतिगदितः श्रीमृगेंद्रागमेस्मि
न्॥ ॥संवत १७७६ समेनाम भाद्रपद मासे कृष्णपक्षे त्रयोदश्यांरवीवासरेलीषीतंकाश्यांमध्येरामघाटसमीपे॥ ॥ राम॰
श्रीराम॥ १३९

पृ० ॥ ॥श्रीकृष्ण॥ श्रीराम

१४० श्रीरामनारायणवासुदेहरे॥ ॥श्रीरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

140

राम॰ १४०

पो नसाम्व्रु ३२६

स्तौंद्व वने ॥

११२६

नं ४६८